

793

Արևիկա

Ինչ ԿՆՇԱԼՈՒԿԻ
Բարիչ

9(44)

Պ-13

Կ. Պոլս

46552-ԱԿ

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Յ. Մ. ՍԷԹԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Մ. ՍԷԹԵ
ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ

2004

31536-64

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Տասնեակ սարիներ ստաց գրուած նաանակներ եւ ստակ բարեկամի մը յաղարկուած, որ այժմ ո՛չ անուց անոյշներու ունի եւ ո՛չ ինքն է իմ մօս:

Ի՞նչպիսի կը գտնուի այդ մեր բարեկամն, անի՛ որ մեր սուտ ինձ գրի առնեալ սցն ամէնքն որ իմ կեանքը կը կազմէ ին. հրատէր կարդաց նա ինձ գտնուց չ՛ընէր իմ գրական աշխատանքներ: Եւ ես՝ երիտասարդութեան սարիներու մէջ ունեցած աշխուժութիւնը կանգ առնելով Բարիգի մէջ՝ ուսումնասիրեցի Թրանսակսան մայրաքաղաքն ու կեանքը հոն: Թէպէտ երկար ժամանակի կը կարօրի սիրտը Բարիգին քափանցելն, ամիսը 1908 տարուան ամբողջ ամեռը՝ գէր մասամբ մը Թրանսայի մեծ ուսանիկն հայտելին պատկերացուց իմ աչքին:

Իբրեւ օտարական՝ շատ անշի հետաքրքրութեամբ շօշափեցի այդ մայրաքաղաքը. ուզեցի անոր գեղեցիկ ու սգեղ կողմերը իրարմէ գտնուանել: Ինչ որ նորեկի մը համար իրախնայակ ու վայելք կը համարուէր հոն՝ ինձի համար այդ ամէնքն տարօրինակութիւններ երեւցան: Անուց յառաջ բերած հանդուրան մըսացս մէջ՝ ըզրժան ժայտերու վրայէն կեանքին գահավիժումը կը դարբներ, եւ՝ կը մտածէի ու բարդաստեղծան լեծարիկ մէջ կը դնէի արուեստականը քնականիկ հետ. Թրանսայի ախոյեան սոգգի մը գտնուանութիւնը Բարիգիականիկ հետ: Մտքե՛մք որ Բարիգի յաջողութիւններու մէջ՝ ա՛յ անշի շրջահայեաց ըլլալով ինքզինքն գահավիժ յառաջխաղացութիւններէ ազատէ՛:

Բարիգի մեր այս գրեցիկն իբր նաանակ նուիրուած է վերոյիշեալ բարեկամիս Պ. Հ. Նազարեանի, իրօք թեպէտ յարպտեցայ իմ հրատարակութեան ձեռնարկի մէջ, ամիսը գրեցիկս նոր երեւումը ժամանակիս յարմար նկատելով կը յառաւ թէ փոքր ինչ ծառայութիւն մատուցած պիտի ըլլաւ Բարիգի վարդապետն երազներովը օրօրուող մեր Հայ երիտասարդութեան:

Անկեղծ ոգով դիտող քննադատներու ներողականութեանը կը

թողում գրեցկիս մէջ յաճախ երեւցող իմ կրկնութիւնները, իմ
պատմական երեւումները:

Սակայն ներուի՛ ինձ երբ կը փափաքիմ համարձակութիւնը
ունենալ ինկրտա ազնիս ընթերցողներէս՝ նկատել այս գիրքն
գրական հրատարակի վրայ օտարի մը ներշնչումներու հաւա-
քածոն որ պատրաստ է իմ մէջ բնա յունի՛: Հոգիի քերտարու-
թիւններու արդիւնք էն ակունք եւ հոգիս միշտ ճշմարիտը կը
գրկէ:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ը

ՈՒՂ ԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ, ՄԱՐՍԻԼԻԱ, ԲԱՐԻՉ

Երեկոյ՛ սրտնայ ժամէն ուշ հասաւ Բաքէի Իմէնէղի շոգենաւն
որ մեզ Մարտիլեա պիտի տանէր: Մինչև կէս գիշեր դադար տառա մեր
շոգենաւը կալաթայի քարափին մօտիկ:

Գիշեր է, Իմէնէղիի վերնակամուրջը կը գտնուիմ: Նայուածքներս
աջ ու ձախ կը պտըտցնեմ. հայրենիքիս հորիզոններուն երկնակամարին
վրայ կիսալուսինն կը պսպրայ դալկագոյն: Խորհրդաւոր գիշերի մը խոր-
հրդաւոր նշողներուն հետ Սթամպուլի մղկիթներուն և մինարէներուն
մոզական լուծեանը ծոցը կը խորատուզուիմ, ուր ամէն բան տխուր
կ'երևնայ իմ աչքին:

Սառայ-Պուստնի վրայ այս ժամուն դայուկ մառախուղի մը բննեզ
ամէն բան իր ետեւը աներեւոյթ տեսիլներու քառսի մը մէջ կը ծածկէր:
Սթամպուլի կամուրջին եզերքներու ջրերուն վրայ լուսնի տխուր լոյսերը
կ'ոտտոտէին և շուրջանակի թրքական նաւակայից կայմերը ընդհանուր
անայարանին մոզական նիզակները կը յօրինէին, անոնք իրենց յամր
առատան մեներովը լուիկ կարծես՝ Յաթի՛նի ժամանակին ստուերներն կու-
ղէին դուրս բերել: Լուս էր ծովը, լուս երկինքը, լուս ամէն ինչ:

Ներսը՝ մեր գամասայի սրահին մէջ մի քանի Գաղղիացի օրիորդնե-
րու և պարոններու քրքածայն խօսակցութիւնն ինձ համար կարծես
դուրսի բնութեան լուծեանը խորհուրդը կը քայքայէր, կուզէի շշնկոց
մ'իսկ չը լսել որպէս զի ազատ կարենայի արբենայ հայրենիքիս անցեա-
լին յիշատակաց երազովը:

Աշխարհ իր ամենայնով՝ Գաղղիացի զուարթ ազգին համար գեղե-
ցիկ է և ոսկեփայլ:

Պահ մը յետոյ կը մանեմ ներս գամասաէն և հոն սեղաններու վրայ
դրուած Կիս քը վուաեաժներն (Guide de voyageներն) կը թղթատեմ մի
պահ: Միջերկրականի մեր ուղեւորելու երկիրներն քարտէսներու վրայ
ուսումնասիրութեանցս առարկայ՝ ուշի ուշով կը գննեմ:

Ճաշի գտնական հնչելուն՝ երկրորդ կարգի ուղեւորներուն հետ գի-
շերուան ընթրիքն աւարտելէ ետեւ մեր ննջասենեակը կը քաշուիմ կունուի
արթննալու և շոգենաւին մեկնելու պահուն հեղ մ'ալ հայրենիքս տես-
նելու իղձով մը վառուած: Շոգենաւն կէս գիշերին ձամբայ պիտի ելնէր:

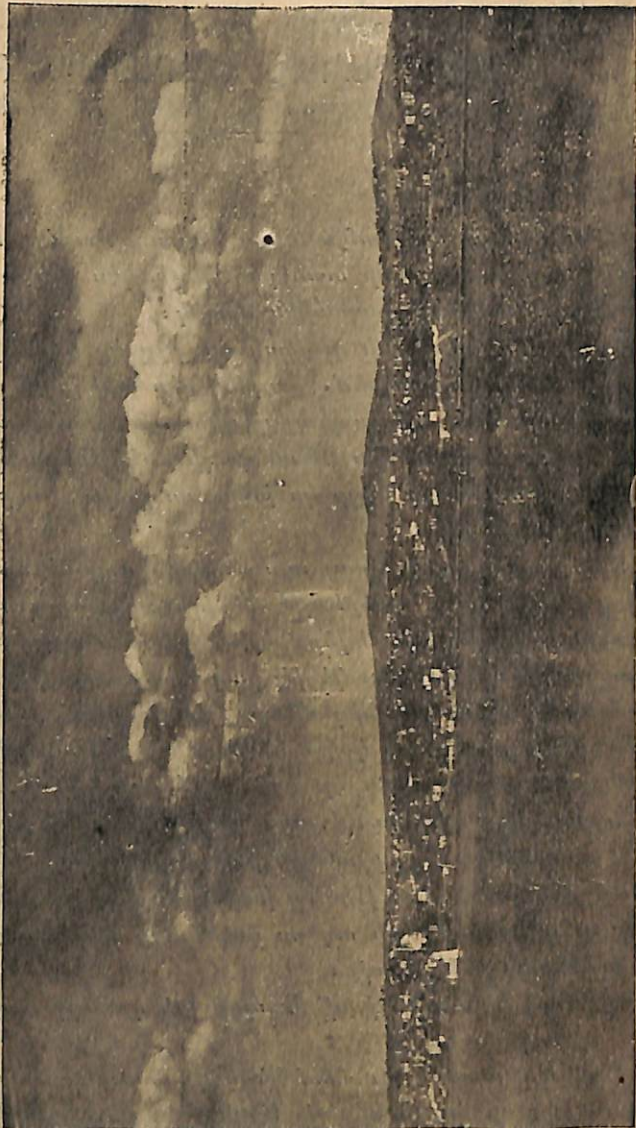
*
* *

Կէս գիշերին . ընթոստ կ'արթնամ Իմէռէղիի անուելի սուլում-
ներէն : Կը կրկնուին , կ'երրորդուին այդ սուլումներ : Անկողնէս կը նե-
սուիմ , կը հագուիմ և վերնակամուրջ կը թռչիմ :

Պարաններ վեր-
նակամուրջին վը-
րայ շուրջս շար-
ժիլ կ'սկսին , բեռ-
նաքարչի պտու-
տակները կը դառ-
նան . (Վիկնչ) շողիի
մը աղաղակն շըղ-
թաներու կռինչ-
ներ Սթամպուլի
գիշերուան խո-
րունկն արձա-
գանքներ կը աւ-
զան : Նաւապի-
տին թունդ ձայնն
աջ ու ձախ հրա-
մաններ կ'արձը-
կէ , նաւաստի-
ներ չողենաւուն
ցուկին վրայ
ևրկաթակուճը
բարձող վինչին
պարանները փու-
թաջան գործու-
նէութեամբ մ'իր-
ենց անխին վրայ
կ'սլորեն : Իմէռէ-
ղին անընդհատ իր
չղթաներուն
գոռոցոցովն ա-
հագին իր կազ-
մածքը կը գզրդէ :

մինչ երկու re-
merqueւրներ ծանր ծանր Իմէռէղիի ցուկն կ'ալաթայի քարափին կու-
ղէն կ'սկսին անջատել : Եողենաւուն հաստ իրանն քարափին լամբար-
ներուն լոյսովն կը տեսնեմք որ մեծափարթամ կը շարժի :

Գիշերուան և լուսնի ստուերներուն միջև արձանացած , նայուած-
քըս Սթամպուլի բոլոր լոյսերուն շրջուցուցած անանցմով միմիայն կու-
զեմ ամէն ստարկայ իրարմէ գաակ ու որոշել :

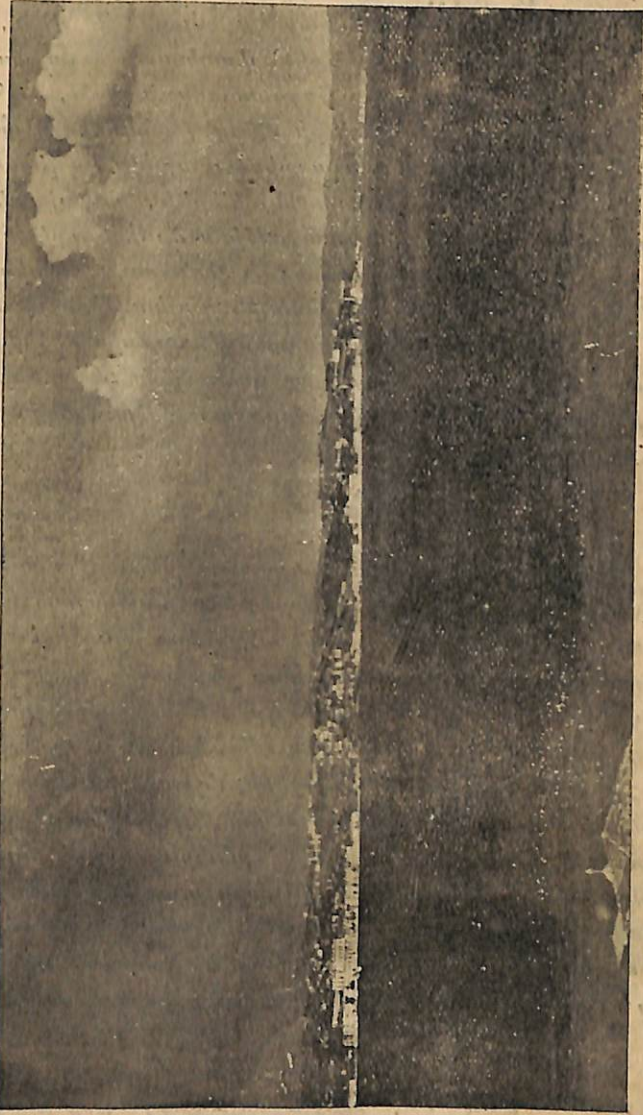
ՍԱՌԱՅ ՊՈՒՌՈՒՆԻ ԶՈՒՆԵՐԸ, ԶԱՄԼԵԱՅԻ ԼԵՌՆԵՐՈՎ

Չախիս՝ անաւասիկ՝ Սառայ-պուռունի փարոսն որ յարեւլս մինչև
Չամբրճայի ամպերը կը թաղէ իրեն սրածայր լոյսն ու կը դառնայ մերթ
դէպ'ի Մարմարիս ծովուն մ'թութիւնը ձեղքելով : Անդին՝ Տորմա* -պաղ-
ջէի լոյսերն են
անոնք որոնք
կարգ կարգ լու-
սեղէն չղթայ մը
կը յօրինեն Սուլ-
թաններու պա-
լատան ծովափին
վրայ : Անոնց կու-
նակն Պէշիքթա-
չի բարձունքն
երբորդն անդին
իր անհամար լու-
սայ երբորդներովն
կը վառի՝ մինչ-
դեռ Իմէռէղին
կը շարժի անընդ-
հատ և քարափէն
այլ ևս բաժնուած
բոլորովին՝ բա-
ցարձակ ծովն կը
դիմէ :

Նաւապիտին
en route աղա-
ղակն կը լսեմ ,
կը լսեմ գիշե-
րուան խաւարին
մէջ՝ որ պահէ
պահ մեր շողե-
նաւուն մեքենա-
ներուն վիրապին
մէջ արձագանք-
ներ կը տեղայ :

Մեքենաները կը դառնան , անխները կը հորովին և Իմէռէղին հեղ-
հեղ իրեն վազքն ու Մարմարիսի մառախուղներն զրկելով վիզն երե-
րուն դէպ'ի ծովն ելլեապոնտի կ'երկարձգէ :

Գիշերուան ստուերներուն միջև արձանացած՝ յիշողութեանս անջև
կը բերեմ մնաս-բարոյներուս ստարկայքն սիրելիներ ու բարեկամք ,
թուով՝ ո՛հ չատ քիչ . . . : Սթամպուլի լոյսերն այլ ևս մեր կախն կը
* Երջանկայիշատակ Ռոբերթօրս Նիկողոս Պալեանի ճարտարագետութեամբն իմնուած :

ՉՈՒՆՈՒՆԻ ԶՈՒՆԵՐԸ, ԶԱՄԼԵԱՅԻ ԼԵՌՆԵՐՈՎ

մարմրկին կը պլպլան: Այդ ամէն մէկ լոյսերուն միջև թշուառ սիրելի- ներուս արցունքներն էին որ աչքերուս կը պլպլային ու կը խառնուէին իմ այ արցունքներուն հետ:

Բաց ծովը կը դիմենք: Գիշերուան լուսթիւնը Իմէնէզին կը խոր- տակէ: Կ'ընթանայ, կ'ընթանայ նա վազն 'ի վազ, անոր գնացքին մէջ ծովուն ջրերն մեր եզերքին՝ փոսփորային լուսաւորութիւն մը կը գծեն հրեղէն օձերու պէս: Շողենաւուն անիւն, անեղ զնդիւններով ջրվէմներէ թափուող հոտանքի մը պէս անդունդը պատուելով՝ լոյծ ա- նապասին մակերեսը շառաջանքի ճայներովը կը լեցնէ: Գիշերն այ մութ է և խոնաւ, շուրջս այ ևս ոչինչ կ'երեւի, սակայն հեռուն՝ անորոշակի կը տեսնեմ պապլուն լուսաւորութիւն մը Արեւելքէն՝ որ չ'ուշանար տա- կաւ առ տակաւ հեռուն ասիական լեռներուն հորիզոններն թեթեակի դունազեղել: Յ'Արեւելք բերեղային դալուսթիւն մը կը տեսնեմ ամպե- րու պատասուածներէն դուրս որ մթնոլորտին մէջ կը ծածանի իր հետ բերելով տակաւ առ տակաւ արծաթապատ անհուն գօտիով մը Մարմա- րիսի վրայ սուսուան որ կուգար մեր աչքին դիմաց ծովերուն սարածու- թիւնները գրկել:

* *

Առաջ օտր ծագեցաւ և սուսուառ հետ Մուսանիայի ծոցին վրայ բարձրացած պատմական Ոլիմպոսը իր ձիւնապատ և լայնանիստ վեհա- փառութիւնովը ձերմակ ամպերու լուսաւորութեան մը նման յանկարծ փայլակնացաւ մեր հանդէպ: Մեր շողենաւուն տակաւ ստակաւ Մուսա- նիայի կը մօտենար, և քանի՜ կը մօտենար մեծ լեռներէն առաւօտու պաղ սիւզ մը հեւալով կուգար մեր երեսները կրծելու:

Ի տես Ոլիմպոսին՝ Հոմերոսի յիշատակած Արամազդեան աստուած- ներն այ մտացս մէջ կը խոնուէին: Երկինքն աչքերուս կը ծանրանայր: Անտեսանելի արևուն հրդիները՝ անարատ կոյսի մը ստինքներուն նման ամպերով՝ զոգուուոյց՝ լուսափետուր սաղաւարաներ կը բերէին զետեղել Ոլիմպոսի ճակատին, և լեռն աստուածեան՝ իբր անաւոր մէկ սազմիկ իր ստաներու զրահներովը մերկացած՝ կայծակնալին ցոլքերով՝ կուգար մեր տեսութիւնը իր մեծ յիշատակներովը զտգտացրնել:

* *

1908 Հոկտ. 5, Հիւնզաքթի կես օրէ ետք.

Երկրորդ կարգի սրահին մէջ կրկու դպրոցական օսմանցիներ ունե- ցայ ինձ խօսակից և ընկեր: Ասոնք Բարիզ կը գնային ելեքտրականու- թիւն ունեւոր: Այս պարտններ մասնաւոր փափաք մ'ունէին Օսմանեան սահմանադրութեան պարզեւած ազատութեան վրայ ճառել և ամէն թուրքիացի անխտիր մէկ մարմին նկատել: Ստոյգ է ասի երբ անխար- դախօրէն՝ խօսքը բուն մեր միտքէն և սիրտէն կը ծնի:

Սահմանադրութիւնը ստուգի՝ ազգերու գոյութեան և պահպա- նութեան մէկ խորհրդանշանն է քանի որ իրմով՝ բարի ազատութիւնը կ'առաջնորդուի:

Ուղեւորներ ամէնքս այ իրիկուան ընթրիքին շուրջը համախմբուած՝ իբրև մէկ ընտանիքի մարմին՝ մտերմաբար իրարու հետ կը խօսակցե- ինք: Գաղղիացի ճամբորդներու խօսակցութեան նիւթն էր թուրքիան և թուրքիացիք:

Ուսուցչուհի տիկին մը որ Մարսէյ իր հայրենիքը կը գնար՝ գովա- սանքով կը խօսէր մեզ թուրքերու մասին, միանգամայն՝ անոնց լեզուն գեղեցիկ կը նկատէր, ու, կը յարէր, թէ՛ թուրքիացիք մասորական մեծ կարողութիւններով են օժտուած, ուսումն է որ միմիայն անոնցմէ կը պակսի, ուսման համար կրթութիւն հարկ է կ'ըսէր, և կրթութեան համար պարկեշտ կեանք:

Սեղանի ճաշի միջոցին՝ շողենաւային պաշտօնեաներէն մին կարգու- ուղեւորաց՝ մասնաւոր թուղթ մը կը պարտցրնէր, որուն վրայ ճամբ- րորդներն պարտաւոր էին իրենց անունն, ազգութիւնն, պաշտօնն, հը- պատակութիւնն նշանակել: Ասի՝ ուրիշ բան չ'էր թէ ոչ՝ օրինական ձե- ւակերպութիւն մը, որ, ընկերութեան կողմէ՛ Մարսիլիոյ Գաղղիական նաւահանգիստի ոստիկանութեան պէտք էր մատուցուի:

Կարգն երբ մեզի եկաւ թուղթն արձանագրելու՝ nationalité վերնա- գրին տակ Հայ Arménien արձանագրեցինք, մեր ընկեր թուրք հայրե- նակիցն այ իր կարգին՝ միւսիւսման musulman արձանագրեց, ու, ժը- պիտով մ'ինձ դառնալով բառ:

— Պարոն, երբ տեսայ սը Ottoman նշանագրելու փոխարէն՝ Armé- nien, Հայը արձանագրած էիք, ևս այ իմ կարգին՝ musulmanը Միւս- լիմանը շեշտեցի թուղթին վրայ, միայն չեմ կրնար գիտնալ թէ Մար- սիլիոյ Գաղղիական ոստիկանութիւնն մինչև ո՞ր աստիճան այս Միւսլի- ան ման բառը պիտի կրնայ հասկընալ...:

— Սիրելիս, պատասխանեցի, անոնց գիտակցութիւնը մեզի նշանա- կութիւն չ'ունի, ևս միմիայն չեմ կարող հասկնալ թէ ի՞նչպէս ազգու- թիւնս հպատակութեան հետ շփոթէի ձեր բառին պէս գրելով: Անձա- գիր մ'ունիմք ձեռուքնիս՝ որուն վրայ՝ Ottoman sujet և nationalité ին այ Chrétien նշանակուած է, ուրեմն, հպատակութիւնն ասորքեր է. ու- րեմն, պէտք էր ինձ որոշել Հայ մ'իր Ազգութիւնովն, ինչպէս սա սե- զանին վրայ մեր դէմն գանուող սա ուղեւորն այ իր Ազգութիւնը ար- ձանագրած է՝ Հեյլէն:

Ընթրիքէն յետոյ՝ նաւապետի սենեակներուն կից՝ ստալին կարգի սրահին մէջ սինէմա պիտի ներկայացուէր: Հոն հրաւիրուած էինք ա- մէնքս այ որովհետեւ ելեքտրականութեան լուսոյ հոտանքն պիտի գաղ- րէր մեր յարկաբաժնին մէջ սինէմայի պատճառաւ:

Գիշերը խաղաղ էր, լուսինը փայլելուն, և Իմէնէզին իր անդա- զրու մ վազքին մէջ:

Վերնակամուրջին յետուստոն բացուող առաջին կարգի սրահին մէջ ամէնքս ալ մեր աթոռները գրաւեցինք: Հոն, սինէմայով՝ հանդիսատես եղանք աշխարհիս չորս կողմերուն անցած դարձած պատահարներուն:

Ուրբաթ ստաւոս 6 Հոկտ. 1908

Շողոմանու Հինգշաբթի կէս գիշերին՝ Տարտանէլի նեղուցէն դուրս Մեյիտինէի Զմբուսիայի և Քիոս կղզիին բացատաններն ձեղքելով՝ մրտած էր Եգէական ծովն:

Ակսած էր ծովն ալեկոծիլ, քամին կը սատկանայր, և, տեղատարափ անձրև մը ալիքներուն շառաղմանց հետ խառնուելով՝ Սաղմոսերգու Մարգարէին այս մեծ խօսքերն ականջիս կը հասցնէր.

Ի ձայնի ջուրց բազմած
Մեանջելի են գբօսանց ծովու:

Մարգ. Կար.

Արդարև՝ խիստ վեհափառ էին սպիտակ փրփուրներն ու կոհակներն Միջերկրականին: Իմէնէդիի գրահապատ կուշտն ալիքներուն ազազակներուն միջև այլօրինակ դաշնակութեան մը նեան էր կարծես՝ որ երկինքն ու ծովերը ձեղքելով յառաջ կը խիզախէր:

Անձրեւը կէս օրին դադրած էր, արևն ամպերը կը պատուէր, ծովըն հեռզհեռէ կ'ուռէր կը փրփրայր, շողիններ հալածական՝ միջնորդարին մէջէն՝ ծովերու երեսէն կը խուճապէին, և հեռուն Արշիբեղեան կղզիներու կատարներուն վրայ կ'երթային լուսեղէն պակներ բոլորել խումբ:

Օրօրուելով կ'օրօրուիմք, բայց երբէք չեմք կարող մեր աչքն վերցնել յօնիական կղզիներու գեղեցիկ տեսարաններէն: Կղզիները մեր ձամբուն վրայ իրարու ետև կը փախչարկէին, և իրարու ետև նորէն նոր երևան կ'ուզային մինը միւսին հետ գրկուելով, մինը միւսին գըլուխ աւրով:

Ծովերու յաւերժահարսներ էին անոնք, գեղեցիկն Շիրա որ հեռուները կը կորսուէր, Փառօս, Սէնֆօ, Սիփէնօ ասոնք ևս երբ երեկոն վրայ կը հասնէր՝ հրահոտան վերջալուսին շողերուն տակը կը թաղուէին ամէնքըն ալ: Հոն, հեռուն, արևմուտքին շնչահանէն թափուող լոյսերու թաթառներու մէջ կորսուած անապատ լեռն Սանթօնիլը իր հրարուխին որկորին մէջ կարծես ամբողջ վերջալոյսը կուլ կուտար, արևները կը խաւարէին, ու գիշերուան մթութիւնը նորէն նոր մերին շուրջը կը պատէր:

Գիշերուան մէջ միմիայն՝ կը տեսնեմ պատառուն ամպերու ետևէն տխուր լուսնի մը շերտին մէկ ատունն ու նշոյլն որ՝ պատանքի մը պէս ջուրերուն վրայ կը թոթորուէր և կապարադոյն ծովուն վրայ համաստեղութիւններու նման կը փայլակէր:

Իմէնէդիին անհուն ծովը կը թեւածէր, գիշերուան մէջ երկինք ու ջուր և ամպակուտակ հորիզոններն էին միայն որ խորունկ մը կը բացուէին մեր շուրջը համարողոր:

Ուրբաթի հետեւեալ օրուան իրիկունն ու գիշերը

Ազրիականի հարաւային գիծը կտրելով՝ քօան և չորս ժամ շարունակ մեր աչքին ցամաքի հետքն չ'երևիր: Նաւաստիներն կ'ըսէին թէ Կիրակիի առտուան միայն պիտի անցնէինք Մեսսինայի նեղուցն:

Իրիկուան դէմ վերնակամուրջին վրայ՝ աջ ու ձախ երբ ընդհանուր ծովին տեսարանովը կը յագենամք, թափառական թռչուն մը յանկարծ՝ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ, որ միայնակ՝ նաւուն կայմը պարաննեմուն վրայ հոս ու հոն կը դեզերէր, գլուխն վզին մէջ թաղած և փորն ուռցուցած: Սա կը նմանէր այն հայրենազուրկ նժդեհին՝ որում կեանքին փոթորիկը վարած է յօտարութիւն, և ուր փոթորիկները միայն կեանքին դժբաղդութիւնները անոր կը գուժեն:

Իրիկուան դէմ ամէն բան մեր շուրջն մթութիւն էր ու մթութեան հետ հարաւու քամին կը սուլէր: Ամպերու ովկէաններ մեր գլխուն վրայ կը բացուէին, ու մեր անստոյգ աշխարհը կարծես մեր ոտքին տակ և վերև՝ ջուրերուն անապանն էր միայն: Մեր երևակայութեան սուկումի ոգիները կերթային թաղուել, թաղուել խորունկը երկնի և ծովուն անդունդներուն:

Թռչունն նաւացուելին վրայ է, վերստին կ'սկսի ոտոտտել: Արևմուտն ու հորիզոնն փայլակներ կ'արձրկեն, և մինչև Հարաւ մինչև Հիւսիս անոնց բացուխիկ լոյսերն շղթայազերծ կը պտուտկին: Մութ հորիզոնի ամպերուն ստինքներէն լուսեղէն կառուցներ դուրս կը ցայտին և ծաւալածայր փայլակներ մինչև երկնակամարը թուոյզ կուտան, կարծես թէ ամբողջ երկինքը իր անտահմանութիւնները կը պատուէր և իր անիմանալի քառոր կը մերկանայր:

Կոհակներուն վրայ փայլականց լուսով՝ սքանչելի է տեսարանն, սքանչելի էր տեսնել փրփուրներուն ձիւնեղէն սպիտակութիւնն որ ակնթարդի մը մէջ ընտ թեան հանդիսարանին վիրապները մեզ կը բանայր:

Փոսփորային լոյսերու ցոլքերուն տակ գիշերուան մթութիւնը կը սահմուկէր: Մէն մի փայլական ցոլքըլուսն՝ երկնի և ծովուն լուսափեղկերը բացուելով հրահոտան պալատներ ամպերու և փրփուրներուն տանթէններովը զարդարուած՝ նորանշան երևոյթի մը պէս երկնակամարը կ'ատեղնագործէին: Հեռզհեռէ նոր բեհեզներ կը ծաւալին, նոր լուսակառութիւններով պճնուած, և Աստուծոյ մեծ թատերաբեմին վրայ՝ զարմանահար բոլորովին՝ Անոր գիբը կը մարձուիմ դիտապատ անկեայ:

Կը վերակրկնեմ հիանալի էր տեսարանն: Որորքածուփն Իմէնէդիի մէկ ծայրէն միւսն արագ պտոյտ մ'ընելով՝ սայթաքուն՝ երբ չէի ուզեր

ժայռակներու տեսարանէն բաժնուիլ, ահաւասիկ, կայծական մը նիզակն իբր նախափող պատերազմին՝ հարաւային քամին ցանցը կամ ամպերուն ծոցէն պայթելով՝ ահաւասիկ երկինքն ու ջուրերը կը փեռնէ:

Յայնժամն է որ կ'սկսի ժայռակներու հետ պլլուած ահակի տարափն անձրևին և կայծակներուն: Կը լեւժ, կը լսեժ, տանապատիկ պայթիւններու երկնից ծոցէն զլորուիլը. կարծես լեռնանման ժայռեր իրարու զարնուելով երկինքէն վար կը զահավիժէին: Կայծակներու աղաղակները տարափոխ անձրևին հեղեղներուն մէջէն թաւալուելով անհունին միջև ետև ետև կը քաշկուտուին և անդունդները դողդղացնելով իրարու պլլուած՝ ետևէ ետև կը դառնան մինչև հորիզոններուն շուրջ. մինչև հորիզոններուն շուրջ աղաղակը աղաղակները կը ծնի, ուրիշ՝ հուսկ ուրեմն թաւալուելով կը դնան անոնք երկնակամարին զմէջը գուռուներով ջահջահից: Կարծես թէ ամբողջ ստեղծագործութիւնն մըրըրկին յեղափոխութիւնովը սանձակոտոր՝ երկինքի և ծովերուն վերասնեւրուն մէջ կ'ուզէր կորուսիլ:

Ժայռի մը պէս անսասան՝ Իմէրէզիի հրամանատարն անխախտ կը մնար իր կողմնացոյցին մօտ: Շողենաւի սուլիչն մէն մը վայրկեան անձրևին մառախուղներուն մէջէն կ'ուռնար՝ առ ի զգուշութիւն պատահական անցորդ նաւերու, որովհետև ալեկոծութիւններէ աւելի վտանգաւոր են շողենաւու մը համար մշուշն և մառախուղ: Սուլիչին աղաղակն գիշերուան զարնութիւն մթութեան մէջ արտադոյ կարգի բան մը ունէր իր մէջ. վտանգին գուժկանն էր այն. անդունդը կը բացուէր մեր աչքին: Անոր ձայնին՝ ուղևոր կիները կ'արտասուէին, և սարսուռն մեղամէնքս կը պատէր, մինչև որ շանթերն ու անձրև զազարեցան: Փայլակներն սակայն շարունակական էին և ծովն էր միշտ ալեկոծ:

Նեղասնեկի մեր խցիկն բանալով՝ նետուեցայ անկողնոյս վրայ մաղթելով Արարչին՝ մեր ամէնուն սղջամը զարթնուին հետևեալ օրին՝ Իմէրէզիի կամըջակին վրայ:

* *

Կիրակի առաւօս 8 Հոկտ. 1908

Արեգակն կը ծաղի: Ահաւասիկ, արևմուտքի հորիզոններուն վրայ կ'սկսին հեղհեղ երևան գալ Սիկիլիոյ և Իտալիոյ ծովափունքն: Ծովն այլ ևս խաղաղած էր իր ցատուին:

Հետուն աջ և ձախ՝ կը տեսնեժ Իտալիոյ և Սիկիլիոյ բարձունքներուն վրայ արշալոյսին ցողերովը կազմուած ամպերու բանակներ որոնք խուճը խուճը կը ծանրանան և իբր մէկ մէկ ձիւնեղէն լեռներ ու գօտիներ իրարու վրայ կը հեծնեն, մինչև որ արևն իր զէնիթը բարձրանալով հանդիսաւոր թափօրներով այդ ամպերուն բանակն կը փութայ գէպ ի երկինք քարշ առնել և կամ լեռներուն կուշտը թաղել պահուրտող յաւերժահարսերու պէս:

Ժամէ մը յետոյ՝ այլ ևս մտած եւք Մեսսինայի նեղուցէն:

Մեսսինայի նեղուցն իր Քաթանայի և Գարապրայի ափերովը գեղեցիկութիւն մ'էր հրաշալի: Չան ձիւր սպիտակ շէնքերու խմբակներ, գիւղաքաղաքներ ու աւաններ խրճանաձև լեռնաշղթաներու ոտին՝ մինչև ծովափ կը տարտընուէին, մինչդեռ հոնայարարն էր նաև իբր բնակալ տարերաց՝ իր ծաւալածայր գաղաթսին երկնէ՝ անսահմանութիւններուն ծոցը կը մխրճուէր արձանացած:

Իմ այս ճամբորդութեան տարւոյն Գեղ. ի վերջին օրերուն էր որ էր նաև ամբողջ Քալապրան, Ռէճճիօ, Քաթանան ու Մեսսինան ամբողջ աւերակաց կոյտի մը պիտի վերածէր: 1909 տարւոյ վշտալի թեւալիսում մը, որ Իտալիան ամբողջ հիմն ՚ի վեր ցնցեց:

Հինգ ժամ շարունակ մեր շողենաւին արշաւու Իտալիոյ և Սիկիլիոյ տեսարանները վայելելէ ետև՝ գեղեցիկապալ արևով մը Մեսսինայի նեղուցն կտրելով Տիւրենական ծովը կը յառաջեմք, ուղիղ՝ գէպ ՚ի կողմն Սթոմալոյի՝ ուր մեծ լեռ մը հրաբուխի իր լեղուովն սրածայր՝ հեռուն՝ երկնից ամպերը կը լողուրուակէր:

Սթոմալոյին վաղուց՝ ընտրեան երևոյթներուն մէկ սղացովը ծովերուն միջևը նետուած կղզի մ'է կոթողամբարձ: Միայնակ իբր սեւ ապառաժէ մի լեռ՝ այսօր Սթոմալոյին ահաւորապէս կը ցցուի, ծովերուն միջև, ամայութեանց միջև, խաւարի և լուռութեան անդունդներուն շուրջ:

Կը մօտենամք, կը մօտենամք, միշտ մեր դէմն է Սթոմալոյին: Մեզ մօտ՝ միշտ կ'երևի, սակայն միշտ իրմէ հեռու կը գտնուիմք: Ահա քան ձիւր ծովերու երեսէն բարձրացած էր այդ կղզին որ՝ մեր տեսութիւնը միշտ կը խաբէր: Երկրորդ նաւապետն կանխաւ մեզ իմացուցած էր թէ հրաբուխն մխալու վրայ է: սակայն մեր դէմը՝ կղզիէն՝ ծուխ մը ընաւին չէր երևեր: Շողենաւուն ցուրտն գէպի կղզին ուղղուած էր, մինչև որ կղզւոյն եզերքներուն մօտն համնելով մեր տեսութեանը առջև հրաբուխին լեռան ետևի կուշտն բացուեցաւ: Եւ ահաւասիկ ծուխերն հրաբուխին, անոնք իրարու վրայ խիտ առ խիտ կը դառնային և լեռան կողմն ՚ի վայր սահելով ծովին մակերեսին վրայ ամպի նման կը նստէին: Ստանաբանէն փրթած փոշիներու տարափ մը կամ լաւան՝ իր նստարանին ցցուած զառ ՚ի վայրերն ամբողջ յղկուած երևոյթի մը տակ ցուցադրելով՝ կրանիթի միակտուր՝ ահազին զանգուածի մը երևոյթն կուտար անոնց:

Սթոմալոյին ուրեմն կը միտա՛ր, ու իր Սփինքսի գլուխն 900 մէթր բարձրութենէ մ'Իտալական գիւղի մը սպիտակ շէնքերուն վրայ կախելով՝ իբրև տարափելի օրհասի մը ախուր պատգամ՝ հոն աղեղնաւորուած՝ ս' գլխէ ս' օրին կամ գիշերին Իտալական այդ փոքրիկ գիւղին հեռքն ոչնչացնելու համար պիտի կործանուէր:

Ահակի է այս մտածումն, այս զաղափարը մտացոյց մէջ Սթոմալոյին է որ կը ստեղծագործէ: Եւ սակայն, մեզ բարձրովն զարմանալի՝ կը թուի հոն կայանք հաստատող գիւղացւոց յանդգնութիւնն, յանդգնութիւնն տարօրինակ, ինչ որ Իտալական ազգին յատուկ է:

* *

Գորսիկա կղզիին լեռներու ստուերներն մառախուղներու ետեւն հեռուն մողական տեսիլներու պէս երևան կուգան: Մետսինայի նեղուցն անձնելէ ետև տառնակեց ժամ շարունակ մեծամեծ ալիքներու խաղալիք մեր նաւն ալիքները կը ձեղքէր: Ափրիկեան հողմն կը սուլէր: Իրիկուան արևին դարկութիւններու ծոցէն հեռու՝ կը նշմարեմք նաև նըշանաւոր երկու մեծ կղզիներ Էլպա և Մօնթէ-Քրիսթօ, Նախորդէննի՝ այդ մեծ տարագրին՝ աքորավայրն Էլպա որ իր սարերու սուր ատամներովն հորիզոնները կը կրծէր և կարծես տակաւին երկնքին կը բողբէր Նախորդէննի մը վրէժն, որ Վաթէրլուսի առջև՝ Ուէլլիսկիթընի բանակներուն դէմ երկնքի փոթորիկներուն ցատումներովը խորտակեցաւ:

Այսպէս՝ թէպէտ՝ տարիներու գնացքին մէջ յիշատակի ամէն պատահար կ'անցնին կը հեռանան. Լուքսորի մեհաններն թէպէտ աւերակներ մեզ կը բանան. Արեգական տաճարն ի Պապլոսէթ թէպէտ և իր հսկայաբարձ սիւները ցոյց կըտայ մեզ և Ակրօքօլ իր լայնածաւալ Բարթեոնին կոշկոճներ, սակայն և ա՛յնպէս՝ մեծարանց փառաւոր ամէն շինուածներն ու պատերազմներն ու կայքեր անմահ անուաններու յիշատակն է որ կը պահպանեն ինչպէս Էլպան և Սէնթ-Էլէն Նախորդէննի մը յիշատակը:

Գիշերը վրայ կը հասնի, հարաւային քամին իր ցատումը կը մեղմէ. ալիքները կը ցածնան, և լուսինն արևելքէն՝ իր սխաւառակն ցոյց տալով արագավազ Իմէուէզիի կողերն զայրուկ նշողներով կ'օձէ. լուսինն կարծես դիցուհիի մը անուշ նազանքներովն էր որ իր լուսոյ բեհեզները կը տարածէր ալիքներուն ծածանումներուն վրայ:

* * *

Այս որ քանի՛ օր առանց ցամաք սուք կոխելու անդադրում ծովերու վրայ կը տառապինք: Իմէուէզին իր անիւին թնդիւններովը վեց օր էր որ շարունակ Միջերկրականին ալիքները կը ձեծէր. երկինք, երկիր ու ծով միշտ մեր առջևէն խոյս կուտային, մինչև որ եօթերորդ օրուան առաւօտին Գաղղիական Արպեայց ձիւնապատ գօտիներն ու սարերը իրենց վերև դիզուող ամպերու սպիտակութեան հետ մրցելով՝ Արևելքի մօտիկ՝ Թուրօնի ծովեզերքներուն ետևները կը բարձրանային: Արպեայց երևոյթն վեհափառ էր, և Թուրօնի ծովեզրը հեռուներէն պատող ցածուկ լեռնաշղթաները նոյն այդ Արպեայց սուքին տակն էր որ կը գլորուէին:

Արևելքէն՝ պատառուն ամպերէ խուսող արշալուսոյ դարուկն իրր դառաջինն Արպն ողջադուրսզ՝ Արպեանները կ'սակեզօձէր: Անոնք մէկ մէկ սպիտակափառ անհունութիւններ արևու լոյսերուն կայծկլտումները

պատանքովին զրկելով՝ երկիրներու և ծովերու վրայ կ'անդրադարձընէին ամենամաքուր ցուլումներ: Այսպէս՝ Արպեայց իրենց վեհափառութեանը նման առատաշնորհ էին և Գաղղիան որ մեր աչքին՝ Արպեաններով ծագում կ'անուոյր՝ արդեօ՛ք մեզ՝ իր մեծ շնորհքներն ու բարիքները չը պիտի անդրադարձնէ՛ր:

Մարտէլէ քանի մը ժամ հեռու կը գտնուիմք: Անա Թուրօն մեր առջևը կ'երկարձգի. Նիս և Մօնթէ-Գաուլօ հեռուները կը մարմրկին. քիչ առեհէն Ճրանսայի նաւահանգիստը պիտի ողջունեմք: Բարի՛ օր և լո՛յս քեզ ս'վ Գաղղիա:

Մարտիլոյ ծովամուտքին՝ ցամաքի երկու կարգերուն վրայ աչտաբակուած լեռներն ու ընդարձակ անդատաններն մեր շոգենաւն քերելէ ետև՝ Մարտիլան, այդ վաճառաչան քաղաքն վերջապէս՝ հիւտիսէն դէպ 'ի հարաւ փարթամօրէն մեզ կ'երևի:

Աստուածածնայ լեռն քաղքին արևելեան մէկ բարձունքին վրայ կոյս անուանը ձօնուած գոթական եկեղեցիին սկեզօձ աշտարակովը ամբողջ Մարտիլոյ վրայ կ'իշխէր, կ'իշխանակալէր: Ժողիէտի քարափին մէկ թևին վրայ օղային կամուրջ մը կը բարձրանայր. արմաթներու մեծամեծ՝ քարաչէն՝ ամբարանոցներն հոն գեղեցիկ սալարկուած ծովեզերքին մէկ ծայրէն միւսն կը պատէին:

Իմէուէզին իր ընթացքն յամբոյսցած էր: Նաւահանգիստի մեծ աւազանը մտնելու վրայ եմք: Շուրջերնիս գործունէութեան և փոխադրութեանց շարժումը կ'եռայր, և վինջերուն անհատնում՝ աղմուկներ աւազանին երկու թևերուն վրայ կուտակուող անհամար շոգենաւներէն դուրս գալով՝ Մարտիլոյ մթնոլորտը կը թնդացնէին: Բոլոր այս շարժումնք և ձայներ յայտարար նշանը կը լինէին յառաջադէմ երկրի մը ամենօրինակ զարգացմանց:

* * *

Իմէուէզին քարափը կը մօտենայ. իրիկուան ստուերներն տակաւ տակաւ քարափն ու աւազանը կը պատեն: Մաքսատան երեքտրական լամբարներն կը լուսաւորուին ծայրէ ի ծայր: Կ'իջնեմք շոգենաւէն: Մաքսատան պաշտօնէից մեր գոյքերը զննելու պարզ ձևակերպութենէն յետոյ՝ այլևս չէի ուզեր ժամանակ կորուսել. պէտք էր մեզ ուղիղ շոգեկառքի կայարանն դիմել նո՛յն գիշերն իսկ Բարիդ ուղևորուելու համար: Կառք մը վարձեցինք ու կառապանին ձայն տուինք. ուղիղ դէպ 'ի կայարան:

Բարիդի շոգեկառքն զիշերուան ութը տասն անցած ճամբայ պիտի ելլէր: Կայարան կը հասնիմք: Մեր գոյքերը (Bagage) պակածին կը յանձնեմք: Շոգեկառին ստմսակը ձեռուընիս՝ երկրորդի վակօն մը կը մտնեմք: Անոր պատուհաններէն կը դիտեմ մեր աջ ու ձախ տակաւին ուրիշ շատ մը գիծերու վրայ ձեպընթացներ շոգիի վրայ, սրունք պատրաստ էին մեկնելու:

Դէպ ՚ի Բարից պիտի գնայի, արուեստից և յառաջգիտութեան ուստան Բարիցը պիտի շօշափէի: Ուրեմն, մնաս բարեաւ Պ. Նազարեան, սիրելիդ իմ: ՚ի կրկին տեսութիւն...

Ճեպընթացին սուրիչն սուր մի կը շչայ: «En voiture Messieurs» թունդ ձայնով մը ճեպընթացին պաշտօնեաներն ուղևորաց ձայն կուտան: Ճամբորդներու եռուզեան վակօններուն մէջ կը պարփակուի Կատարին դռներն կը փակուին և Rapide մեր Trainին սնիւնները իրենց ռալլերուն վրայ կ'սկսին դռնչալ: Ճամբայ կ'եղնեմք: ՚ի կրկին տեսութիւն, սիրելիդ իմ բարեկամ:

ԻՆՉ ԿԵ ՆՇԱՆԱԿԷ ԲԱՐԻՁԸ

1908 Հոկտ. 11

31536-64
Gare de Méditerranée, de Lyon à Paris. Կառուցող-Մէտրոպոլիտանէ, ար Լիօն ա Բանի, կը սուրայ մեր թուէն, ուսականի մը պէս արագ կարծես, միջոցին անջրպետին մէջ անվերջանալի զիծերուն վրայ խօրական սրնթացութեամբ մը կը թաւալի: Շողեկաւորին գնացքն մեզ ճամբորդներս մեր վակօններուն մէջ ուժգին կը ցնցէ: Գիշերային մթութեան մէջ անազին աղմուկով փապուղիները կը ձեղքեմք, ուր տեղ վայրաշարժին գոյորչին վակօններու պատուհանները ամբողջ շողիով կը պատէ ու կ'սպիտակացնէ:

Ուղևորաց արգիլուած է գլուխնին պատուհաններէ դուրս հանել, ինչու որ շատ մը թուէններ քովրնտի ռալլերուն վրայ արշաւանքի մէջ ըլլալով իրարու հակառակ կողմերէ զիջաւորելու միջոցին մի' գուցէ իրենց արագութեամբ օդը կտրեն, չնմանեղծութեան այս երկիւղով մի' գուցէ այդ արգիլքը տրուած էր:

Կայծակի արագութեամբ հինգ ժամուայ մէջ կտրած անցած եմք, Ալիսիօն, Վալանս և Լիօն: Գիշերային Լիօն քաղաքը երկուքի բաժնող Ռօն գետին կամուրջները կը ձեղքեմք: Մութ կ'երևնան ջուրերը գետին երկայնքն ՚ի վեր գետին երկայնքն ՚ի վեր ձգուած կամուրջները իրենց լամբարները մեր այլ և ձախ հեռուները կը մարին. գիշերուայ մութին մէջ այդ լոյսերով Լիօն քաղաքին մեծ տարածութիւնը երազի մը պէս կ'ըմբռնեմ: Հանրաձայնութիւն մետաքսի գործարանները Լիօնին գիշերն իսկ իրենց մեքենաները գործունէութեան դրած Լին, ելեքարական լոյսերով սղողուած այդ լազմաթիւ գործարանները մանածոյի արուեստին յառաջադիմութիւնը ցոյց կուտան:

Լիօնի կայարանին մէջն է որ միայն չօգեկաւքն քսան վայրկեան դադար կ'առնու, իսկ միւս կայարաններն զբիթէ հինգ տասն վայրկեան: Կայարանին ներքը պիւձէն խիտ մեծ ընդարձակ սրահ մ'է մաքուր սեղաններով ու աթոռներով կահաւարուած: Շողեկաւորին ճամբորդները դադարի միջոցին կարգ կարգ այդ սեղաններուն վրայ նստած իրենց café au lait-ն կը խմեն. մինչդեռ, պիւձէին գլուխը կեցած խումբ մը օրիորդներ անընդհատ խնդրանքներն garçonներուն կը բաշխեն, սուերու, ֆրանքներու հեղեղային դանձու մն անընդհատ իրենց փափուկ ձեռքերէն զզրոցներուն մէջ հնչեցրնելով:

Ճամբայ կ'երևնէր Լիօնէն միևնոյն արագութեամբ: Մաքօն, Շալօն, Տիօն, Մօնթըռօ իրարու ետև հետուները կը ձգեմք: Մըլէօն կը հասնիմք առտուան մօտիկ: Ոտրի կենարու հնարը չկայ: Անխմանալի արշաւով մը մեր Rapide-ն կը սուբայ. Մըլէօնն վազուց անցած եմք: Մեր տեսողութեան՝ երկիրներ իրարու շուրջ կը դառնային և իրարու վրայ կարծես պիտի թաւալուէին:

Վերջապէս՝ մշտապա արշաւոյս մը արդէն սկսած էր մեր ճամբուն զիմաց Գազդիոյ արևելքի հորիզոնները կապարագունել, ուր, այլևս կը սկսէին հետզհետէ երևան գալ զիւղօրէններն իրենց սրածայր տամալիներով և տերևաթափ անտառներ իրենց մերկ բարձրաբերձ ծառներովը: Մեր անցած ճամբաներուն վրայ դաշտօրէններն ու բլուրներ ամէնքն ալ մշակուած հերկուած էին, սև հողը խնամքով վարուածանուած էր: Մանրազննին կը դիտէի, ամենաչնչին առարկայ մի Գազդիոյ հողին վրայ իր մեծ սրճէքն և օգուան ունէր. ոչինչ պարապը չէր թողուած հոն, ոչինչ ապարդիւն չէր վատնուէր հոն:

9-05-9-00-81 ՆՐԱՊԱՐԱԳԸ

Շողեկարքն միշտ խօլարչաւ կը սուբար, Ֆրանսայի մեծ մայրաքաղաքն հասնելու համար հողիւ մէկ ժամ կը մնար մեզ, և տհա անդադար՝ իրարու յաջորդող գործարաններ կարգ կարգ իրարու հետև մեր առջևէն կը խառտափին, և այսպէ՛ս շարունակաբար՝ մինչև որ առտուան տանուկէտին՝ Rapide մեր թուէնն Gare de Lion կառտը Լիօնի կայարանին մօտենալով իր լինթային յամբոցուց, ու ճանարդանդաղ՝ մտաւ Բարիզի մեծ կայարանին ապակեպատ ոսպասամուտքը: Régulier Ռէկլիւրէնով քսաներկու ժամուան ճանապարհը մեր վայրաշարժն ստաներբուկէս ժամու մէջ ամբողջացուցած էր:

Բարիզ մեր հասնելուն առաւօտը՝ սարսափելի ցուրտ, ամպոտ և մշշային էր: Էյֆէլի աշտարակն որ ամենէն առաջ մեր աչքին կը դիպէր՝ կիսով չափ մառախուղով ծածկուած էր. իր երեք հարիւր մէթր բարձրութեանը կ'ս բաժնին որ իր երկաթէ տհուտը ցանցերովն կը յայտնուէր՝ մեր տեսողութեանը՝ պարաններու իշուշ խառնուած խրճաններու մը պէս կ'երևէր:

1908 Հոկտ. 12

Բարիզը վերջապէս՝ տհա մեր աչքին զիմաց տարածուած, հսկայացած, լայնացած կը ճիւղաւորուի իրեն փողոցներով, պուլըվառներով, պարսաններովն ու գոթական եկեղեցիներու աշտարակներովն, կամուրջներով իր Սէն գետովն, և յաղթական կամարներովն ու կոթողներով, որոց կատարներն նաև Էյֆէլի նման մառախուղի մէջ կորսուած՝ գիւթական ստուերներ կը պատկերացնէին հիացման տեսիլքի մը պէս:

Այն հողը որ Բարիզի վրայ օրը օրին՝ ժամը ժամին՝ ճամբորդներ ու ժողովուրդներ կը դնդէին, այն հողը իրեն ներքև Բարիզ մ'ալ ունէր իրարու ճիւղաւորուած՝ ծայրածաւալ բիւնիկներով, որոց Métropolitain Մէթրօքոլիթէն անունը կուտային:

Ստորերկեայ Բարիզի լափերինդոսին լոյսերով ողողուած կամարներու տակէն ելեկորական շողեկառքեր անդադրում երթեւեկութեանց մէջ կը շարժին: Վակօններու անիւներուն զեհնային ազմուկը ամբողջ այդ ստորերկրեայ Բարիզին խորունկը կը լեցունէ:

Վիթխարի թափով մի հազարաւոր ժողովուրդ կը տեսնէի որոնք Մէթրօքոլիթէնի գեանափորները կը խառնէին: Փարիզն ամբողջ կարծես զստուենութեան յորձանքով մի յափշտակուած՝ անդունդի մը մէջ կը դահալիթուէր՝ զայդ անդունդ եւս շարժելու և բարեզարդելու համար, մինչ միւս կողմէն Մէթրօի հարիւրաւոր դահերէն՝ որք զանազան փողոցներու, պուլըվառներու, հրապարակներու վրայ կը բացուէին՝ մարդկանց նորանոր հասանքներ դուրս կը պտտիկային Բարիզին սիրար թափանցելու համար:

Կարծես թէ ամբողջ Բարիզը կ'երերար, կը վազվուէր, կը սահէր երկրաշարժային տատանումներու մը նման, ամբողջ Բարիզը ինքն իր վրայ կը դառնար, մեր տեսութեան չըջանակն իր եռուզեռի խաղացքին մէջ զինովցնելով:

Հապա՛ ձայներն, լրագրավաճառներուն գոռ ու գոչն. La Patrie Journal! Matin. nouvelle édition: Victorien Sardou; La mort du célèbre Ecrivain աղաղակներն, ո՛ր մէկը թուեմ...: Թերթերն ձեռքէ ձեռք կը խլուէին: Վիթխարի Սարտուի յուզարկաւորութիւնը՝ որ մեր Բարիզ հասած օրը տեղի կ'ունենար՝ լրագիրները մեծազորով՝ կը հռչակէին: Չեղի, սիրելիս, դադափար մը տալու համար թէ՛ ո՛րքան շատ Բարիզի մէջ թերթերն կ'սպառին, սաչափը միայն կ'ըսեմ թէ՛ կէսօրէ յետոյ եթէ

առաւօտեան նշանաւոր լրագիրները փնտռելու պէտքն զգամք, ձեռնունայն կը մնամք. և գրեթէ՝ շատ աստն՝ նոյն օրուան լրագրին 2ème édition երկրորդ տպագրութիւն մ' ալ կը յաջորդէ :

Գիշերն վրայ կը հասնի : Գիշերին հետ Բարիլը նոր կերպարանք մը կ'աւանու : Իւրաքանչիւր օրուան ամէն մէկ գիշերին մէն մի ժամը Բարիլը՝ իր երկարական ալիքներու հոսանքովը կ'ողողուի . լուսոյ ահագին անդրադարձումներ երկինքը կը բռնկեցնեն : Վերջապէս մը կարմիր կարծեա հոն երկնակամարին վրայ կը հրդեհի, որ՝ վառելովը չը՝ հասնի'ր : Ահագին պարսպաները, պողոտաները լոյսերով զրկուած՝ իրենց շքեղութիւնները կը բազմապատկեն : Պանդոններու, վաճառատուններու յայտարար նշաններն գոյնզգոյն ապակիներու ետեւէն տառը տառին կը ցոլացնեն : Խաղացք մը կայ անհասնում որ Բարիլը վեր 'ի վայր կը շրջուցնէ և զայն դարձեալ՝ իր առանցքին վրայ ալ աւելի պերճաշուք ալ աւելի փառայեղ կը կայունէ :

* *

1908 Հոկտ. 13

Ե՛ս, մարդ մը, գոյութեան չնչին հիւլէ մը երկրիս վրայ, օրն ի բուն, կ'սեղէի Բարիլը անանկ, Փարիլը շօշափել : Առանձինն ման կուգայի : Յոգնած աչերս վե՛ր, մանախուղէն, մշուշներէն և փոշիներէն սեւցած բորբոսած հսկայ շէնքերուն ձակատ աչերս վեր կը բարձրացունէի : Իւրովի կ'ըսէի թէ՛ հոս՝ Բարիլի մէջ ալ կը մնան Աթէնքի Բարթենոնին նման ահագին շէնքեր, սակայն անոր միակտուր վիթխարի քարերն կը պակսէին, կը պակսէին նաև այն հովու բազուկներն որոնք մեհնական դարերու ժամանակին կը վերաբերէին : Այժմ երկաթի մեքենայն է որ բազկին ոյժը կը լրացնէ և այս շէնքերուն քարերը գեղեցիկ գործուած՝ ձակատ առ ձակատ կը դիզէ : Բայց և այնպէս ապշութեամբ կը զարմանայի Եղիսեան Գաշտին Champs Eliséesի վրայ բարձրացած այն մեծ կոթողին որ՝ Գաղղիական ազգին ճարտարութեամբն Լուքսորի մեհնին գաւիթներէն անջատուելով՝ Լուզովիկոս Փիլիպպոս Առաջինի օրով՝ Բարիլ գոթադրուեցաւ և Բլաս աը լա Գոնգուարի վրայ իբր՝ հին մէկ հրաշալիք՝ անոր հրասարակը գարդարեց :

Միակտուր էր այս կոթողն, քսանըհինգ կամ երեսուն մէթր բարձրութեամբ և իր փորագրութիւններովն ու զարդարանքներովն զրեթէ նման էր մեր՝ Պօլսոյ՝ Սուլթան-Ահմէտի հրապարակի կոթողին :

Անոր պատուանդանին ձակատը այսպէս գրուած էր :

- En présence du Roi
- Louis Philippe 1er
- Cet Obélisque
- Transporté de Luxor en France
- A été dressé sur ce pié des tal
- Par Mr. Lebas, Ingénieur
- Le XXV Octobre
- m. D. ccc. XXXVI

Ի ներկայութեան բագաւորին
Լուսովիկոս Փիլիպպոս Առաջնոյ
Այս կոթողն Լուսուրե՛ ի Գաղղիա
փոխադրուած՝
Ձեռնդրուած է իր պատուանդանին
վրայ
Երկրաչափ Պ. Լրպաի նախարարու-
Հոկտեմբերի ելն. [քեամբն

Պատուանդանին միւս ձակատն ալ այսպէս էր նշանակուած .
Obélisque descendu de sa base en Egypte et embarqué pour la France sur le navire de Luxor, capitaine verninac և այս գիրերուն անմիջապէս ներքեւը երկրաչափական գիծերով ցոյց տրուած էր թէ հաշուական ո՛րպիսի մէթոններով Շանգ էլիզէի հրապարակը հաստատուած ու ամբարձուած էր այս կոթողն :

Ի՛նչպէս՝ և ո՛րպիսի մեծ ճարտարութեամբ դարեր առաջ այս կոթողն էր յղկուած : Արդարև՝, անոր փոխադրութիւնն ալ՝ շինութեան ճարտարագործութեանը չափ կ'արժէր : Մենք մինչև ցարդ կը հիանամք Ասորոց, Փիւնիկեցոց, Աթէնքի, և Լուքսորի աւերակներուն վրայ, որոնք եթէ՛ այժմ աւերակ չի լինէին՝ քանի՛ պատիկ արդեօք մեր սքանչւցումը պիտի շարժէին այսօր : Ինձ սա՛ միայն կը մնայ ըսել թէ այդ մասին յաղթանակը դարերը պիտի ցոյց տան . այժմեաններուն հետ մեհենական հնութիւններու տեւողութիւններուն մրցումն ապագայի դարերը մեզ պիտի խօսին :

Գաղղիական ազգը գեղեցիկին սիրահար ազգութիւն մ'է : Գիտէ՛ զարդարել ամէն բան ի՛նչպէս որ պէտք է զարդարել : Գաղղիական ազգն ի՛նչ որ իրը չէ՛ չ'ուզեր իրենը համարել, ինչպէս կ'ըսէր հոշակաւոր քերթողն Պ. Շալոպրիան . սակայն, գաղղիացին, մանրակրկիտ կը դիտէ ամէն բան, ու կը ձեւակերպէ ու կը կատարելագործէ համբարատար աշխատութեամբ ամէն գիւտ, ամէն հնարք :

Գաղղիան, պէտք չէ՛ ուրանալ, ունի՛ նաև մարդասիրութեան ու ազնիւ վարմունքի գրուելի յատկութիւններն (հոգ չէ՛ եթէ երբեք լինին անոնք արուեստական) : Այդ յատկութիւններն բաղդատութեան դրուելով, գաղղիական ազգին յանկուցիչ ոգիին սիրահար կը մնայ օտարը :

* *

1908 Հոկտ. 15

Օրը Կիւրակի, պաշտամունքի և մաղթանաց օրն է այն :
Կը գնամ Եղիսեան դաշտէ ո՛չ հետի ժամն-Կուժօն փողոցին մէջ Հայ ազգի մեծանուն Պ. Աղէքսանդր Մանթաշեանցի հիմնած հայկական Սրբ. Յովհաննէս եկեղեցին, որ, թէպէտ փոքր, բայց շատ կոկիկ լինելուն՝ ճարտարապետին և նուիրատուին պատիւ կը բերէ :

Կը մտնեմք եկեղեցի : Պատարագի արարողութիւնն սկսած էր : Զայնաւորներն իրենց կարգին՝ բաւական գեղեցիկ երգասացութեամբ Խորհուրդ խորինը կը ձայնաւորէին : Եկեղեցի այցելող ժողովուրդն թուով երեսուն՝ եկած էին աղօթելու, մինչդեռ այս թիւն բաւական չէ՛ր բաղդատմամբ բարիպարնակ հազար հինգ հարիւր Հայերու : Շատերուն տեղւոյն հեռաւորութիւնն, և շատերու Կիւրակի օրերն իսկ կէսաց պայքարի հարկին տակ անհամեմատ աշխատութիւնն պատճառ կը լինէին բացակայուելու :

Մըք. պատարագն ուարտելէ ետե՛ ժամարար Տէր Վռանչապունէ քահանայի հետ տեսակցութիւն մ'ունենալով հետեւեալները՝ քաղցի :

Եկեղեցին տարեկան 2500 ֆրանք սուրք մ'ունէր կառավարութեան : Եկեղեցւոյ այլ ծախքեր, մոմի, դռնապանի, ձայնաւորներու եւայլն, ընդ ամէնը տարեկան սուրքին քառապատիկն էին, ի՛նչոր Բարիզի Հայ ժողովուրդին նուէրներովը չէ՛ր կարելի ամբողջացնել, հասկա՛ քանի մը հարուստ հայ անձնաւորութեանց ձեռնտուութեամբն : Ինչպէս, Պ. Մանթաշեանց, Էգնեսեան եղբարք և ուրիշներ իրենց նուիրատուութիւնովն եկեղեցւոյ ընդհանուր ծախսերը կը փակէին :

Քահանան ցաւօք ինձ կը յիշեցնէր թէ՛ Բարիզի մէջ Հայերու ամուսնութիւններն կէսէն աւելի օտարուհիներու հետ կը կնքուին, թէ մեր օտարի յարելովն ժամանակ մը վերջ ապագային՝ յիշեալ ամուսնացողներու զաւակներն ալ անհրաժեշտ պիտի օտարանային :

Հայերն Բարիզի մէջ, ի՛նչպէս յիշեցի, թուով իբր հազար հինգ հարիւր կամ երկու հազար կը հաշուին, սակայն շատ Հայ իրարու երես տեսած չ'ունին հոն : Արդեօ՛ք քաղաքին մեծութիւնն էր ասոր պատճառ թէ ո՛չ աւօրեայ դործերով անխնայ աշխատելու ստիպողականութիւնն էր պատճառ :

Հայրենակից և ինձ արուեստակից քանի մը Հայերու հետ տեսակցութիւններ ունեցայ : Հմուտ երիտասարդներ, որոնք Հայ ազգին պատիւ կրնան բերել, եթէ երբեք պահեն իրենց մէջ ազգային ոգի : Լաւ ծիս համեմատ՝ զեռ ուրիշ արուեստաւոր Հայեր ալ կը գտնուին հոս, քանդակագործ, պատկերահան, ևայլն, բայց մօտէն զանոնք ճանչնալու պատիւն ունեցած չ'էի :

Անշո՛ւշտ, Բարիզը հրապուրիչ է մեր Հայ երիտասարդներու համար : Փարի՛զն արգարև գեղեցիկ՝ բայց իր բուն հրապոյցն իր զրօսանաց հաճոյքներուն մէջ փնտռելու չէ՛. անոնք աւազի վրայ են. արուեստի և յառաջգիմութեան հաճոյքներուն մէջն է միմիայն բուն Բարիզի վայելու՛մը : Այս պայմաններուն տակ ինչպէս Հիւլիօ ըսած է : — «Բոպիկ սուքով Բարիզ այցելողը կառքով գուրս կ'երէ» : Թանգարանն «է որ անոր կ'ըսէ», «Գնա համբաւ ստացի՛ր» : Թատրոնն է որ անոր կ'ըսէ. «Գնա համբաւ ստացի՛ր» : Համալսարանն է որ կ'ըսէ՝ «գնա՛ համբաւ ստացի՛ր» :

Գիշեր է. Մէնի երկու թեւերուն՝ Այմայի կամուրջին վրայէն նայուածքս գեալին վրայ ցոլացող լոյսերուն երկայնքն 'ի վեր կը պարսցունեմ : Լայնատարր եւ երկարաձիգ Մէնը իր երկու կշտին շղթայաւորուած՝ կարմիր ու դեղին լոյսերու օղակները կ'երկնցնէ մէկ ծայրէն միւրը : Միշտ Մէնին եզերքները, միշտ Մէնին եզերքներուն վրայ նոր նոր լուսեղէն տեսարաններ կը պարզուին : Սառու Պէնտաօի թատրոնը իր հուշակաւոր La Dame au Caméliaով. Շաթլըլէի կամուրջէն անդին. Արդարութեան պարտը անհամար լոյսերու տակ, անոր սակեզօ՞՞ գոները շողջողո՞ւն, որոնց կտին՝ թեւաւորուած արծիւի մը պէս պարսալին անագին շէնքը իր երկու թեւին բոլորակները կ'անկիւնաւորէ :

Մըքոյն Միքայէլի յիշատակարանն է մի քիչ անդին, Արդարութեան պարտէն մի քիչ անդին, որ, իր շատուտաններուն վրայ ամենի կը բարձրանայ հրացայտ ունենալով իր վրայ Հրեշտակապետին հսկայ պրդինձէ արձանն որ՝ իր սաքին ներքեւ ապառաժի մը վրայ Բէհէղէբուղն թուայած է : Այդ ապառաժին պատուաւորներէն ջրվէժներ կը թափին նոյնպէս և և պատուանդանին ստորեւ՝ պղնձեայ պոչաւոր ու թեւաւոր տախտակներուն որկորներէն ջրոյ մեծ ցայտացքներ : Ատիւճներուն նայուածքն սո՛ւր և սարսափեցուցիչ էին, նայո՛ւածք սրք կարծես իրենց վերեւ արձանացած Սաղայէլին կ'ապանային :

Բ Ա Ն Թ Է Ո Ն

Մըքոյն Միքայէլի յիշատակարանէն անդին՝ Սորպոնի վերեւէն՝ Բանթեանը իր ձիգ գմբէթովն դիշերուան պատուան ամպերէ թափուած ամոն նշոյթներու տակ կ'երևէր. Բանթեանին հետ խորհուրդներու երազներն ալ կուգային աչքերուս դէմ բոլորով : Բոլոր Գազղիոյ մեծարանց գանկերն Բանթեանն՝ կարծես իր գմբէթին վրայ շար 'ի շար կը կախեր :

Բանթէնը Գաղղիոյ պատմագրութեան մեծ տարեցոյցն է, որուն թուանշանները զատ զատ՝ իր ստորեւ թաղուող մեծարանց կեանքին յիշատակներն են: Երեւելի արանց երախտապարան Հայրենիք ոսկեզօծ տառերը Բանթէնին ճակատը կը զարդարեն:

Կէս գիշերը մօտեցած էր. արագ արագ քայլերով կը վերագտնամ հին Բարիզի Սէնի կամուրջներէն, Լուվան ու իր Միւսէնն ձախիս կը թողում, ու անոր հրապարակին մէկ անկիւնը դառնալով՝ Բայէ-Ռուայ-հայի մօտ թէլաթը Փրանսէի առաջին սպիտակ մարմարին մեծ մահարձանի մը առջեւ անակնկալը կանգ կ'առնում. կարծես թէ անակնկալ ուրուականի մը արձանացած կերպարանքն էր այդ մարմարը՝ մահարձանն, որ ինձ կենալ կը հրամայէր իր ոտքերուն առջեւ:

Բարիզը գիտել յոգնած ճանապարհորդը անաւասիկ՝ գլուխ կը խոնարհեցնէ, կը մնայ անշարժ այդ յիշատակարանին առջեւ ա'յնպէս՝ ինչպէս վաղահաս զաւկին մահուամբն ցաւերով լեցուն մայր մ' իր զաւկին նմանող կերպարանի մը յանկարծական հանգիպումէն՝ զարմանքով ու սոսկումով կը կենայ: Պատրաստ է նա, ու, պիտի լա'յ. հեղեղ մ' արցունքի պիտի պայթի, բայց խեղճ մօրկանը կուրծքն սառած է ու ոտքերն են քարացած: Ճիշդ այդ յուսախար մօրկանը նման յոգնած ճանապարհորդը կանգ առնելով՝ գլուխն ծռած այդ մահարձանին առաջին Ալֆրէտ ար Միւսէ'... կը մրմռա'յ: Ալֆրէտ-ար-Միւսէն Գօմէտի Փրանսէզի ելիքարական յոյն կը ցոլացնէր: Անուն փորագրուած յիշատակարանին պատմանդանին վրայ՝ իր Մայիսի գիշերին մէկ ոտանաւորով:

Rien ne nous rend si grands qu'une grande douleur...

Les plus désespérés sont les chants les plus beaux,

Et j'en sais d'immortel qui sont de purs sanglots.

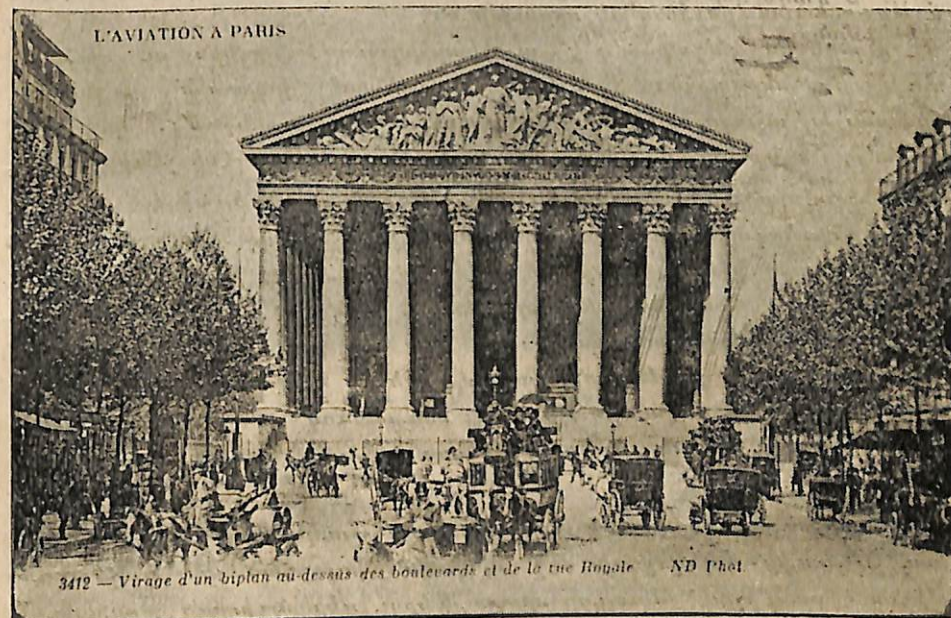
(La Nuit de Mai)

Շատ կանոնիս Միւսէի հոգին բաժնուեցաւ աշխարհէս՝ նո'ւրը որպէս ծիածանը, և թեթեւ՝ որպէս խիտ քամի, քայքայուող ու քշուող ամպի մը ծուէնը: Միւսէի արձանն իր մարմար պատմութեանովը ծածկուած՝ ու նստած՝ իր յիշատակարանի պատմանդանին վրայ, իր գլխուն վերեւը կանգուն կունենար իր մայրն, Փրանսա' . Փրանսա'ն, որ ցաւագին՝ իր գլուխն Միւսէի գլխուն հակած՝ լուս՝ օրհնութիւններ կը արտէր անոր սրբամարտը ճակատն ու աչքերուն վրայ:

Միւսէի արձանն տխուր մի ա'յնպիսի երեւոյթ կը ցոլացնէր, որ՝ կարծես թէ իր ազնիւ զգացումներուն դէպի նպատակ ժամանելէ առաջ շուտ խորտակուելուն՝ մահու ստուերին իրեն դէմ մղած վաղահաս պայքարին կ'ափսոսա'ր, մահուան պայքար, որ, Միւսէի գեղեցիկ մարմինն հրելով՝ անկեալ դիրքի մը մէջ ա'յնպէս՝ իր մահարձանին վրայ գլորած նստեցուցած էր:

Ափսոս, քեզ Միւսէ: Սէրը երգեցի'ր, բայց երբէք սէրը չը կարողացա'ր տեսնել աշխարհի վրայ ա'յնպէս՝ ինչպէս որ բմբունած էիր:

Հո'ս, թռամներու, օթճներու, ելիքարաշարժ կտրքերու, ժողովրդեան հոսանքներու այս կախառնաւորին մէջ իրբեւ թոււք պէտք է որ քու արձանն հոս այս Լուվրի հրապարակին մօտ մնայ, ս'վ Միւսէ, որպէս զի երբ ժողովրդեան բուն կիրքերու հեղեղին ալիքները բարձրանան, դուն թոււք ըլլաս անոնց՝ բուն հարազատ սիրոյ հրաւերովդ, Բարիզի մէջ նկարագիրովն բուն հարազատն ներկայացնես զգաղղիացին և ո'չ արուեստակեալը: Բանդի, ազգի մը ցեղի մը մէջ ի'նչ որ տարապայման սովորութիւն կը լինի՝ անիկա՝ հոգեբանական տեսակետով՝ իրեն դէշ ազդեցութիւններն ալ պիտի ունենայ, անիկա՝ իր նըպատակին չպիտի ծառայէ: Երեսփոխանական ժողովներու մէջ ժիւլ Սիմոն և ուրիշներ, շատ իրաւամբ է որ Գաղղիոյ մէջ ամուսնութիւններու նուազումը բողոքած են, ու գատապարտած են ամուսնութիւնը Գաղղիոյ, ամուսնիւն, հետեւա'նք ձախող՝ մէկ ապառնի:

ՍՈՒՐԵ ՄԱԳՊԱՂԻՆԷ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1908 Հոկտ. 22

Բարիզի մէջ մեր երկրորդ կիւրակէն է այսօր: Հռչակաւոր Մատլէն Եկեղեցին պէտք է գնալ, հոն տաճարին փառաւորութիւնն ու պաշտամունքն լքելու և տեսնելու համար:

Իր արտաքին տեսքովն Մատլէն Եկեղեցին ճիշդ Աթէնքի Թէոօթի մեհենին յար և նման ճարտարապետութեամբ մը մեզ կը հանգիստանայ՝ իր եռանկիւնի երկու ճակատներովն և շուրջը պատող անազին սիւներովը:

Դրան՝ Տաճարին մուտքին ճակատը Բրիտոս ինքն արձանացած է, ու շուրջանակի՝ չար սգիները՝ անոր աստուածային ներկայութենէն սարսափահար՝ պարտութեան և յուսահատութեան երեւոյթներու մէջ կ'երեւին:

Եկեղեցւոյն լայնարձակ սանդուխներէն վեր ծանր ծանր կը յառաջանամք: Ակնածանօք տաճարին մեծ դուռնէն կը մտնեմք: Եկեղեցին կիսովին մութ է: Չորս իրարու շղթայուած դմբէթներու մէջտեղերէն շրջանակաձև սպակեայ լուսամուտքեր գլխունուս վրայ կ'սկաւառակուին:

Մեր ճիշդ դէմը խորանին վրայ՝ Աստուածամօք տնային արձանն կը տեսնեմ մարմարէ բարձի մը վրայ ծնրադրած, երկու հրեշտակներ նմանապէս կուսին ծունդերուն տակ ծնրադրած՝ Անոր ծունդին բարձր վեր կը բռնեն թեւերնին տարածական: Հրեշտակայ դէմքն էր վեհինսփառ և Աստուածամօրն, համակ սրբութիւն:

Եկեղեցին ընդարձակ է ու խորհրդաւոր, որմերն ու սիւներն մութ են ներկուած: Քանի՛ կը մօտենամ խորանին՝ ա՛յնքանի խորանն ալ աչացս հանդէպ կ'ընդարձակի՛, կը խորանկնայ՛, կը լայնանայ՛, այնքանի՛ մեծ և փառաւոր էր Սուրբ Մատլէնի շէնքն:

Փողովուրդը նստարաններու վրայ ծունր՝ գլուխ ծռած է: Հոն կը լսեմ երեք երգեհոններու զանազան ձայներով իրարու ներդաշնակ սուլումները, որոնք կարծես երկնքէն ամպերէն վար կը թափուէին, մինչ մանուկներու հրեշտականման մեղեդիներն ալ վարը՝ խորանին դասին մէջէն անոնց կը պատասխանէին:

Ներկան հոն՝ գերբնական դաշնակութենէն ազդուած՝ իր հոգիին տանջանքները կը զեղու շունչի ծանր տուրհառով մ'որ իր ցաւերուն զգջումն է, մի տեսակ գահավէժ հոսանք որ մեղքերու շղթաներէն կ'արձակուի:

Փողովուրդը ծնրադրած կամ յտանկայս շշուկ չ'ունի՛, ձայն մի բռնաւ չը լսուիք. Եկեղեցւոյն մէջ միմիայն՝ աստուածային դաշնակութիւնն է որ կ'իշխէ՝ հեռաւոր որոտումներու գիրկընդխառն թաւալումներուն պէս որք իբր բարեք անձրեւը կը բերեն իր եօթներփեան ծխածանովը,

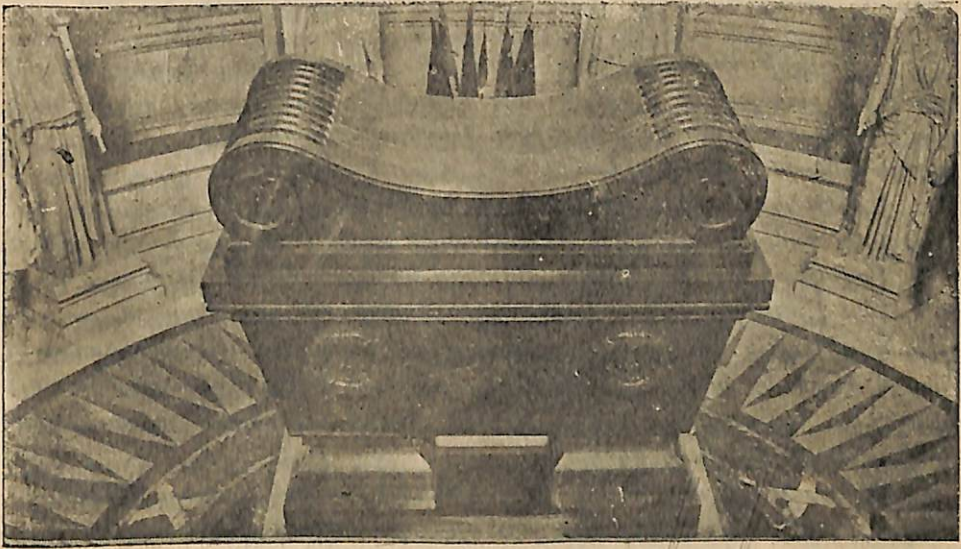
Մատլէն Եկեղեցին՝ կ'արժէ որ Բարիդի այցելուն տեսնէ՛, հոն լսէ՛ երգեցիկ դասուն զեղգեղանքներն, անոր Երեք երգեհոններուն ազազակներն, որպէս զի Բարիդը տեսնողն արդեօք ներելի է ինձ ասեղ... Բրիտանեայ Բարիդն ալ տեսած ըլլայ՛:

Հոս կապ մը կայ, հանդուց մը այս երկու Բարիդներուն միջև, որոնց հոգեբանական զազանիքը Գաղղիոյ Հանրապետութեան սրտին մէջ փնտռելու է:

Գաղղիոյ Հանրապետութիւնը իրեն փորձառութիւնովը անշուշտ՝ քաջ բմբունած ունի իր խորհրդանշանը որ՝ Աւետարանին ալ խորհրդանշանն է:

Եղբայրութիւնը. *Fraternité*
Հաւասարութիւնը. *Egalité*
Ազատութիւնը. *Liberté*

Առաջինը՝ որ զիրար սիրելու հրաւերն է:
Երկրորդը՝ որ՝ անխափր մեզ իրարու մօտեցընել կը ճգնի:
Եւ, *Liberté*ն լիպէթիէն, իրաւանց տէր լինելու վստահութիւնը, ինչ որ յանցանքներուն ջնջուիլն կ'արդարացունէ. և, մարդուն՝ բո՛ւն իր իսկական Ազատութիւնը կը պարզուէ՛:

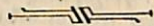

ՊՕՆԱՓԱՌԻԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ
1908 Հոկտ. 4 Հիւնզարքի

Գեղեցիկ է արեւն այսօ՛ր, առաւօտուն. Էլէզէի դաշտին վրայ ինքնաշարժերու և կառքերու անիւները կը փալփլիկին, ջուրի հոսանքի մը պէս կ'ընթանան անոնք լայն և բազմաճիւղի պողոտաներու վրայէն. հետերնին տանելով Բարիդի գեղեցիկ սեւին ամենօրինակ փունջերն: Ծառերը թէպէտ հոն դաշտին վրայ պողոտաներու երկայնքն ի վեր խումբ խումբ մէկ կարգի վրայ բարձրուելէ ամբարտակուած, թէպէտ անոնք իրենց տերեւները մերկացած էին, սակայն՝ ա՛յնքան ճոխութիւն կար և կը մնար հոն պաշտաներու, կամարջներու, արձաններու, շատուաններու և կոթողներու վրայ՝ որ՝ ծառներն իսկ իրենց մերկութիւնովն, նուրբ եւ անտերեւ ճիւղերովն գեղեցիկ տանթէլաներ յօրինելով, աւելի փառաւոր կը ցուցադրէին քարակոփ և ապակեայ պաշտաներն ամբողջ Եղիւսեան դաշտին:

Այդ դաշտին վրայ էր ևս ալ ժուռ կ'ածեմ: Չախիս՝ Աղէքսանդր Գ.ի, Ռուսիոյ կայսեր յիշատակին նուիրուած կամուրջը կ'երկնայ: Հեռուն՝ ճիշդ այդ կամուրջին ուղղութեամբ Պօնափառոյի գերեզմանին դմբէթը աչացս դէմ էնվալիտի հրապարակին վրայ կը բարձրանայ: Պէտք է որ Բարիդի այցելուն հոն իրեն սուքը դնէ՝ ակնածանօք ողջունելու այդ մեծ աշխարհակալին անթիւնները, Պօնափառոյ, որ իր յաղթութեան շրջաները իբր պատկ իր գերեզմանին շուրջը ունենալով՝ Մատլէնիօ, Բուրգերն, Վակոամ, Աստերից, Ֆրիտյանա, Գաղղիոյ փառքին բոլոր աւելները շողացնելով՝ կը Քրատայր էնվալիտի ապակեայ խորանին ետև:

ԷՆՎԱԼԻՏ

Էնվալիտի տաճարէն ներս՝ ոսկեզօծ ամպհովանի մը վեր մինչև գըմբէթը բարձրացած կ'երեւի: Այդ հովանիին տակն էր գերեզմանը Նափօլէոնին: Տաճարին մուտքի երկու թեւերուն վրայ *Prière de découverte* յայտանշանը գրուած էր:

Արդէն այցելուն՝ յանկարծական նախազգացումով մը արդէն իր գլխարկը վա՛ր կը բռնէր. հանուրին ծանօթ Նափօլէոնի յիշատակին առջև:

Էնվալիտի տաճարին ճիշդ մէջտեղը կանգուն կեցած՝ գլուխըս վե՛ր կ'առնեմ *Empereur* Ամէռօռօնին յաղթանակներուն դրօշները մի առ մի թռելու համար, որոնք կարգ կարգ գմբէթին կամարակապին գօռնիչներէն բոլորակի կախուած էին, հինգ հարիւրի մօտիկ կը համրուէին այդ դրօշները, և քանկները ծուէն ծուէն՝ պատերազմներու արհաւիրքին փոթորիկն իրենց վրայ կը կրէին:

Տաճարէն դուրս ելնելուս՝ Էնվալիտի վերնայարկը բարձրանալու համար երբ աջ թեւիս սանդուխներէն վեր պիտի ելնէի, աջ թեւիս քարակոփ սանդուխներուն ոտքին առջեւ զօրավար Հօշի ձիաւոր արձանը կը անկուէր թուրն վեր բարձրացուցած, Հօշ որ դար մ'առաջ՝ անձնուիրաբար՝ Պօնաբարթի բանակներուն կը հրամայէր: Երիւարին դիրքն ահարկու էր: Առաջակողման ձախ ոտքն վեր բարձրացուցած՝ կարծես թէ տակաւին պայտին տակ մարդկանց զիակներ պիտի կոխկոտէր եւ նայուածքովն կատաղի և իր բաց անգուքներով կարծես թէ արեան շողիներ պիտի ուզէր լափել:

Ձախիս՝ դարձեալ Էնվալիտի վերնայարկին միւս սանդուխներու ոտքին՝ ահա ուրիշ մի հեծելազօր որ իր ձիու թամբին վրայ ծունդերուն վրայ Գաղղիոյ դրօշը գրկող զինուորի մը դիակը պատկեցուցած էր և որուն գլուխն կռնակի վրայ թամբէն վար կախուած՝ կարծես թէ դեռ նոր կապարին հարուածն ընդունած կ'երեւէր: Այդ զինուորին մօտիկ մայրն Գաղղիա արձանացած՝ և երկու բազկըններովն այդ դիակին գլուխը գրկած՝ անոր ձակտին համրոյրը կը գրոշմէր. անմահական քանի՛ պատիկ անմահական էր այդ համրոյրն: Միւրոյ բովանդակ բով մ'էր կարծես այդ Մայրը՝ որուն բերնէն՝ դիակնացած զինուորին ձակտին վրայ անմահական սէրը կ'ողողուէր:

Հապա ձիւն, հապա երիւարն...: Ամբողջ ճարտարագործութիւն մ'ալ այդ երիւարն էր: Կարծես նաևս պրկուած տխուր սուգէն՝ երկընցուցած էր վիզն ա՛յնպէս մ'որ՝ կարծես թէ պարանոցն ամբողջ ձի-

ուն մարմնէն պիտի բաժնուէ՛ր, կզակին միտերը պիտի քայքայուէին և աչքերն արցունքներ պիտիտի թափէին: Անքանի՛ հրաշալիօրէն քանդակուած անդրի մ'էր այդ ձին:

Հեծելազօրին պատուանդանին վրայ հետեւեալ նշանագիրը կը կարգացուէր: *Monument commémoratif*

La Défense de Chalon - sur - Saon
en 1814

Էնվալիտի արտաքին դուռը տանող մէջտեղի լայն սանդուխներէն վար իջնելով՝ մեկնելէ առաջ հեղ մ'ալ ետի կը դառնամ և շէնքին բարձրը տաճարին դրան ձակատը կը տեսնամ՝ Պօնափառթի ահագին արձանը, դիտակն աջ ձեռքին, երկանկիւնի գլխանոցն իր ձակատ՝ կը տեսնամ զՆափօլէոն անցեալ տարիներու իր յաղթանակներուն վրայ նայուածքն թեւեռած. կարծես թէ կուզէր տակաւին անոնց յատալը չափել և անցեալն իր ներկային մէջ տփոտալ:

Էնվալիտի շէնքին բարձունքը ոտքի վրայ կանգնած է ինքն աշխահակալ կայսրը գլուխը կզակին վրայ ծռած՝ թնդանօթներն իր շուրջը. երեք ուսմի իր պատմութեանն հետին՝ գարշապտրին տակը կը մնային՝ մեզ յիշեցնելու համար զողջես աշխարհակալին այն խօսքն որ կ'ըսէր իր զօրականաց — «Տղա՛քս, ինձի զարնող սուսնն դեռ ձուլուած չէ՛»): Պօնափառթին նայուածքն, ո՛հ այն խորունկ նայուածքը արձանին կարծես իր պատերազմներու ծուխերուն վնին եզրը մոլորուած կը թափուէր. իր Բուրգերը, Վակուան, Աւստերլից, մոխիրներու տակ իրենց կայծերը կը ցոլացնէին, Ֆրիտլանս, Լոմպարտիա, Հոսովմ և քրիստոսեան լեռն Թափօր Պօնափառթին շանթերուն հորիզոնները իր նայուածքին մէջ կը գծուէին:

Մէկ թեւին տակ նա իր իշխանակալութեանը օրերուն ընդդէմ Սահմանադրութեան Հիւպատոսութեան գրաշը ձեռքին տակն առած՝ Նափօլէոն թուէր թէ տակաւին հետեւեալ խօսքերը պիտի գտայր իր զօրականաց: — «Տղա՛քս, Երեսփոխոններն ինչ խեղճութեան հասցուցեր են մեր Գաղղիան որ Ես այնչափ փառաւոր թողէր էի: Խաղաղութիւն թողէր էի նա, ու պատերազմ գտայ, յաղթութիւններ թողէր էի նա ու պարտութիւններ գտայ: Իտալիոյ միլիոնները հոս դիզեր էի, ու զուտնք կսղոպտելու օրէնք և խեղճութիւնը գտայ: Իմ հարիւր հազար Գաղղիացիներս, իմ զինուորակիցներս ու փառակիցներս ս՛ւր են ս՛ւր, ո՛ւր մնացին»):

Եթէ խորունկ քննադատի մը պէս ուզենք հետախուզել Նափօլէոնի ժամանակին պատմագրութիւնը, հոն, Գաղղիոյ ներքին եւ արտաքին պատահարներն իրարմէ զանազանելով՝ պիտի կրնամք շատ քիչ հասկընալ թէ Պօնափառթին յաղթանակներուն արեւը Գաղղիա իր ներքին երկպառակութիւններուն ամպերովը կ'ուզէր խափանել:

Իսկ մը անցած է Նափօլէոնի արշաւաններուն վրայէն, և այժմ, Ֆրանսայի Հանրապետութիւնը չը դադրի՛ր երբեք այդ մեծ մարդուն յիշատակը փառաւորելէ: Իսկ մը առաջուց՝ Գաղղիոյ մոլորութիւնները մոռացութեան տակ ծածկուած են: Ամմու քաղաքակրթութիւնը Գաղղիոյ թող Հանրապետութեան նշանաբանը անմահացունէ: *Egalité, Fratérnité Liberté*:

* *

Այս քանի՜ օր է որ մշուշը մշտապես ծանրացած է ու կը պատէ Բարիկ քաղաքը: Օդը կը ճնշէ թռչողներու վրայ: Պալլադոններու ծառերէն անցորդներու մեր գլխուն վրայ՝ կաթիլ կաթիլ մառախուղին խոնաւ հոսանքը կ'անձրեւէ:

Յերեկը գիշեր եղած է. երեքարական անհամար լոյսերը կարծես թէ մառախուղի ահագին ընդունարանի մը շուրջը կը դառնան աղօտ փայլատակումներով, աղօտ փայլատակումներով՝ մշուշին խաւերուն թանձրութիւնը կը թափանցեն անոր մէջ կարտուելով:

Աչնն իր կամուրջներ, աշտարակներ ու գմբէթներ, ոչի՛նչ չեն երեւիր: Օդին մէջ ձայնեղն հնչիւն չ'ունին՝ չողելառքերուն ու դռամներուն աղմուկն արձագանք չ'ունի. սակայն՝ իրարու՝ անհասնում ցանցերու պէս կ'ապուած փողոցներու երկայնքը մարդկանց ժխտին անցողարձը միշտ եւ ու գեռ մ'է: Լրագրավաճառներուն գոռ ու գոչն ու աղմուկն սարայատակներուն վրայ կը թնդայ: Ռոմանթիք Բարիկի նոր հերոսուհոյն անունն ամէն տեղ կը պատի: Մատոմ Սթոյնհայլ ամենուն բերանը ձայն կուտայ, ամենուն բերանը Enfin. ça y est elle est à Saint Lazard(*) ամենուն բերանը կը գրուցէ: Բարիկին ձայները երգ մը ունին. իրմով կ'սկսին ու իրմով կը վերջանան:

Փարիզ... նոր օրինակ Լոնտոն մը. սա՛ գեան ալ թայմզ մ'է, կ'երեւակայեմ, որ իր փառաւոր կամուրջներուն տակէն տեսութեան անգլին կը ծաւալի իր մառախուղովը: Դեկտեմբեր երկուքի գունդն արեւուն՝ կայտուած գլխունուս վրայ պղնձագոյն մթնադրարի մէջ. կրակէ օւղագործի մը եւ կամ շամփրացած երկաթէ սիւսաւառակի մը պէս գունտն արեւուն գլխունուս վրայ կը շրջանակուի սուսնց նշոյլի եւ սուսնց ճառագայթի: Երկինքին միջեւէն այդ կարմիր կրակէ սիւսաւառակն իր բուրակը մառախուղներէն վա՛ր Սէնի ջուրերուն վրայ կ'անդրադարձնէր. կըրակ, տոգոյն, կարմիր արեւ մ'ալ գետին վրայ կ'իջնար, բացուած կրակէ ծակ մը Սէնի անշարժ ջուրերուն վրայ: Վայրկեան մը խնձի ա՛յն պէս թուեցաւ թէ աշխարհներէ հեռու՝ հայրենիքէս ովկէանէ ովկէան բաժնուած՝ անսպաս կողմի մէջ էր որ երկինքն, օդն ու կեանքն կը շնչէր. չե՛մ գիտեր ի՛նչու:

Վայրկեան մինձ այնպէս թուեցաւ թէ տարբեր երկրագունդի վրայ էր որ ծնունդ կ'առնուի ես. վայրկեան մը յուսահատութիւնը զիս պատող մշուշին պէս ծանր եկաւ նստիլ հողուցս վրայ հոն ամէն բան մը թուրեւան ծոցը գահավիժելու համար, ամէն զգացմունք, ամէն խառնված ամէն ցաւ:

Այ բա՛ւ է այս մթութիւնն: Արեւ՝ լո՛յսդ առաւօտու՝ արեւելի աշխարհի ծիւղաններդ բա՛ց էլիզէի պարտաներու բարձրերէն:

* Բարիկի քաղաքներու լուրերը քաղուած Մատոմ Սթոյնհայլ, որ իր ամուսինն եւ մայրը սպաննել տուաւ իր տուայտ կեանքն ազատ շարունակելու համար: Սեն Լազար, հարցաքննութեան ենթակայ եղող կանանց բանտարգանքեան տեղըն է:

ԵՂԻՍԵԱՆ ԳԱՇՏԻՆ ԵՄՈՒՌՂԻՆ

Avenue des Champs Elysées. Ավրնիւ տէ Շանգ էլիզէն է այսօրուան մեր պատրի վայրն. մէկ ծայրէն միւսն Շանգ էլիզէի տերեւաթափ ծառուղիներու երկայնքն ի վեր ժուռ կուգամ:

Աշուշները փարստած են: Երկու օր է որ Բարիկի բազմածիւղի փողոցներուն գեղեցիկակերտ շէնքերը ազատ՝ մէկ կարգի վրայ իրենց ճակատները կը բանան, նոյնպէս՝ Ավրնիւ Վիքթօր Հիւլօյի շուրջը դժուարող պարտամանան շէնքերն: Այն պղնձագոյն ահագին արձաններով զարդարուած ջրվեժներու աւազաններն ալ Place de la Concardeի Բրլաւ ար լա Գօնգօուսի վրայ ջուրի հոսանքները իրենց շարունակներուն մէջ կ'անձրեւեն:

Յոգնած՝ պարտաւոր նայուածքը երբ շարս կողմս կը պատուարենեմ, յոնկարձ՝ ֆրանսական մայրաքաղաքին վրայ հոն բարձրը օդին մէջ շանաձկան նմանող մոխրագոյն զանգուած մ'անաւառիկ՝ փորն ու ուռցիկ եւ ստուններուն ծալքերն ալ ուռցուցուած՝ կը տեսնամ որ պարտաւակալ մ'անջրպետութեան ծոց կը սողայ:

Անցնող դարձող ժողովուրդին նայուածքներն ՚ի տես այդ զանգուածին վե՛ր կը դառնային, օդին մէջ զաւազաններ կը ճօճուէին, ուրախութեան ժպիտներով անցորդներն օդին մէջ սրացող այդ առարկայն իրարու ցոյց կուտային:

Այդ առարկան օգին մէջ սրտացոյ այդ ստուերը օգտապարիկ մ'էր . օգտապարիկ մը դեկաւոր՝ որուն ներքեւի նստարանն նաւակն բարակ գծի մը պէս կ'երևէր : Օգտապարիկը թեւաւոր արծիւի մը պէս Բարիզը շին- չելու համար կը սաւառնէր . Բարիզի շէնքերու սվկէանին վրայ մի' գուցէ օգտապարիկն այն՝ ա'յն ամպն էր՝ ուրիկէ նորանոր գիտութեան փայլակները դուրս պիտի ցայտէին :

Օգտապարիկին խաղայքն տասն վայրկեան չի տեւեց , և իսկոյն ան- հետացաւ . Բարձրաբերձ շէնքերն այլեւս կ'արդիւիւնէին մեզ տեսնել զայն ու որոշել անոր գծած սահմանը օգերուն մէջ :

Յանկարծուտ այս անակնկալ տեսարանին առջև՝ վայրկեան մը ինձ այնպէս թուեցաւ թէ Բարիզի Գաղղիացին Մէնի յատակը թիւնէրներու մէջ ելեքորականութեամբ սրանալը միայն բաւ չը համարելով՝ տիրա- պետող հզօր ոգիի պէս կ'ուզէր բարձրերն ալ սաւառնել , Բարիզի մա- կերեւոյթը իր հետախուզող երեւակայութեանը կարկինսովն շտափել , կ'ու- զէր անարգել ամէն ինչ տապալել հոչակելու համար թէ մարդն կարող է ամենայնի , կ'ուզէր թերեւս Բարիզի նախախնամողը լինիլ առ պահ մի' նախախնամողն առ ոչինչ համբերով :

Նախախնամողը ոչնչէն ճատագայթեց մեզի ամէն բան , և ալ այ- նուհետև՝ ոչնչութիւնը իրեն գարշապարին պատուանդուն բրտաւ : Իրը գոյութիւն բերաւ և նիւթը ձեւակերպեց , և նիւթն ալ դարձեալ 'ի չիքիներու գառապարտեց : Մարդս առանց նիւթի՝ ոչնչէն՝ բա՛ն մը չէ կարող ստեղծել :

Դարերու հորովմանց տակ լեռներն իրենց հրաբուխներով կը կործա- նուին , ծովեր կղզիներ կը ծածկեն , երկիր մ'ամբողջ իր քարտէսը կը փոխէ կամ կը ջնջուի , անտառներ կը տապալին , ծառներ կը հիւծին , և մարդս նոյն իսկ իր մարմնովը փոշիի կը վերածուի հողին տակ : Մարդ ի՞նչու չը կարենայ պայքարել մահուան դէմ :

Հոս չե՛մ ուզեր գեղեցիկ այս մտածողութեան վրայ , չեմ ուզեր Աստուծոյ մը գոյութեան և իր ստեղծարարութեան պատճառներուն վրայ ճառել , որովհետև անոնք տիեզերքին պէս անհուն և անթափան- ձելի են : Գո՛ւ կը լինիմ միմյայն զԱստուած ինքն բարի անունով մը ճանաչել , բարին որէ է Աննիւթ , և , Աննիւթն , Աներեւոյթ :

* *

1908 Դեկտ. 5ի երեկոյ

Իրիկունը հեղձեալ կը մօտիկնար :

Եղիւսեան Դաշտին ծառուղիներուն մէկ անկիւնը կանգ կ'առնում : Երթ ու դարձի անաղին շարժումը հոն ճամբաներուն վրայ կը թաւա- լէր : Արեւմուտքին ամպերը որքա՛ն ալ մութ՝ դիմացը՝ հորիզոններուն շուրջ կը տարածուէին , սակայն , որո՛չ էր ամէն բան , ամէն բան կը տեսնէի , ամէն բան իր սրնթացութեանը հետ յափշտակած կ'աւանույր կը

տանէր զիս . Բարի՛զ իմ իմացականութիւնը կը թռցնէր մինչև յայն կէտ՝ ուր խորհուրդը կայծ մ'արտադրելէ յետոյ կը փչրուի :

Այդ կայծը մտաց ցոլքերն էին , հող չէ՛ թէ մոխիրներու տակ . . . :

Գամուռա՛մ՝ անշարժ հո՛ն էի , հո՛ն ուր կանգ առած կը մնայի . նայ- ուածքս միշտ Եղիւսեան դաշտին պողոտաներուն վրայ կը պարզացու- նէի . Օթմոսպիլներու և ճոխութեան հեղեղին ս'ւր կը թալը և ս'ւրկից գալը կ'ուզէի մտախոհել :

Ես ինքս ինքզինքիս կը հարցունէի : — Ո՛ւր կ'երթայ այս հեղեղը գլորումի , այս մրրիկը շարժումի , այս թաթառը դուարձութեան մո- լիզնութեան : Յափշտակութիւն . . . Յափա՛նք :

Այդ թաթառը Բարիզ իր թեւերովը վե՛ր կը վերցնէ , Բարիզին շունչը զայն կը պարզցնէ : Օգը կը պատառուի և այդ շունչին փոթու- թիկը ճակատքս կ'աչրէ :

Կը մտածեմ , կը խոհամ : Մէկ ծայրէն միւսը կը թղթատեմ՝ ճակա- տագրին օրէնքը . անոր մէջ՝ նկատի կ'առնեմ մարդուն կեանքը լսողին զայդ մ'անխնորուն վրայ յարափոփոխ՝ գլորուն :

Բաղդը դայեակն է օրօրոցին . երկրորդ արարչութիւն մը անոր ձեւ- մակ պատանջներուն վրայ թեւաւորուած՝ որ հեռուները՝ միշտ հեռու- ները օրուան և (արեւին) կը տանի արարածը կեանքի : Բաղդը երկու ճակատ ունի . առաջինը , որ աշխարհիս փառքին կը ճատագայթէ՛ և երկրորդը՝ որ աշխարհիս վրայ կը նսեմանայ :

Երկու գառակարգ իր ճակատագրովը երկրագունդիս վրայ իրարմէ կը դանդաճուի , հարուստն ու կարօտեալը : Առաջինը՝ որ բազում աշ- խատուորներու սերմանածը կը հնձէ իր գրամագլխին ուժովը , և երկ- րորդը որ՝ առանց իր սերմանածը վայելելու՝ զայն կը պատրաստէ : Ա- աջինը՝ պայքար մ'ունի իր մրցակիցներուն դէմ , մինչև իսկ ի՛ր մէջ , իրեններուն՝ ի՛ր սնձին դէմ , և միշտ բարձրանալ կը ձգտի . երկրորդը իր լսողին աշխատութիւններովը իր արատդրածին վրայ կը հայի և իր լսողին աշխատութիւններովը իր սրտադրածին վրայ կը հայի և կ'ուրախանա՛յ . այդ ուրախութիւնը բուն սեփականատիրոջ ուրախու- թիւնն ալ կը գլէ կ'անցնի՛ , և այդ ուրախութիւնն է մի միակ վայել- թը աշխատուորին : Ուրեմն այս վե՛հ զգացմունքն կարօտեալին՝ անոր հողիի մեծութիւնն ցոյց կը տայ :

Գործաւորին բազուկները կողապարած են այս գլանները , այս ա- նիւններն ու մեքենաները զորս կը տեսնամք , օրն 'ի բուն հրաչէկ վա- նարաններու առաջ անոր քրտինքը իր գործիքին պողպատէ սալը թրջած է : Կեանքին վատնդն մեքենաներուն շարժումովը միշտ գործաւորին կուրծ- քին դէմն է : Հանքերու խորթիրապներուն մէջ մթմամած մթնոլորտի մը ծանր շունչին տակ՝ գործաւորն է որ կրիզուի մը փայլաաակմամբ ակնթար- չի մը մէջ կ'աճխոսնա՛յ , բրիչը ձեռքը , բա՛ն իր ոտին : Եւ , զաւակներ փոքրիկ՝ կը թողաւ նա իր դիակին ետին՝ այլ ևս անտուն , անապաւէն : Կարձ ժամանակի մը համար թերեւս գթութեան ձեռք մը մեռելային գա- լակները դարձանէ՛ , և ա՛լ այնուհետև Յո՛յս և Արեւ Մնա՛յք բարեալ :

Միլիառատէրն Ռօքֆէլլըր, իր տարիներով ունեցած աշխարհայ
փորձառութեանց շարքին մէջ ա՛յսպէս կը արամարանէ՛, երբ կ'ըսէ:

«L'homme qui se résigne de faire des aumônes de Dimanche, est
« un pauvre auxiliaire des bonnes institutions de son pays. Le vrai
« philanthrope ne fait pas de la philanthropie un jour: il en fait à
« toutes les heures de tous les jours, en donnant du travail à ceux
« qui en cherchent, en ouvrant la route du progrès sur des terres
« incultes, etc.

Matin No. 9043
année 1908

Ուրեմն, բարեգործութիւնն, ինչպէս կ'ըսէ մեծահարուստն Ռօքֆէլ-
լըր, երբ չ'արժեր որ կ'ըրանի ռոբոտութեան մը նման վաղանցիկ լի-
նի, հապա ս'էր կը մնա՛յ այն մեծ պարտականութիւնը, որ, պարտակա-
նին 'ի գոհ՝ նահատակի մը դիակին շուրջ կը դառնա՛յ:

Ո՛րքան դործարանատիրոջ մի գործի տապաւնէն ընդարձակ լինի՛,
նո՛յնքան ալ իր մէջ՝ իրեն ծառայողներուն հոգածութեանը դազափարը
պէտք է ընդարձակ լինի: Գործարանատիր մ'իր հոմահաւասար աշխա-
տութիւնը գործաւորներուն հանդէպ ուրիշ բանով արդարացուցած չը
կրնար ըլլալ թէ ոչ՝ անոնց ատրամ լիտանա խնամքներուն ջանքերովը:

Ո՛վ գիտէ՛, սա հասարակ երկաթագործը որ մուրճը ձեռքը երկա-
թը կը ձեծէ՛, որ մը Սթէֆընսըն (*) մը չը պիտի լինի: Ո՛վ գիտէ, այն
մանուկը որ աւազին վրայ շրջանակներ կը գծէ՛, որ մը Բասքալ մը չը
պիտի լինի. ինչպէս, իր Իմպէս Կալլուան մէջ մեծ բանաստեղծն Հի-
կո կը զրուցէր:

Կալլուան ալ Բրիտանիոյ ամերէն Բարիզ ինկոյ թշուառ երիտա-
սարդ մ'էր: Հոն եկած էր իր ազրուտը ճարելու՝ մի՛ գուցէ այն յու-
սով թէ՛ Բարիզ թշուառներու ապաստարանն է:

Կալլուան ալ մեծ անձնաւորութիւն մը լինելու սահմանուած էր,
ստեղծ, իր նիւթակոնի խեղճութիւնը երեսանկեալ թողուց զինքն քա-
ղաքակրթեալ ոտանի մէջ, և, մեռաւ, կամ աւելի լաւն է ըսել, մա-
շեցու հէք թշուառը Բարիզի վրայ անտարբեր նայուածք մը շրջու-
ցնելով:

«Նախօրէն իր պատերազմներն ունեցու, Կալլուան ալ իր պատե-
րագմներն ունի՛, կը գոչէ Հիկո:

«Բաւ չեն թուանին թեւեր, ո՛րք պէտք է:

«Կալլուա իր սաճարին մէջ իր երզն այսպէս կը նուագէր:

«Գրեցի, կարդացի, գեղեցիկ են երկինք, սակայն հազն զիս սոս-
տիկ կը տանջէ՛. Բարիզի ցուրտին խնամութիւնը սակորներս քամած է:

«Պատէ ա՛նձիկն փողոցը, տան մը սենեակին խորը, աւելայծեալ
«կրակարանի մը անկիւնը կը հսկեմ: Գիշեր է, կառքերուն թաւալ-
«մունքը հեռուէն կը լսուին. Օտենէն կուգան անոնք: Փոյթ չեն ինձ
«ստեղծ այդ թաւալմունք եւ ալմուկներ...»:

(*) Սթէֆընսըն, շոգեկառքին նարիչ Անգլիացի մի գործարար:

Կալլուա թերեւս կ'ուզէր պարզել կեանքին թատերաբեմը իր եր-
կու խօսքովն, անոր՝ բոլոր գոյները բանալով, իր կարծխօսքերուն ուժ-
գին իմաստներն չորցած տերեւի մը պէս թափթփելով:

Ո՛չ, արջն ինչպէս իր թոժիւնը կը լիզէ՛, կեանքի զանազանու-
թեան այս խնդիրն ալ ս'ըքան որ լիզեմք՝ մեզ՝ բաւական չը՝ պիտի
լինի: Թողու՛ք ուրեմն այժմու ընկերական կեանքին սիրտ դատասպար-
տութեան բաժինը, սի՛բա որ ցուրտին՝ կոշիկները ծակ ջուրերու մէջ
սրբաբացող Կալլուաններու երեսին՝ քամահոսեցող կը հայի՛:

Մեր արեւելքի հայրենակից Հայերն ալ Բարիզ՝ ունի՛ն իրենց մէկ
անկիւնը Կալլուաններու սաճարին մէջ:

Ձմեռ գիշերի մը Բլաս-տը-Քլիշիի վրայ Իրքոստօմ թէաորանին դի-
մաց աղգակից երիտասարդ մի տեսայ որ ցուրտին՝ բացօդեայ կեցած՝
խորոված շագանակ կը ծախէր: Իր սուրյատակին վրայ մէկ մէթը
բռնած տեղին համար ամառուան քոռասուն Ֆրանք կը վճարէր. քա-
ռասուն Ֆրանք փողոցը:

Այդ երիտասարդը իր վաճառքին գովեստը tout chaud, tout frais,
հասկառուր վանկերով՝ անցնող դարձողներուն ուշադրութիւնը իր շա-
քանակներուն կ'ուզէր հրուիրել: Իրեն հագուստն չէր կրնար զինքն
պատասխարել խայթիչ ցուրտէն, սակայն այդ խեղճն ստիպուած էր
միշտ իր տանջանքն մոռնալով շոյսարթութիւններ շոյսել անցնող
դարձողներուն:

Այդ երիտասարդը հայրենիքի պատուական ընտանիքի մը գաւակ
էր: Չը գիտցուի՛ր թէ կեանքի ինչ օրինակ պայքար գանի հող այդ
Իրքոստօմին վրայ ձգեր էր, միայն սաշափը գիտեմք թէ Բարիզի մէջ
մեծ յոյսերով սաք դնելով՝ անոր յոյսերը վերջ ի վերջոյ կուգային շա-
դանակի կտակաւի մը առջեւ իրականանալ...: Ո՛վ գիտէ, անոր նըն-
ջարանն ալ ս'էր և ինչ վիճակի մէջ էր:

Մի ուրիշ հայրենակից նաև ժրջանն ու աշխատաւոր՝ ու՛ եւս շա-
դանակավաճառին բողղակից՝ ստիպուած էր փողոցի վրայ ոչինչ գնով
մի քառթ-բոսթոններ ծախել:

Մօտեցայ անոր՝ իր քառզերէն դնելու: Խօսուածքէս հասկցաւ թէ
Գաղղիոյ մէջ ստարական մ'եմ անձանթի ո՛չ մէկու... և իրեն հայրենա-
կից. ու, առանց իմ ո՛վ ըլլալն հարցնելու՝ մէկ կողմ դրաւ իր առե-
տուրն ու հառաչելով մ'ինձ հարցուց:

—«Հայրենիքէ ինչ լուր բարեկամ: Գործերն ինչպէս կը գնան հոն:
«Վա՛հ որ չեմ կարող օգնութիւն մը յուզարկելու իմ հողեկա հատորնե-
«րուն, իմ մայրիկիս, իմ քոյրերուն»:

Իրեն պէս ես ալ իր ո՛վ ըլլալը չը հարցուցի, և, ինչ զրուցէի իր
հառաչանքովի խօսքերուն: Ելի՛ր, գնա՛, մեկնէ՛ Բարիզէն եթէ ըսէի
Իրեն՝ սա՛ակ պէտք էր, և ա՛յն ալ բաւականի՛ ստակ,

ճամբորդութեան մէջ ամէն մէկ քայլի՝ ծախար սովորականէն տարապայման է: Եւ, ո՛ւր երթար խեղճը, տեսնենք, միթէ իր ներկային նման ո՛ւր որ երթար ստժանելի կեանքի մի բաղդակից չը պիտի ըլլար:

Բարեկամիս մէկը ինձ կ'ըսէր.— «Բարիզի մէջ բաղդ չը շինողը՝ աշխարհիս ոչ մէկ անկիւնը բաղդ չը կրնար շինել: Քանիսն'ը իրենց ճեղքանքը ապահովեցին, օտարական քանիներ իրենց բաղդը շինեցին հոս «այս Բարիզին մէջ, կ'ըսէր խորխտաբար իմ այդ բարեկամս»:

Գարձայ և պատասխան տուի իրենս:— «Օգնութիւն մը եթէ անմիջական չ'ըլլայ՝ օտարութեան մէջ կարօտեալի մը համար՝ անոր ապագայի յուսոյ շէնքն ալ հիմնովին կը քանդի»:

«Գաղղիացին օտարէ մը նախ վտանգութիւն կը պահանջէ, այդ պահանջումն է որ պաշտպանութիւն մը անմիջական չ'անենք. մանաւանդ որ այժմու Բարիզցին եթէ կ'ըրէք ազգայնական է... Ի՛նչ կարելի է յուսալ անորմէ: Ուրեմն, ըսէ՛ ինձ կ'աղաչեմ, հոս մեզ ազգակից կարօտներու՝ մեզնէ՛ ո՛վ կը մօտենայ. սլ այդ թշուառներուն կը հարցընէ ո՛ր երկրի դուակ ըլլալին»:

Հոս, այս լուսաւորութեան մայրաքաղաքին մէջ, ուրախութիւնը և ճոխութիւնը կ'իշխէ: Գիշերն են անոնք որ թշուառի մը մօտիկ կանգ կ'առնուն. և անորմով կը հեռաբարբութին:

Բարիզ՝ թշուառութիւնը՝ իր սրտմտութեանը մէջ չուզէ՛ր տեսնել: Անօթութեան և խեղճութեան ազնուապնեցում մէջ, Ատառած իմ, թշուառին երբեմն ինդլարու է միթէ. ժպիտն անոր չըթուանքին տակ ո՛վ կ'ըսէ թէ իբրև ողկոյզ պէտք է կախուի:

Կառավարական օրէնքով՝ Բարիզի մէջ մտրաքն արգելուած է: Ամէն սք այր թէ կին, ազջիկ և ծերուկ, անհրաժեշտ պէտք է որ զբաղուին, և կամ թէ պուլլվառներու վրայ Ազգարարութեանց ցրուիչ և կամ ձեռքի տակ բան մ'ունենալու են ծախու, բայց, սղորմութիւն, երբե՛ք երբե՛ք խնդրելու չեն:

Օր մը, ձմրան մէկ երեկոյին, Պուլլվառ Ռօշըշուառի վրայ, Թոխասուն թէատրոնին մօտիկ՝ տեսայ մէկ խեղճ կին, իր գաւակներովը, Վիր աղջիկներովը: Ամբողջ մէկ ընտանիք հոն պար բռնած էին, կիթառները ձեռքին՝ նօթի տետրերը ըս'ց բռնած: Ամբողջ մէկ ընտանիք՝ ցաւերու, արձունքներու շղթայ մը բոլորած էին հոն: Կիթառները, մանտօլինը ձայն կուտային: Ողորմութեան այս թափօրը փողոցէն անձնող մեծըն ու պղտիկը իրեն շուրջ կը հաւաքէր: Մայրն ու ազջիկը կ'երգէին, ձայներին հառաչանքներ դուրս կուտար, ցուրան ալ անոնց աչքերն արձունքատած՝ եզանակնի՛ն ալ արձունքո՛տ էր անոնց պէս:

Նոր հրապարակ ելած Chansonnette Շանսօնէթ մ'էր կրթածնին J'ai tant pleuré ևն: Հաւաքուած ժողովուրդն ալ անոնց հետը կ'երգէր. կիթառահարները երգին ամէն մէկ տունին՝ վերջանալուն՝ Dix centimes, Messieurs! Dix centimes Mesdemoiselles! Dix centimes chaque note! Տա՛նն սանթիմ պորոններ, տա՛նն սանթիմ իւրաքանչիւր

նօթ, տանն սանթիմ, օրի՛որդներ!! և նօթերն աջ ու ձախ կը պտտըրնէին. անոնց, կոկորդն ցուրան կը խածկծէր, և նօթերն տասնական սանթիմի գնումով՝ ձեռքէ ձեռք ձմրան հովերուն տակ կը թռթռային:

Ազջիկն ու մայրը միշտ կ'երգէին, նորէն նոր՝ նօթեր ծախելու յուսով: Անոնց տխուր դաշնակութիւնը ո՛ր գիտէ այդ տասնական սանթիմներու քանի՛ վախտ սուին փոխարէնն էր:

Ո՛հ Բարիզի մէջ անօթութեան չը մտնելու և սրբոց հացով մ'ու պտուղով մը ապրելու համար՝ օրական յիսուն սանթիմ պէտք է, կէս ֆրանք առ նուագն: Հապա՛ ննջարանն... հապա ճրագն: Ատոնք հաշուի չեն:

Ուրեմն, կալուածատէրերու սղորմութիւնը կարօտելոյն համար ինչո՛ւ դեր մը չը խաղայ՝ կարօտելոյն որուն բնակարանն խոնաւ սենեակ մ'ու պատերն են, և կամ Սէնի կամուրջներուն կամարները:

Գաղղիոյ կառավարութիւնը սակայն՝ չէ՛ կարելի ուրանալ, իրեն ջանքը ինայած չէ՛ երբէք և չը խնայէ՛ր իր ժողովուրդին երկու դասակարգերուն ալ:

Կառավարական հաստատութիւններու ո՛ր մէկ դռներուն ձակաս չեմք կարդար հետեւեալ վերտառութիւնները.

- Secours aux noyers.
- Secours aux asphyxiés.
- Secours aux blessés.

Հանրապետութիւնը իր հիւանդանոցներով՝ որոնց տարեկան եօթանասուն միլիոն կը վասնէ՛ հազարաւորներ կը պատուաբէ՛: Վերաւորներ ամէնքն ալ ձրի՛, ամէն տեսակ հիւանդներ առանց ազգի խտրի նմանապէս ձրի՛:

Չէ՛ կարելի նաև պնդել թէ Գաղղիոյ Հանրապետութիւնը իր երկրին քաղաքներուն մէջ կարող է ընդհանրօրէն՝ թշուառութիւնը ամուրթիլ: Գաղղիացին աւելի փափաքող է իր բնակչութեան չըջանալը Գաղղիոյ մէջ ընդլայնել, հետեւաբար դաղղիացիք իրենց հայրենիքին մէջ խճողուած են: Փրանսական գաղթականութիւններն չէնցընելու համար տակաւին շատ մը Գաղղիացիներու գաղթումն անհրաժեշտ է:

ժողովուրդն Փրանսայի իր մայր քաղաքին մէջ անթուկի՛ է: Բարիզ իր ժողովուրդն ազատ՝ իր չըջակաները տեղափոխելու համար միլիոններ վատնած է, Մէթրօքօլիթէնը թիւնէյներով բացուած, և դարձեալ ամենուրեք խճողում, ամենուրե՛ք բազմութիւն:

Այս անաւոր լափիւրինդոսին, այս երերոցող փոթին, այս իրարու վրայ թառալող մարդկանց կոհակներուն թռոյթը՝ տեսնե՛մք ապագային՝ քանի՛ մղոններ անդին՝ եւս պիտի տարածէ հողային ծաւալը Բարիզին: Գաղղիոյ կառավարութիւնն ո՛վ գիտէ տակաւին ո՛րքանի միլիոններ պիտի վասնէ՛ նոր metro մէթրօներ բռնալու համար:

Գաղղիացին ուրեմն, երբ, իր կրկին՝ սիրայօժա՛ր է կառչելու, և երբ հոն ինքքն հո՞ծ բազմութիւն մի կը կաղմէ, բնակու՛ն է որ օտարական մի շատ հեշտին չը կարենար «հաստատուն» ապագայի մը կառչել:

Չը մոռնամք սակայն յիշելու թէ՛ Փարիզ մի ազատ քաղաք է. ամէն ասպարէզ հոն օտար այցելուին համար իր գիրկը կը բանայ. բաւական է որ այդ օտարն իր մէջ ունենայ մի գերակշիռ զօրութիւն, թէ նա արհեստաւոր է՝ իր արուեստին մէջ, թէ խանութպան՝ իր արտադրութեանցը մէջ, թէ *artiste* Ա.թիսդ՝ իր գեղարուեստին մէջ: Մըրցումը հոն մըրցում կը պահանջէ՛, և գաղղիական մըրցումն ալ սովորական մըրցումներէն չէ՛:

ԲԱՐԻՉԻ ՊՉՐՈՒՅԻՆ

ՄՈՒԼԷՆ - ՌՈՒԺ

1908 Դեկտ. 28

Բարիզուհին՝ ամէն բանէ առաջ սէրը կ'ուզէ վայելել, իր ըմբռնած սէրը, այսինքն, սիրել գեղեցիկը և *mystirieux* Միսթէռիէօն, և սիրուիլ անկէ:

Փոքրիկ յուսախտութիւն մի տակնուվրայ կ'ընէ ամէն ինչ, արարածին ամբողջ գոյութիւնը, ու այն ատեն, մնաս-բարով, հէ՛քդ արարած: Հէ՛քդ արարած, փոխանակ քու սիրածին թեւերուն մէջ մնալու, ս'իլ Գալլիուհի, քանդուած քու պատիւով՝ Բարիզի Լափիւրինդտին կը յաճնես ինքզինքդ: Կը մտածես սիրոյ պարասը փակել, բան մը վայելել, ու այդ հոտուէտ Անանասը՝ Բարիզն է ու Բարիզը պիտի լինի: Պիտի ուզե՛ս Բարիզով արբենալ. Բարիզով շունչ առնել, Բարիզը հոտոտել:

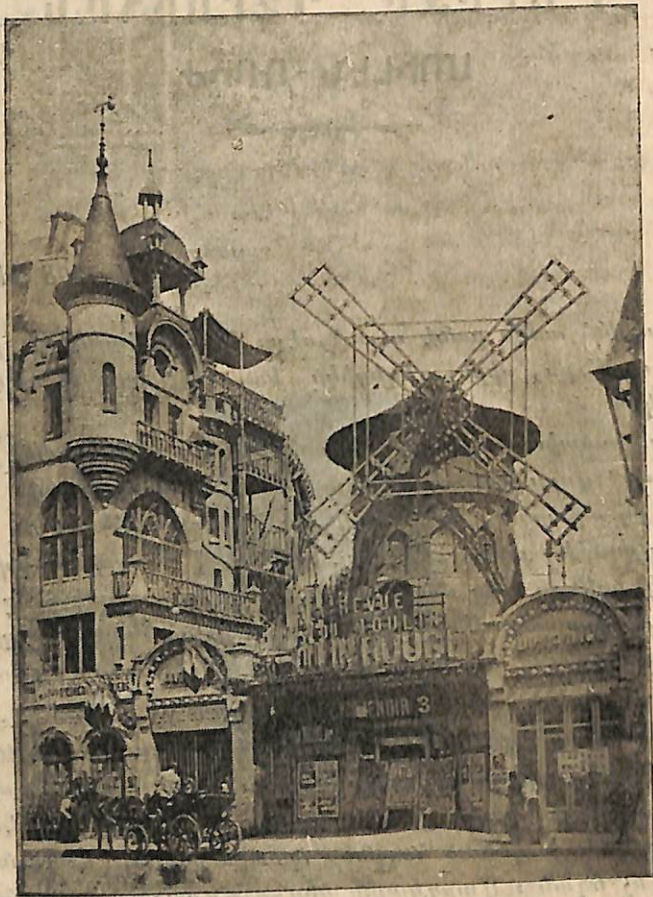
Շատ ժամանակ՝ գիշերները՝ սալոյատակներուն (*trottoir*) վրայ՝ հանդիպեր էք ա՛յն գեռատի օրիորդներուն՝ որոնք քնարի մը ձայնին պէս անուշ՝ Հրաւերը կոչելով՝ զձեզ իրենց թեւին տակը կ'ուզեն ունենալ: Ո՛վ գիտէ, ի՞նչ մեծ հոգիներ պատրաստելու սահմանուած էին անոնք, և ի՞նչ եղան: Մարդկային կիրքը ս'ըքանի ապիրատ գանուեցաւ անոնց դէմ, բո՛ւն պատիւը, անոնց սէրը արատաւորելով:

Բարիզի սալոյատակներուն վրայ այլ եւս պչրուհիներ կան դատապարտեալ... խումբ խումբ անոնք՝ ողորմութիւն կը հայցեն անցնողներէն դարձողներէն: Անոնց հրաւերն, խղճալի՛, ս'ն, ի՞նչ խղճալի է «կոչն» անոնց ողորմութեան:

*
*
*

Մուլէն՝ Ռուժը, Սիկալը, Օլիմբիան, ս'ը մէկն թուեմ, Բարիզի հաճոյից ժամադրավայրերը կը կազմեն: Հոն գեղեցիկ սեռն իրեն բոլոր նազանքներովը սիրոյ արուեստին ամենահրապուրիչ գաղանիքները կը թափանցէ՛, և երկքարական լոյսերով ողողուած՝ կ'անդրադարձնէ գա-

նոնք ելեքարացընելով այցելուներուն սիրան : Տիրապետական իր շարժումներովը Բարիզի պչրուհին՝ մարդկային սիրան հոն կը թուլէ՝ սուր թուիչ մը կուտայ անոր հողէին՝ սրպէս զի ամէն ինչ ինչ սր աւնի՝ ինչ որ կայ անոր մէջ սպառի՝ կեանք, սթ, և մեծութիւն : և (գրամ) զըրամ : . . . սուր հաճոյից և զեղխութեան . . . :

Մուլէն - Ռուժ

Հետեւայ օրը՝ առաւօտուն՝ պչրուհի մը մերկ բազուկներէն ազատուողը կը զարթնու, կը գարթնու : ասիայն՝ մորթինն է կրպանաւոր հեշտութեան կապանքներով : Հետեւեայ օրը՝ առաւօտուն՝ նա զբազման, աշխատութեան պէտք է գնա՛յ, ասիայն, Օրիմբիայի յիշատակներն խեղճ կալանաւորը գիւթամ պարտաւած են : Մուլէն-Ռուժը կապարի պէս ծանրացած է իր զգայարանքներուն վրայ, երեկոյին անշուշտ՝ Մուլէն-Ռուժին բեմը դարձեալ՝ այդ կալանաւորն ինկարկելու : պիտի գնայ շամբանիայի շողիներով :

Ես ալ Բարիզի հաճոյքներուն կապտանաւորն աննեկու համար Մուլէն-Ռուժն այցելեցի, Մուլէն-Ռուժն ուզեցի շօշափել մտացս մէջ՝

Թուանչելու համար կեանքերու խիտ արագ հոլովումները . . . Անոր խելայեղիչ հոտանքին մէջ, հոտանք մ'ուր՝ հասուկ ցորենները կը փչուին : Մուլէն-Ռուժն այցելեցի, իբր սոսկ հանդիսատես մը անոր տարուբերեայ գնացքին, անոր վայելքներուն հասուածակողմն արտացոլացնելու համար իմ երեւակայութեանս կարկինսովն Մուլէն-Ռուժի սխանազարդ գաւիթները չափեցի :

Մի՛ գուցէ հոն հաճոյքներու մոլի զիս դիտող մի իմ անտարբեր դիրքին մէջ զիս անզգայ մի կամ մի գուցէ խենկէ մի համարէ՛ր . սակայն Մուլէն-Ռուժի ցնծութեան խուլ սարսուսները շատ աւելի խորունկ զգայնել կուտան ինձ կեանքերու փճացման սարսուռը և խորտակումն մարդկութեան մեծ խտէպին՝ ա՛յն է սերունդներու բողբոջման :

Մուլէն-Ռուժն այցելեցի . գնացի թէյ մ'առնուլ իր լուսազարդ ու սակեղօժ վերնատան (պալքօն)ներուն վրայ, հնդկական սրահներով զարծուած սեզանի մ'առած աթոսակըս բանելով :

Հնդկաշինցի աղայքներ իրենց երկրին տարազներով՝ եկաւորաց կը ծառայէին : Ոսկիներուն չախնդը մեծ գանձարանին առած՝ սպասուհիներու փափուկ մատներէն սողալով՝ տիկեղօժ զգրացներուն յատակը ձայն կուտար : Չորս կողմերնիս հայլինը, չորս կողմ փայլիմոնք և կայծկըրու մներ . . . :

Մասնաւոր վերնատուն մ'ալ քովնստի՝ մեղուս վալապչրներով փակուած՝ հոն մեր բռնած (պալքօն)ներուն երկու թեւին կ'երկնար : Ո՛ր գիտէ, ի՛նչ նորօրինակ սքեւմանն հարէ՛մ մը այդ վարագոյրներուն ետին Մուլէն-Ռուժի ցոփութիւնը կը ցուցադրէ՛ր, և կամ գազանի՝ սիրաշունչ բզկիւններու մէջ իր մերկ հարկները կը պատկերայնէր բեհեզ քօղերով պատանքրուած :

Մեր բռնած պալքօնին մէկ եզրը նստած՝ ակնարկըս վարը զերտը խաչաձեւեղ սրահներուն, գաւիթներուն, սեզաններուն վրայ կը պարտացրնեմ, ա՛յն ծաղիկներով զարդարուած սեզաններուն՝ սրոց զխոտն մէկ մէկ պչրուհիներ շփոթէն հողուած՝ իրենց «Տէրօլթէ»-ն կը ցուցադրէին, Ափրոսիտեան զարդե՛ր, հոն հոս ծաղիկներու պատկերներն սակ թեւերնին բացած՝ հողար շոյանքներ կը տեղային կեանքի աշխարհէն ձանձրոյթը թօթափող գաւկներու գրկին :

Մուլէն-Ռուժի մէջ ուղեւորութիւնը կէս դիշերէն յետոյ կ'արթնայ : Հոն, ամենօրինակ հաճոյքներու հողերանութիւնը իր վարպետի դերը կը կատարէ : Կէս դիշերէն յետոյ՝ գեղեցիկ սեւին ուղեւորութիւնը իր ծայր սատիճանին կը հասնի, կը ծուալի, կը տարածուի և անբանաբար լեղի հրապոյրներ, ովը մարդկային կամքին վրայ կ'իշխէ կը տիրապետէ :

* *

Բարիզի պչրուհին ալ վերջապէս՝ իր գոյութեան պայմաններուն մէջ իրեն շահը կ'ակնկալէ : Մուլէն-Ռուժը պէտք է որ սոկիներ ցոնէ՛ր՝ Բարիզի պչրուհիին շուրջ : Պէտք է որ այդ տարօրինակ տարփուհի իր Գարշապարին առջեւ բերէ՛ պատին ու համարմունքը և փառքն ու շուրջարթութիւնը :

Սեղանիս մօտիկը՝ մեր ետեւ՝ պարոնի մը քով նստած էր օրիորդ մը որ՝ հազիւ քսաներկու տարեկան կ'երեւէր: Գլուխը կախ՝ խոկուն է'ր նա, և նայուածքները տխուր, ո՛ր նայուածքները անոր՝ աչքերուն սպիտակին մէջ արցունքներուն մէջէն կը ցորային կարծես, անոր նայուածքը հողիին անապատին մերկութիւնը կը բանայր:

Յոգնած, պարտասած, լքուած, կատակոնաց նտխատինքին աղտոտ միջնորտէն ծանրացած՝ ընկճուած էր երիտասարդ Գալլիուէին, որ տակաւին երիտասարդ էր հոգւոյն ու սրտով:

Օրիորդին ընկերակից պարոնն որ երիտասարդութեան տարիներն անցուցած էր, հարցումներ մը կ'ընէր օրիորդին՝ լուրջ մի եղանակով, ա'յնպէս՝ ինչպէս հայր մ'իւր զուակը կը խրատէ, անոր վէրքին սպեղանի կը դնէ՝, անոր զօրութիւնը, ապաւէնը կը լինի՝:

Լտողութիւնս դարցուցի պարոնին ու օրիորդին, որուն՝ հոգեբանութեան թանձր վարպետընն տակ Մուլէն-Ռուժին ինձ համար՝ փակ մտուեան մը կը մնար:

Հարցումները պարոնին՝ ատենք էին:

— «Բեռատի՛ ես դուն օրիորդ: Բեզ հասակակից երիտասարդուհիներ երբէք չեմ տեսած քեզ նման այնքանի տխուր և ա'յնքանի մտաբխոս: Այս լոյսերու ծիածանին մէջ որ մեր շուրջը կը փողփողա՛յ՝ աղճիկները վարը՝ սրահներուն գաւթներուն մէջ կը խայտան: Ըսէ՛ ինձի «ո՛ր արեւը քուկին հողին խոմբեր է, ո՛ր վիշտը քուկին սիրտը լեզիով «խառնե'ր է»:

Օրիորդը իր սեղանակից պարոնին՝ հետեւեալ խօսքերով պատասխան տուաւ:

«Ա'յն կեանքը որ կը վարեմ, տաղակալի՛ է պարոն, անկէ՛ հաճոյք մը զգացած չեմ ընտելին: Ամէն դիշեր սալայատակներու երկայնքը «մեզի երկարող ձեռքը դաշոյնի մը երկաթին պէս է, մեզի հայոց նայուածքը լպիրջ, մեզ հետեւող սոտերը այգա'նք, մեզի բամբասող չրթունքն անիրա՛ւ և ատելի՛ է:

«Եթէ ունենա՛մք այն կարողութիւնը, որով՝ մեզ այսպանողին դատակնիքը մեր իսկ ձեռքովը կարելի ըլլայ վճուել, արդարապէս՝ պաշտպանած պիտի լինիմք մեր պատիւը: Այդ պատիւը մեր հոգւոյն աւերածութիւն է խմորուած. մեր վիշտերն են որ այդ պատիւը կ'ստեղծագործեն:

«Իշխաններն անքուն՝ փճացնել երիտասարդութիւնը, վազանցուկ քայրուտոտի մը հոռու քաշկուտուի սալայատակներու վրայ, կեանքի յուսախարութիւնը՝ նզովքը ծանրացած մեր սրտի վրայ՝ քաշկուտուի «փողոցներուն անկիւնը: Քաշկուտու ծխամած սրահներու մէջ՝ հրաւերի «մը յուսալու ակնկալ՝ քանի մը խորեբայ խօսքեր, նայուածքներ, ժըպիտներ աջ ու ձախ սփռել, սա՛ չէ՛ միթէ մերին կեանքը . . . :

«Մենք ամէն օր մահուան ենք առարկա՛յ: Պարոն, պարոն, մեզ քայանողներն շատ են, և այդ այգանք մեզ ամէն օր կ'սպաննէ . . . :

«Մէրը . . . երբէ՛ք գոյութիւն չ'ունի՛ մեզի համար և չը կրնար ալ «ունենալ. որովհետեւ, սիրոյ մէջ՝ երբ հեղ մը խորուած կը մնամք,

«այլ եւս՝ պատրանք մ'է, ստուե'ր մ'է մեզի համար սէ՛րը: Սիրոյ ճահատակներն ենք մենք. պարոն, որովհետեւ, սիրոյ հարկին տակ՝ «անկէ գրկուած կը մնամք:

«Այլ մի՛ երկար՝ չեմ ուզեր որ ինձ երկար հարցափորձէ՛ք. հողիս «ցաւերը մի՛ խլրտեցնէք, պարոն: Այսքա՛ն որ խոստովանեցայ ձեզ, «ո՛չ թէ՛ ձեր գուլթը շարժելու է՛ր նպատակը, հապա՛ բողոքելու համար այն կեանքը՛ զոր կը վարեմք ու պիտի վարեմք. . . . :

Օրիորդին քովիկը նստող պարոնը կը լսէ՛ր օրիորդին այս խօսքերն. ու իր անստոյգ տարակոյսին մէջ կը տատանէր վայրկեան մը: Վայրկեան մը անստոյգ տարակոյսը երկու հողիները դէմ առ դէմ՝ իրարու ախոյեան կը բերէր: Խրոխտ պատուարը կեանքին իրրեւ սև Պասթիլը մը երկուքին միջև կա՛մրարտակուէր. . . : Յոյսը, արդէլարան բերքին տակ կը կործանուի :

Ու, օրիորդը կը գոչէ:

— «Պարեբայութեան զո՛ն պղծուած լակտաներ ենք մենք, պարոն: «Սիրոյ նորարոյս ծաղիկը վայելելու մեր առաջին օրին իսկ սուտ խոստուածը մեզի հրապարակ կը նետէ սղարմութիւն մուրալու: Ու, այդ «սիրողին դաւաճանութիւնը, ո՛ր, մեր ամբողջութեան իրաւունքը կը խայտառակէ՛, և խայտառակութիւնը մեր ա՛թթը կը ջնջէ՛: Ո՛ւր է կեանքը «մեզի համար: Ո՛ւր կը մնայ լազգին ասպարէզը :

Ո՛չ, մրրիկն իր աւարը կը պահանջէ, և կո՛նակն իր տպաւած ծովափունքը: Տեսի՛ր, վարր, Մուլէն-Ռուժի սրահներուն մէջ խօյական «պարը կը դառնա՛յ, երթա՛մ կորստիլ այդ պտրի հոտանքին մէջ, «նորմով թո՛ղ յափշտակուի՛մ ես, անորմով փշրուելու համար՝ մրրիկն յորձանքին «մէջ:

Եւ, օրիորդն սաք կ'հչնէ. ընդ նմին և պարոնն: Երկուքն ալ քով քովի Մուլէն-Ռուժի մարմարեայ սանդուխներէն վար կ'իջնեն: Նայուածքս անոնց քայլերուն կը հետեւի, մինչև որ վարը ինչպեղիչ սրբանին սիւնաղարդ գաւթներուն առջև պարոնն ու օրիորդն կանգ կ'առնուն:

Հեռուէն ես կը դիտեմ, ես կը դիտեմ այդ երկուքին շուարեակներն: Պարոնն յանկարծ ձեռքը գրպանը կը տանի. ակնթարզի մը մէջ այդ ձեռքն օրիորդին կը կարկատի, և ջերմագին՝ օրիորդն կը սեղմէ այդ ձեռքն: Այդ սեղմումով օրիորդն անոր նուէրն կ'ընդունի: Նուէրն այդ, աւա՛ղ, աւարն էր տխուր ըաղզին. . . . :

Ու, պարոնն կը հեռանայ, առանց իսկ ետև հայելու, կը հեռանա՛յ առանց Մուլէն-Ռուժի սրահներուն դառնալու. իր իսկ ստուերին մէջ կորսուելով ալ՝ միայն թատերարեմէն կը հեռանա՛յ օտարականն. . . կը հեռանա՛յ. . . , գիշերին՝ շարժուն՝ պատաս ամպերու ետեւէն մութ ծովերու կոհակներուն վրայ ինկած լուսնի լուսոյն թափառ ստուերներուն պէս:

Յանկարծ օրիորդն ալ կը նշմարեմ, որ իր կարգին՝ անոնց ետի հաշիւու՝ կայծակի արագութեամբ կը խառնուի հոն լոյսերու մէջ ընկղմած պարի յորձանքին մէջ: Այդ յորձանքն Մուլէն-Ռուժի կամարները կը թնդացնէ՛ր:

Եւ ահա, սեղանի մօտիկ՝ վայրկեան մ'առաջ օրհորդին առ պարոնն ուղղած խօսքերն կուզան խուլ մի ականջիս թնդալ, ու փրփրապ հետեւեալներն ականջիս:

Արդեօք աշխարհիս վրայ յանուն և քղանկութեան՝ կեանք միթէ «գոյութիւն ունի՞ մեզ համար: Խարերայ նայուածքէ մը պղծուած՝ իս «պառ պղծուած լակոտներ ևնք մենք: Սիրոյ նորարոյս ծաղիկը վայնաբլու... անջոյն վառուած այն ինչ սուտ խոստումն մեզ հրապարակ «կը նետէ՛», սիրոյն դաւաճանութիւնն մեր ամբռութիւնը կը խայտառակէ: և խայտառակութիւնն մեր ամօթն կը ջնջէ:

*
**

Պշտուհի մը բերնէն ևլած խօսքերու այս կուռ իմաստներն տակաւին զիգուած մտքիս մէջ՝ կը զարնուրեցընեն զիս: Կը մտածեմ, ու ես ինքզինքիս կը հարցընեմ. կեանքն միթէ այս քանի՞ պէտք էր սոից կոխան լինիլ դարգացեալ մայրաքաղաքի մը մէջ. այս քանի՞ միթէ պէտք էր ցօփ հաճոյքներու վայելքն մարդկային կեանքին դաւաճանութիւնն հիմնել:

Ահա, ահա, ամուսիններ կը խլուին իրենց հարազատ կիներու բազուկներէն, որով կիներն գործիքը կ'ըլլան վրիժառութեան...: Սոյն իրաւամբ, հարին հետեւանքներն այլ անթուելի են... և այլեւս կանանց համար գէպ առն խղճմտանք չը կայ... այլ եւս կինը՝ մեր խղճմտանքը շարժելով իսկ՝ գմեզ պիտի խայթէ՛:

Կնոջ իրաւունքը կը լինի այլեւս իր սրտեստակեալ զեղեցկութիւնը. անորմով զինքն հպարտ կ'զգայ: Կնոջ այս փիլիսոփայութիւնը արդարեւ ջախջախիջ է: ... Գեղեցկին առջեւ այրերու հպտակութիւնը պարտաւորութիւն մի կը սեպէ կինը, և սինլքոր մ'է՛ անի՛ կրք հակառակը կը սրամախոհէ՛:

*
**

Ըստ իմ փոքրիկ անտութիւն մը: Նախ ընտրութիւն և ապա վճիռ: Կնոջ փառաւորութիւնը ինքն իրմով պէտք է ծագում ունէ: Կինն իր հողուն մէջ փնտաւելու է իր բուն արժանիքն, և փոխադարձօրէն՝ իր արժանիքին կապուած առն (ամուսնոյն) արժանիքը: Հոս ընտրութիւնն է որ իր գերը կը կատարէ: Եւ, ա՛լ այնուհետեւ՝ կինն իր արժանիքն հաւատարմութեան մէջ փնտաւելու է: Այդ հաւատարմութեամբ է որ ամուսնոյն սիրտը կը գրաւէ: Եւ ալ այնուհետեւ՝ որո՞նք են այն պիղծ ձեռքերն ու նայուածքներ որ պիտի համարձակին կնոջ մը ձեռքերէն խլել իր հոգեհատորն ամուսին:

Սոյն մտածումներով՝ գլուխս պաշարուած... , սուքի կ'եմքեմ: Մուլէն-Ռուժի մարմարին սանդուխները, լոյսերը, պչրանքները շուտափոյթ ձեղքելով կ'անցնիմ, կը հեռանամ: Պշտանքներ խարուսիկ, ձերին բոյրը՝

ձերին կեանքն, փրցուած վարդի մը նման օ՛ր մի է՛ տեւական: Կ'անցնիմ, կը հեռանամ և ես՝ քիչ մ'առաջ մոլորական այն պարոնին ստուկութիւն սման կը սահիմ Մուլէն-Ռուժին նրազաւթներէն, լուսափողփող անոր դրան սեմին սոսք դնելով՝ կ'անցնիմ, Բարիդի մառախուղին մէջ կորսուելու համար:

Գեռ ի՞նչեր կան արդեօք պահարտած այդ մառախուղին տակ, Աստուածդ իմ: Այդ մառախուղը խառնակելու համար Բարիդին գիշերները... փնտաւելու եմք. և թերեւս այդ գիշերներն ի՛սկ բաւական չը պիտի ըլլան մեծ քաղաքն իր ամբողջ միջին գաղանիքներովը երեւան բերելու:

Տարեգրութիւն, 1909 Յունուար 1

Բարիդի մէջ այն ինչ՝ Նոր Տարիի Ծնորձաւորութեան ցնձաթիւններն տեղի կ'ունենային, անդին Իտալիոյ ծոցին մէջ Իտալիոյ սիրտը՝ քուրթովին հակապատկեր զարնուրելի աղէտ մը Նոր տարւոյն դուռը կը բանար Մետսինայի, Քալապրայի և չրջակայից աւերակներով:

Իտալիոյ երակրաշարժերու պատմութեան ամենամեծ գերեզմանատան առջեւն է որ կանդ պիտի առնեմք հոս մեր այս էջերուն մէջ՝ երբ ահուկի գոյժն հեռադրին եկաւ Բարիդ քաղաքն զղրղել Մետսինայի և Քալապրայի և Ռեճճիօի կործանումներով:

(Մաթէն)ի 9074 թիւ լրագրէն՝ Խորհրդարանի նախկին նախագահ Բօլ Տումէռէ քաղաքում մը պիտի կրնայ ճշգրիտ գաղափար մը տալ մեր ընթերցողաց պատահած աղէտին ահաւորութեանը վրայ:

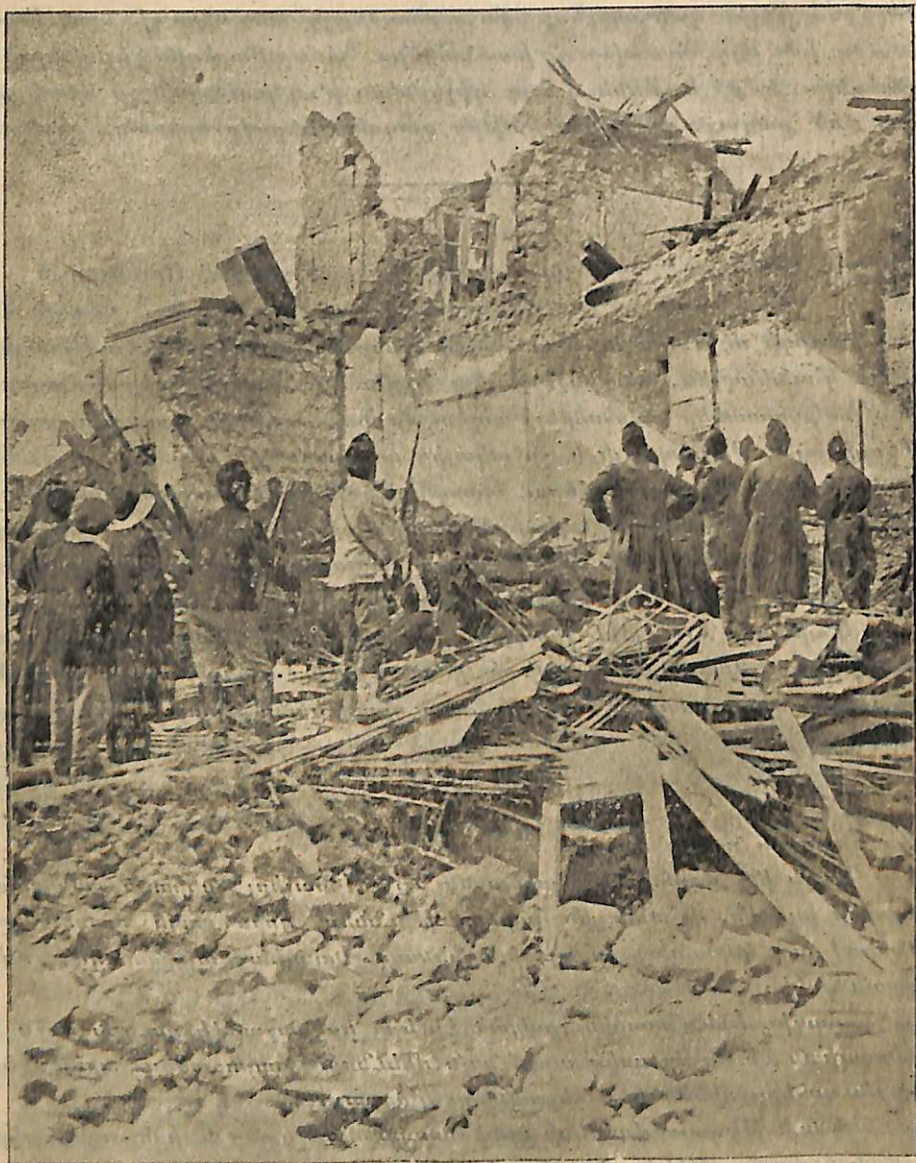
*
**

Իտալիոյ սուգի մէջ է: Իոյզն ինչ ժամու մէջ կործանմունք Իտալիոյ սիրտէն անհամար շրջեր խլեցին, փճացուցին հարստութիւններ գորս քան պատերազմէնքերով իսկ կորուսած չը պիտի ունենար Իտալիոյ այնքան զո՛հ, այնքան ոսկի:

Հազիւ երեք տարին լրացած էր երբ երկրաշարժի սուգին մէջն էր Քիտալիան, և ահաւասիկ այժմ նոյն միեւնոյն հարուածոց տակ միեւնոյն զոհերը միեւնոյն աւերակները կ'ողբայ:

Թուի թէ այս վայրենի կործանումն մարդկանց և իրերաց՝ հակառակ ճշմարտութիւն մէ մի այնպիսի յերկնաոտ օրհնեալ գաւառի մը վրայ, ուր արեգակն աւելի պայծառ կը փայլի, ուր երկիրն աւելի հիւսրընջալու է ամենայնի: Բնութիւնն է որ հոն յանկարձ՝ իր կատաղութիւնովն ու մղեղնութիւնովը կործանմունք կը սարածէ, հոն՝ ուր «բարեբար միջավայրեր կեանք կ'արգաստարէին» կը լինին ահաղնաղրեղորդ և շարարար և մահը կը սիրեն աջ ու ձախ:

Նէապոլոսյ լուսանչող ծովախորչին նման Մեասինացի նեղուցն ալ
 «իր գեղօնքն ունի իր հրապուրիչ ծովափնեքովը, հոյակապ ու վիհինա-
 «փայլ իր շրջակայքովն, որոնք այժմ մրտջ աւերակ՝ փշուած կը մնան
 «գեանի վրայ:

—ԱՆԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԱՆԱԶԱԿՆԵՐԸ ՀԵՏԱՊԵՎՈՂ ՈՍՏԵՊԱՆՆԵՐ
 Մեասինա և Ռէճճիօ, այս երկուքն ալ երկու քոյրեր են իրարու,
 «Սիկիլիացին ու Քալապրացին որ իրենց ջրանցքին ափանց վրայ գէմ
 «առ ընդգէմ կայանք ունին, ջրանցքն այն սրուժ կապուտակ ջրերն
 «երկնից կապոյտին հետ կը հարսնանան, հոն ուր ոսկի կը ցանուի մըթ-

էնդորտին մէջ և ամենայն ինչ գունագեղ է, հոն կ'ըսեմ Մեասինա և
 «Ռէճճիօ ու շրջակայքն այլ եւս ո՛չ եւս են: Այն մեծամեծ շէնքերն որ
 «նաւահանդիստին վրայ կ'երկարածգուէին, գեղեցկակերտ այն վիլլա-
 «ներն ծովափներուն վրայ ցան ու ցիր, բոլոր անտնայնէ ոչինչ կը մնայ
 «այժմ թէ ոչ կործանուած որմնք, շեղձակոյտեր, մարդակոյտեր այլան-
 «գակուած՝ անանուն և անձանայ՝ զորս ամէնքն ահաւասիկ հրաբուխին
 «կրակները կը լափեն: Ներարդեղ գիւղօրէններն Սիկիլիոյ և Քալապրա-
 «ցի՝ որոնք շար ի շար իրարու կը յաճարդէին, այժմ իրարու վրայ
 «կործանուած՝ իրարու վրայ քանդուած՝ ջրանցքին Լգերքներուն վրայ
 «աւերակներու գերեզմանասանց դատիկները կը յօրինեն:

ՄԱՐԴԱՅՈՒՆ ՈՒՐՈՒԱԿԱՆ ՄԸ ՓԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՆԵՐԵՆԻՆԸ
 «Ահաւասիկ՝ բոլոր այս աղէտներն են որ հեռագիրները մեզ հա-
 «ուցին:
 «Երբ ուղեւորներն յարատե մի սրանչացումով Մեասինացի ջը-
 «քանցքն կ'անցնին շողենաւով ընտթեան գորտթեան և մարդուս կա-
 «քողութեան անհամեմատութեանը վրայ կ'սկսին անդրազառնայ, բը-
 «նութիւն, ուր ամէն բանի կը տիրապեաէ:

«Անագին գանգուածներն Քարապրայի ու Սիկիլիոյ լեռներուն՝ ի «բարձուստ հոն կ'իշխեն: Արարածն հոն անոնց քանցքին ծայրը իր «քաղաքներն, իր կայանքներն իր նաւահանգիստներն ու ճամբաները «հաստատած ունի, մարդն իր հրաշալի ճարտարութեան ազդիւրները հոն «զեղած է, սակայն և այնպէս՝ այդ բարբոս ոչինչ և թզուկ էին բնութեան զօրութիւններուն առջև:

«Օ՛ն անգը, օդոց միջև 3000 մէթր բարձրութեան մի վերայ Եզնայի «զառկվայրերուն վերեւէն ծուխի մի ամպ անշուշտ կը բարձրանայ, նե- «ղուցէն դուրս Սիւսոմպօլի վերեւ՝ կուտակներ ծուխի կը գործընթան: «Այս երեւոյթներն յառաջընթաց սուրճանդակի մը ազդարարութիւններն «են սրով կը հասկցուի թէ ընդերկրեայ խարութիւններու մէջ սարսփ- «նակ զօրութեան մի ընդունարանը կա՛յ և կը մնայ անշուշտ:

«Երրորդայի մէջ Միջերկրականեան հարաւու այս երկիրներն են որ «երկրային կեղեւի քաթուսներու ամենալաւանգաւոր մէկ գօտիին վը- «բայ կը գտնուին:

«Աւա՛ղ, բազմին հեզնութեամբն է որ մեզ այսքան սիրելի այս «վայրերն դուրս սնվթար կ'ուզեմք պահպանել ա՛յնքան սուքի՛ կործա- «նումներու և սուքումի ենթակայ կը լինին: Ասոնք ս'չ թէ միմիայն ի- «րենց զեղեցիկութեամբն, այլ, պատմական իրենց նշանաւոր յիշատակ- «ներումն ալ մեզի ա՛յնքան նուիրական են ու կը համարուին: Մեծի- «նայի նեղուցն հնօրեայ աշխարհին գլխաւոր ուղիներէն մին եղած է: «Իր ջուրերուն մէջ, իր եզերաց վրայ հոսովէական և հելլենական քա- «ղաքակրթութեանց փառաւոր սանդակէպերն ու պատահարներն սե- «զի ունեցած են: Մենք ալ այդ հնութեան մնացորդ սիրունդներն ու «գաւակներն եմք, և անհնար է որ չ'զգամու՛մք աղետալի այս կործա- «նումներուն առջև:

Իտալիա՝ Ֆրանսոյի հետ շատ մի կապերով ամբողջուած հայրե- «նիք մ'է, այնպէ՛ս մ'որ այս սուգն Ֆրանսայի համար ընտանեկան սուգ մի կը համարուի: Հնաւորն Իտալիա մեր մայրն էր: Այժմու Ի- «տալիան մեր քոյրը կը համարուի:

ԲՕԼ ՏՈՒՄԷՒ

Նախկին Նախագան Խոհեղարանին

*
**

1908 Դեկ. 29ի գիշերն էր որ ատառան գէժ Եզնա, Սիւսոմպօլի և Վուլքանօ, երեք հրաբուխ միասին բռնկեցան: Լիբարեան կղզիներն ու բոնք Սիկիլիոյ հիւսիսային կողմը Մեասինայի նեղուցէն դուրս Արչիբել մը կը կազմէին և սրոնք ի հնումն (Iles Eoliennes) Եւոլիան կղզիներ կը յորջորջուէին՝ կորսուած՝ անհետացա՛ծ այժմ՝ իրենց հազարաւոր բրձնակներովը՝ ամայութիւնը ծովուն կը գրկեն:

Վիրգիլիոսի անմահացած Սիլլայի և Քարիթիոսի անձաններն ալ Լիբարեան կղզիներուն բազդակից՝ անոնք ևս անհետացած ենէական ս- Ողիսական դիցաբանութեանց յիշատակները իրենց հետ ծովուն յոտակը գամվին: Սիլլա և Քարիթիոս Մեասինայի նեղուցին ծայրը կը գտնուէին:

Երկուհարիւր հազար մտեալ կը հաշուին Իտալիոյ Ճարեզլիոյ այս մեծ աղէտի օրին:

Անսկարագրելի՛ է կ'ըսուի սոսկումն աւերակին: Սարսափն բիւրա- «ւորներու դէմքին վրայ կապարացած՝ սարայատակներու կոշկոճներուն վրայ գրեթէ մերկ փռուած էին, անկենդան, իսկ անոնք որ ազատուած էին, յոգովուրդն, արք և կանայք ծեր և մանկունք անոնք ևս սոսկալի

ԱՌԵՐԱՎԵՐՈՒՄ ԱՐԱՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՂԱՂԱՆԸ

Վէրքերէ այլանդակուած՝ տարտարափ փախտակաճներ էին կարծես՝ որոնք լեղապատաւ՝ կուգային ծովափներու վրայ միաբերան՝ օգնու- թեան ազազակը մռնչել:

Կործանարար աւարին ս'ր մէկն թուել: Ի՛նչ որ երկրաշարժէն զերծ կը մնայր ծովն զանոնք կուլ տուած էր: Ամբողջ նաւահանգիստներ ցա- մաքի կոզէն փրցուելով՝ ջուրերու անդունդը տարուած էին: Երկիրներ,

աղատուած մարդկային կմախքներու նման անճանաչելի էին դարձած : Եղնան մէկ կողմէ իր հուրերու խառնարանէն դուրս կը պոթկայր և միւս կողմէ ծովն ալ իր անկողնէն դուրս նետուելով ամբողջ բռնկած աւերակները կ'ողողէր : Տեղատարափ երկինքէն, պատառուած քներ ստորերկրեայ, և բոցերու լեզուներ, և հրեհն աւերակաց զերաններու, կարծես աշխարհի ստեղծմանէն ի վեր Սողոմ և Գամոր միայն տեսան Մեսսիայի այս կործանարար աղէտը :

Հապա, կարելի է մոռնալ, Գալուս հրապարակին վրայ կոչկոծներու վրայ նստած այն Իտալուէին, Մեսսիայի մէջ գեղեցկութեամբն մէկ հատիկ այն չքնաղ կինն որ իր բազկներուն մէջ իր միակ գաւկին զլուխն գրկած, գուրգուրանքներ, փայլաչափներ, գովերգանքներ կը տեղար այդ արիւնտա գլխին : Անոր երգերը օրօրներ էին, անոր երգերն

ԻՏԱԼԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԵՐԱՌՈՐԵԼՈՅ ԱՌՋՆԻ

էին արտասուաչարժ . անոր շուրջը գտնուող ուս յաճանաւին զինուոր ները կուլային տղս մը պէս : Իտալուէին յիմարացած էր, անոր երգերը այս խօսքերը կը զրուցէին :

« Խօսիր, գաւակիդ իմ սիրասուն, խօսիր, ու մի՛ երկնչիր : Մարիկիդ « Նոս մօտդ է և քեզ կը հայի : Բանէ մը մի՛ երկնչիր : Կ'ուզե՞ս որ զընամ մօրաքոյր Սաէլինաի մօտ՝ քեզի՛ մ'անուկ Յիսուսին գտնուակը « բերելու : Խօսիր գաւակիդ իմ սիրասուն : Ի՞նչու չես խօսիր, ինչու՞ չ'ես « խնդրե՛ր : Դէ՛հ կը քնանաս . քնացի՛ր ուրեմն մօրկանդ գրկին տակ, « մօրկանդ կուրծքին վրայ գաւակիդ իմ սիրասուն » :

Եւ իր տղեկին արիւնտա մերկ գլուխն միշտ իր բազկներուն տակ առած խեղճ Իտալուէին չուգեր բաժնուիլ իր անգին գտնակն : Երկու ուս նաւաստիներ կը ջանան պատգարակի մը վրայ առնել

զայն : Նա կ'աղաղակէ՛, նա կը դիմադրէ ու ջղաձգական սարուունե-րով չը դադրիր իր օրօրներն խեղճ փոքրիկին զլխուն մնջելու :

Եւ ի տես այս ամենայնի՛ կարելի է նաև չը յիշել դժբաղդ թագաւորին Իտալիոյ՝ Վիքթօր Էմմանուէլի արցունքներն երբ Ռէճճիօի փլատակներու գերեզմանոցին վրայ կիցած կը գոչէ՛ր — « Դո՛ւն ևս Ռէճճիօ, զեղեցիկդ իմ Ռէճճիօ, 'ի չիք, միսի՛ր՝ դարձար-Քաթոնաի, Պանեառաի և Մէսսինաի նման, ո՛վ Ռէճճիօ, քեզ ևս ահա՛՝ փոչխացած ունիմ աչքերուս դէմ » :

Թագուհին Հեղինէ որ նոյնպէս Օգոստոսիան իւր Ամուսնոյն նման զգացուած էր յոյժ՝ կը ջանա՛ր թէպէտ՝ իր սրտին յուղմունքը զսպել, սակայն 'ի տես զիական արհաւիրքներու այս ահաւորագոյնին, չը կրնալով զսպել իր արցունքներն, իբրեւ մէկ նոր Բինեղուպէ՛ արքունական իր քողքին հտեւէն արցունքներն սկսաւ թափել . վե՛ր սուա քօղն, կարծելով չը հաւատալ կործանումին իրականութեան, և իջուց զայն դարձեալ ճակատն 'ի վար և դարձեալ սկսաւ լալ ու լալ իր քօղքովը ծածկուելով . Թագուհին ինքզինքն ամփոփելէ յետոյ սկսաւ օգնութեան ու միսթարութեան մեծ գործին :

Բնական է՝ մարդկային զգացումն սրտակողէք ահաւոր տեսարանի մը՝ անհնա՛ր է որ իր սրտին յեղափոխութեան վրայ բանականութեաբն իշխէ՛ : Անհնարինս յուզուած զգացմունք որ աւելի զօրս որ են հրաբուխի մը նման՝ արցունքներով միայն ցաւե՛ր պիտի պոթկան մինչև որ խաղաղի՛ն :

* * *

Ինչպէս հաստատուած է՝ Միլէթի դիտարանն երկրաշարժի աղէտի օրին՝ 103 ուժգին ցնցումներ նշանակած է :

Ահաւասիկ՝ ի Գլէոմօն-Տէոուան՝ գիտութեանց Ակադիմեայի Բոօֆէսէօս Գալլիացի Պ. Կլանթօի կողմէ՝ Իտալիոյ մէջ աւելի՛ յաճախ պատահած երկրաշարժերու պատճառներու մասին բրած դիտողութիւններն :

* * *

« 1908ի Մեսսիայի աղէտէն մէկ քանի տարիներ առաջ էր որ « Իտալիոյ մէկ մասին ու Սիկիլիոյ մէջ կատարած ուղեւորութեանս մէջ՝ « քննելու առիթն ունեցայ այդ վայրերու երկրաբանական վիճակն : Հապ՛ւ երկու ամիս է որ վերջին անգամ՝ կրկին մ'եւս Սիկիլիոյ երկիրը « այցելեցի » :

« Բազում գիտնականներու կոտարած ուսումնասիրութիւններն ինձ « նման կը հաստատեն թէ՛ ամբողջ Իտալիա, գլխաւորաբար Գալապրո « և Սիկիլիա, ա՛յնքան հաստատուն և կարծր չե՛ն իրենց հողային զանգուածի բնութեանը մէջ, և թէ՛ միւս երկիրներէն ա՛լ աւելի ուշ ծագում առած են անոնք » :

«Ի սկզբանէ՝ Ապենինեան լեռանց ողնայարին շարունակութիւնն
«էր Իտալիոյ թերակղզին երկարձուած՝ ձինտլայէ մինչև Հոովմ. ծովն,
«Քամբանիի Պաղիլիքաղներու սահմաններուն վրայ՝ նախնուին ծովն էր
«որ կը ծածկէր: Սիկիլիա և Գալապրիա լեռնուտ վիճակի փոխակերպե-
«ցան, լեռնե՛ր, որոնք այժմ Բէլլոսիթէն և Ասքուօմոնթէ շղթաները կը
«կազմեն:

«Իսկ ա՛յս զանգուածներէն դուրս Իտալիոյ հարաւային բաժնին
«միւս բոլոր հողամասերն ջուրերուն տակ կը գտնուէին: Այդ հողամա-
«սերն տակաւ առ տակաւ ջուրերու յատակէն վե՛ր բաձրացան և ծո-
«ւալձակներու շարք մի կազմեցին որոց մէջ ծծումբ, աղեր և գաճա-
«քարեր գոյութիւն առին: Ծծումբն Սիկիլիոյ մէջ ա՛յնքան առատ էր որ
«այդ երկիրն աշխարհիս մէջ գործածելի ծծումբին հինգ բաժնին չորսն
«ինքն միայն կ'արտադրէր, որուն համար 38000 գործաւորներ կ'աշխա-
«տէին:

«Այս կազմակերպութիւններէն, այս յեղաշրջումներէն, որով հաս-
«տատուն մարմիններ շարժման ենթակա՛յ էին, ծագում առու էղնան,
«Սիկիլիոյ մէջ, հրաբուխային այս մեծ զանգուածն, որ ցայսօր՝ Քաթա-
«նայի հարաւակողմը Իպլէինօ լեռանց շարքերը կը կազմէ: «Հուսկ ու-
«րեմն, քիչ առ քիչ, ծովափներու վերերեւմամբն ցամաքային մասն ալ
«հետզհետէ սկսաւ աւելի աճիլ: Եւ այսպէս շարունակական հողային
«շարժումն ա՛յնքան ստուարացաւ որ կղզւոյն կեդրոնն և ՚ի Գալապրա
«հողն ծովուն մակերեսէն մինչև 1000 մէթր բարձրութեան մի կը հաս-
«նէ՛ր, որով՝ Սիկիլիոյ մէջ, գաղթական ժողովուրդներու կայանքը կը
«հաստատուէ՛ր, և մարդ արարածն իր առաջին քայլն կ'առնուր կոր-
«ծանարար այդ երկրին մէջ:

«Այսու օրինակաւ էր որ Սիկիլիոյ հողն միշտ վերձայնացնումն
«ենթակայ ըլլալով քիչ առ քիչ նշան լեռն սկսաւ ամբարտաւանիլ,
«այդ ամենամեծ հրաբուխն Եւրոպիոյ երկրամասին:

«Բոլոր երկրաշարժերն որոնք Իտալիոյ՝ ևս աւելի՝ Սիկիլիոյ և Գա-
«լապրոյի մէջ որ կը յայտնուին՝ ո՛չ այլ ի՛նչ են՝ թէ ոչ՝ հնաւուր շար-
«ժումներու շարունակութիւնն նորօրինակ երկրի մը վրայ՝ որ տակա-
«ւին իր վերջնական հաստատակայութիւնն չէ՛ ստացած:

«Եւ դարձեալ, սոյն գաւառին հողամասին մեծագոյն մասն իբարու
«միատարր լինելու օրինակաւ՝ նուազ ձգտումն ունի իր մէջ: Կղզւոյն
«տարերքն, աւազ, կրային հող, կաւային և կամ ասոր նման մարմին-
«ներ են, որոնք երկրաշարժերու ազդեցութեան տակ իրարմէ կ'անջատ-
«ուին կը ցրին և կը ձեղքուին: Ուրեմն կարելի պիտի լինի մեզ յայտ
«առնել թէ՛ Իտալական կամ Սիկիլիական երկիրն տակաւ տակաւ է որ
«իր ծնաբերութեան մէջ կը գտնուի:

«Վաղուց՝ Մետսինայի նեղուցն գոյութիւն չունէ՛ր մի շատ ցա-
«մաքամասերու վրայ ընդերկրեայ շարժում մը, հրելով, ոյժ տարլուխ-
«նոնց, Մետսինայի նեղուցին ջրանցքն կազմակերպեց: Հաստատուած է
«հաս թէ՛ բոլոր այն հողամասերն, որոնք Քաթանաի, Գոճանձաի և

«Մետսինայի միջև կը տարածուին, բոլոր անոնք քակտուցներէ յառաջ
«եկած հողամասեր են: Այդ հողամասերու տարրերն երկրային պաղա-
«ցումի ազդեցութեան տակ անհրաժեշտ իբարու կը միանային, պաղա-
«ցու՛մ որ՝ ընդերկրեայ խորունկ խաւերուն ամբոփումն, կծկումն յա-
«ռաջ կը բերէր, որով և ընդնմին մակերեսային խաւերու կքումն և
«կուտակումն:»

*
**

Ըստ իս, երկրաշարժերու մասին՝ երկրաբանական այս դիտողու-
թիւններն ո՛րքան ալ ստույգ լինելու ըլլան, յենըով երկրագունտիս ու-
լորակութեանը յեղաշրջման, մի՛ գուցէ ապագայի գիտուններու տեսու-
թիւններուն առջեւ ասոնք տարբեր մեկնուի՛ն: Բնութեան գաղտ-
նիքները ո՛րքան ալ գիտութեան կարկիսով մարդիկ թափանցելու
ըլլան, ա՛յնքան ալ աւելի՝ թաքուն տեսչութեան մը անխմանակի
Զօրութիւնը՝ սքանչացումով անմեկնելի կը թողու մեր մտացը մէջ՝
բնութեան շատ մի գաղտնիքները, որոնց սկիզբն և ինչո՛ւն բոլորովին
մութ կը մնան մեզի:

Զարմանալի չէ՛ միթէ, Զօրութիւն մ'որ կը շինէ և կը նիւթէ աշ-
խարհները, այդ Զօրութիւնը դարձեալ՝ հինն ի վեր խախտէ այն ամէնքը
որ իր թելադրութեանն արգասիքն էին:

Հիանալի՛ են այ՛ո՛, Մետսինան, իր նեղուցն ու իր եզերքներն, սա-
կայն, ո՛վ կրնայ ուրանալ թէ վարդն զուրկ է իր փոշէն, նարնջնի-
ներու ծովափն զինքն եղերող ալեաց կատաղութենէն, և գեղանին,
կեանքի փոթորիկէն: Ներկայ ու անցեալ ժամանակներու պատահարնե-
րուն քողը եթէ վե՛ր առնեմք, գեղեցիկն, մեծն ու վսեմն, կործանու-
մի, անկումի, նախանձու և սպաննութեան է ենթակայ: Ի՛նչ որ գեղե-
ցիկ է՝ և վսեմ, չքնաղազեղ թիթեռնիկի մը պէս բոցին շուրջը կը դառ-
նայ, և կամ թէ բոցն է որ անոր շուրջը կը դառնայ և
բոցն անհաս՛ր է որ գայն չը խամբէ չը լափէ՛:

*
**

Մեր այս գրքոյքին ընթերցողերը՝ ներող պիտի լինին անշուշտ՝ Մետ-
սինայի մասին երկա՛ր իմ որորուելուս. սակայն ինչպէս Բօլ Տումէո,
Լորհրդարանին Նախագահն, Իտալիոյ սուգն գաղղիական ազգին սուգ
նշանակած էր, նո՛յնը և ինձ համար համոզողութիւն կը ներշնչէ, քա-
նի՛ որ Իտալիա ՚ի վաղուց անտի գայեակն էր Գաղղիոյ, իր օրէնքնե-
րով, իր պատմութիւնովն, իր լեզուով, իր ամենայնով. հետեւաբար՝
արժան նկատեցինք Իտալիոյ աղէտն Բարիլին սիրաբը դնել մեր այս գրք-
քոյկին մէջ:

Մ Ո Ն Լ Է Ռ Ի

Պ. Լրմէն՝ Բարիզի Արեւելեան լեզուաց համալսարանին աշակերտներէն մին՝ զիս իրենց գիւղն հրաւիրեց: Կիւրակի աւտու ժամն տառը 36 ԲՕՆ Սէն-Միշէլէն երկաթուղի նստա՛յ:

Մոնլէոի հասնելու համար ճեպընթացը ժամու մը ճանապարհ պէտք էր կտրել: Այն կայարանն ուր պիտի իջնէինք, Սէն Միշէլ Սէն-Ուազ կը կոչուէր:

Մեր շոգեկառքն իր արշաւին մէջ՝ եօթն ութն կայարաններ դադար առնելէ ետեւ Սէն-Միշէլ կայարանն կը հասնի:

Բարեկամս Պ. Լրմէն, որ հագլիւ քսոնամեայ երիտասարդ մ'էր՝ հոն կայարանն ինձ կ'ոպատէր: Զուարթադէմ եկաւ զիս դիմաւորել. իրարու ձեռք սեղմեցինք, և խոստովնապահ լինելնիս՝ իրարու շնորհաւորեցինք:

—Մն, ըսաւ բարեկամքս, անցնի՛նք գնա՛նք Մոնլէոի:

—Ո՛ր է Մոնլէոին, հարցուցի, նայուածքս չըջակայ ընդարձակ օրօտավայրերու և ծառատաններու վրայ պաշտոնընկով:

—Մոնլէոին, ահաւասիկ, յարկ Պ. Լրմէն: Շատ հեռու չենք: Կը տեսնե՛ս սա մեր դիմացի բլուրին վրայ երկնցող աշտարակը. ահա անոր ոտքին տակն է Մոնլէոին:

—Ուրեմն, սիրելիս ոտքո՛վ գնանք հոն, ըսի բարեկամիս, օդն թէ պէտեւ ամպոս՝ բայց չո՛ր է:

Այո՛, կ'ուզէի ոտքով գնալ փոխանակ հանրակառքի, (օմնիպլուս) որովհետեւ կ'ուզէի ազատ օդ շնչել: Բարիզի մէջ վաթսուն օր շարունակ աչքըս՝ բնութեան ազատ տափաստաններուն տեսարաններէն զըրկուած կը մնայր:

—Թո՛ղ ձեր ուզածին պէս ըլլա՛յ, ըսաւ ինձ Պ. Լրմէն, և, խընդարով մը աւելցուց: Ա՛յն փափաքը զոր դուք կը կրէք, պարոն, ինձ համար սովորական է. ամէն օր մինչև Բարիզ՝ երթեւեկութեան համար դուն քու տեղդ ինձ տո՛ւր և ես իմքս

Երկու ընկեր այսպէս խօսելով, մաքուր յարգարուած «չօսսէ» ի մը վրայէն յառաջ քայլ կ'առնուինք:

Դէպ ՚ի Մոնլէոի մեր այցն ինձի համար շատ ուրախաւիթ և թէ միւս կենդան ժամանակ շատ ամոքիչ եղաւ:

—Մեր ճամբուն վրայ աջ և ձախ հերկուած դաշտորաններ հեռուն անսահմանութեան մէջ կը կորսուէին. հողի անհուն երակներ ուր խօփն ու արօրը իրենց ճարտարութիւնը գործած էին՝ հեռուները կը տարածուէին: Գաղղիացի ազատ հերկագործին բազուկն ու շունչն էր որ իր ձին ու խօփն յառաջ վարած ունէր հայրենիքի կրգերուն հետ՝ ճակատին քրտինքին հետ, իր կեանքին օրհնութիւններուն հետ:

Քայլ առ քայլ յառաջ գնալով, եւ աստե՛ն աստե՛ն ընկերօջս, Պ. Լրմէնի դառնալով կ'ըսէի:

—Բարեկա՛մ, հոս՝ ձեր երկրին մէջ արուեստն իր կատարելութեանը մէջ կը տեսնեմ: Ամենուրեք մշակուած, հողերնիդ սպարդիւն չը մնար. պարապ հող չկայ: Կը խնամէք, կը դարմանէք, միշտ աւելի արտադրելու յուսով քիրտն կը թափէք: Զեղմով պարզ նիւթ մը ձեր ճարպիկ մտաներուն տակ ողորկութիւն ձեւ և կերպարան կ'ստանայ. դուք կը դասաւորէ՛ք ամէն բան, և ամէն բան ձեզմով՝ իրեն կարգին՝ իր մասնաւոր դոյութիւնը կ'ուսննայ: Շարժումն կուտաք դուք երկաթի կրնաւորներուն, շարժումն մթնոլորտի ելեքորական ալիքներուն, շարժումն ձայնի, շարժումն յառաջդիմութեան: Զբօսանքը՝ ձեր գործունէութիւնովը կեանք կ'առնու, և հրճանքը՝ այդ գործունէութիւնէն բղիսած արդիւնքովը կ'ուսնանայ:

Այս խօսքերով ճամբանիս յառաջ տանելով, երկու ընկեր՝ Մոնլէոի գիւղը կը հասնիմք:

Այլեւս որոշ կը տեսնեմք գիւղին պատմական աշտարակն գիւղին կից բլրակին վրայ, և շոճիներ հոն՝ հովանասփիւո՛ւ Մոնլէոի վրայ: Թմբուկ մը պաշտօնական փողոցներուն մէջ ձայն կուտար: Այդ թմբուկը կառավարութեան մունետիկին կոչն էր, որ, նոր հրաման մը, օրէնք մը, գիւղացիներուն պիտի սղդարարէր:

Երկու ընկեր թեւ թեի՝ գիւղին ստրայատակուած փողոցները մտած էինք: Մաքուր օդ մը և սիւք մը և սրանկիննի ճակատով տուներ մեզ կը շրջապատէին: Օրուան այն կիւրակէին՝ գիւղացիներ՝ Մոնլէոի եկեղեցիէն իջնելով՝ աշտարակին բլուրին հովանիներէն կ'անցնէին՝ գիւղացիները բլուրէն՝ շուրջոնակի պիտի գիտէին դաշտորաններու ընդարձակաճաւայ տեսարաններն և պիտի վայելէին հմայքը բնութեան:

Ռիւ ուր-լա-Շարէլ, Էստիլիթիւ Բուռի գաւիթին ընդարձակ դռնէն ներս կը մտնեմք: Բարեկամիս բնակութիւնն ալ հող այդ Էստիլիթիւին Ուստ մնարոնին մէջ էր: Անոր պատուական մայրն Պ. Բուռի հետ դպրոցն կը վարէր: Պ. Բուռ, պարկեշտ մի վաթսունամեայ ծերունի:

Մեր՝ ուսումնարանի գաւիթը մտնելու միջոցին աշակերտները թուով երկու հարիւր, գաւիթին վրայ բացուող ճաշտորանին մէջ իրենց ցերեկեայ ճաշն աւարտելու վրայ էին:

Բարեկամիս հետ ճաշարանի դիմացի սանդուխներէն ուսումնարանին վերնայարկը կ'երկեմք: Պ. Լըմէո, աշակերտաց ննջարաններն կը տանի մեզ պտրացընել:

Մաքուր, կարգաւորեալ և հովատուն էին ննջարաններն, անկողիններն ու լուացարանն: Վերնայարկի մեր այս պտրոյտէն ետև Պ. Լըմէո մեզ ներկայացուց իր մայրն, Տ. Բուռն և անոր զաւկըներն:

Շատ ազնուական վարմունքով մը յիշեցին մայրն զիս ողջագութեց: Տ. Բուռն ձեռքն ինձ երկարեց, և զաւկըներն առանձին առանձին բարեւեցին ինձ այցելուս օտարական: Ռաբախութիւն մը կը փայլէր Տ. Բուռնի զաւկըներուն ամենուն ալ գէմքին վրայ, ուրախութիւն մը զըբաւիջ:

* *

Սեղանի վրայն էր արդէն: Սպասու հին մեզ ամէնքս սեղանատուն հրաւիրեց: Սեղանը պարզ ու ծաղիկներով զարդարուած էր, ինչ որ ըստ աւանդական սովորութեան՝ Գաղղիացուց հաճոյքն է ճաշի վրայ ծաղիկներու փունջեր ունենալ:

Տիկին մայրն խիստ քաղաքավարութեամբ մեզ սեղանին մօտիկ հրամցուց:

Եւրոպական ճաշն նախ ազանդեցով կ'սկսի. սպուր, եզան կամ հորթու միս տապկած, յետոյ՝ խոզան իւղով մաքաւածի կամ գետնախորնձոր տապկած, պանիր և պտուղ:

Ճաշի միջոցին՝ Պ. Լըմէոի մայրն եւրոպականներուն հետ արեւելեան կերակուրներու զանազանութիւնը ինձ կը հարցընէր: Եւ մեր երկրին կլիմային ու վայրերուն վրայ տեղեկութիւններ կը քաղէր ինձմէն:

—Ձեր ազգակիցներէն քանի՞նք, պարոն, մէկ քանի տարիներ առաջ Ֆրանսա այցելելով՝ Մոնլէոի մէջ բնակութիւն հաստատեցին, կ'ըսէր ինձ մայրն. Օսմանցիներ նաև զանուած են հոս՝ որոնք Բարիդի մէջ ուսումն ստանելու եկած էին:

Ըստ իս ուսանողի մը կեանքի այս մէթոսն ամենէն դերազանցն է: Որովհետև, Բարիդի ուսանող մը, հոն քաղաքին մէջ բնակելով՝ բնական է՝ գիշերները միայնակ չը կրնար իր սենեակին մէջ դամուած մնալ: Բարիդ գիշերողը անուզի մը պէս պէտքը կ'զգայ Պուլլաւաններու այցի գնալ ուր տեղ հրապուրը միշտ հրապուր է. ուր մէկզմէկու ետև նորը նոր մը կը ծնի:

Ուսանողին միտքը հանդարտութեան կը կարօտի. իր ամէն դասերէն յետոյ ուսանողն բացարձակ հանգիստի պէտք ունի: Քաղաք մ'ուր ամէն բան չափ և տահման չ'ունի՝ հոն ամէն բան զբոյժ է. և զբոյժն քաջ կրնամք երեւակայել թէ մտքին և նկարագրին ս'ըբան վնասաբեր է:

Սեղանը աւարտելէ յետոյ Պ. Լըմէո առաջտրեկեց ինձ միտքին պրտոյտ մը ընել, պտոյտ մը գէղ ՚ի աշտարակն Մոնլէոի:

Մոնլէոի աշտարակն այցելել կ'արժէ՝ պարոն, ըսաւ ինձ տիկին մայրն: Գաղղիոյ երկրին պատմական վայրն է այն: Աշտարակին

բարձունքն ալ պտրոցուր մեր հիւրն, որդեակ իմ Լըմէո, և ինձ դաշնորով յաւելցուց: Մեր գիւղի աշտարակին բարձրութիւնը, պարոն, համապատասխան է Բարիդի Նօթր Ծամի աշտարակներուն բարձրութեան:

Պ. Լըմէոի հետ թեւ թեւի Ուսումնարանի գաւիթներէն անցնելով Ռիւ-տը-լա-Շարէլ փողոցը մտանք և Մոնլէոի գիւղին քովընտի ճամբաները քերելով ցանկապատները հասանք:

Կարճ մէկ միջոցի մէջ մեր քայլերուն ետև փողոցներն անհետացան և աշտարակին բլուրին անտառներն մեր կոնակը շրջապատեցին:

* *

Աշնան հովերէ թափուած չորակ տերեւները ծառերուն բուններուն տակ առտուան մառախուղներու տամպութեամբն թրջուած՝ մեր ամէն մէկ քայլերուն՝ բարակ վզղիւններ կը հանէին. անս'ւշ կը հուէր ամ-

ՄՈՆԼԵՈՒԻ ԱՇՏԱՐԱԿ

բողջ անտառակը. հոն՝ վայրի շոճիները թափուած տերեւներուն անուշահոտութեանը հետ իրենց դարձրիններուն բուրուրը կը խառնէին. և այս բուրմունքները պահ մը Բարիդի միջնորդութիւն ըլլելիս ազդած ազմուկներուն թմբիւն ինձմէ կը վանէին:

Մինչև աշտարակ համեմու մեր ճամբան երկար չէր: Աշտարակէն քարընկէց մի հետև՝ ծառատանին մէջ՝ պահապանին խորճիթը կ'երևնար: Աշտարակին նման նա ևս միջնորդի մի այլ օրինակ յիշատականարի մը նման նա ևս կարծես իր պատմութիւնն ունէր:

Մոնլէոի Աշտարակն 901 թուին՝ թիպօ Մոնսօնանսի կանգնած աշտարակն է, որ իր ամրութեամբն վաղուց նշանուոր եղած էր: Վաղուց՝ շատ մ'անտառիկ ցանկապարիսպներ, դռներ ու փոսեր այդ շինուածքը կը շրջապատէին:

Փիլիպպոս Ա. ի որդի Կոս անուանեալն Լուղովիկա՝ ուղկով Մոն-
լէոի նահանգն կցել իր թաղին՝ Մոնլէոի իշխան՝ Կի ար Թուուայիին
հետ ինամութիւն հաստատեց :

Անկրիտկան պատերազմներու յարձակումներէն՝ Մոնլէոին մի շատ
պաշարումներու ենթարկուեցաւ :

Լուղովիկոս մեատասներորդի օրով՝ աշտարակն այս՝ Կուսովարու-
թեան՝ իբրև բանա կը ծառայէր, որուն շրջապատի փոսերուն առաջ
տասնեւհինգերորդ դարուն՝ մեծամեծ պատերազմներ տեղի ունեցած էին :

Աշտարակը 32 մէթր բարձրութիւն ունի : Ռազմական այս հաստա-
տուն կազմածէն պատկառելի բեկորները միայն կը մնան այժմ, բեկոր-
ներ որոնց դարերն ու սերունդներ յարգանքով կ'ողջուենն :

*
* *

Բարեկամիս՝ Պ. Լըմէոի հետ ցածուկ մէկ դուռէ աշտարակին խո-
րունկը մաներով՝ քարէ նեղիւղի և մանուածուր սանդուխներէ վեր
կեղնեմք : Մութ է ներսը, միմիայն բոլորածեւ քիւրուսն աստիճանաւոր
բարձրութիւններէն՝ մի քանի նեղիւղի լուսանցքներ դրսէն տկար նր-
չոյցներ սանդուխներուն վրայ կը մղեն : Հինգ վայրկեանի մօտ վերե-
լակելէ յետոյ աշտարակին բարձունքը կը հասնիմք :

Տեսարանն այդ բարձունքէն համատարած կընդարձակի : Նայողին
աչքն լայնարձակ հորիզոններու վրայ կը պտրտի :

Երկինքը թևակտաւ ամպոս՝ սակայն մեր շուրջը մինչև հեռուները
դաշտորաններու կարգաւորեալ մշակութիւնը որոշակի կը յայտնուէր :
Մոնլէոի և շրջակայ գիւղին բնակիչներուն գործունէութեան արդիւնքն
էին այդ բոլոր մշակութիւնները :

Բարձունքէն՝ մէկ թեւիս՝ Մոնլէոի գիւղն կ'երկնսար իր շէնքերուն
եռանկիւնի ճակատներովն, ու միւս թեւիս՝ անոր կից մի ուրիշ գիւղ
կը շարունակուէր փողոցներու մի շարքով :

Այս երկու գիւղերուն եկեղեցիներն ու զանգակատուններ կրկինք
կը բարձրացընէին իրենց բրդածև գոթական սուր ծայրերն, որոց զիրքն
զիրենք շրջապատող բնութեան նման վսեմ էին :

Շատ աւելի խորունկէն՝ այդ եկեղեցիներու զանգակներ
զիրենք շրջապատող տուներու բոյնին մէջ արձագանք կուտային, շտո
աւելի խորունկէն՝ գիւղացիին նայուածքը անոնց ձայնին՝ յերկնաւորը կը
վերանար :

Մարդը գիւղին մէջ իր բուն առումով՝ անձին տէրն է. հոն նա ա-
ռոյգ կը գործէ, մարդը՝ համերաշխութեամբ կապուած իր նմանին՝ հոն
իր ամենօրեայ գործին վստահ է : Այս օրինակը բնութեան օրէնքն է որ
ճշմարտութենէ կը բխի : Ուր էր թէ քաղաքային կեանքի մէջ ալ գոր-
ծելու համերաշխութիւնը տիրէ՝ աշխատաւորաց միջև վարիչներուն
միջև, գործարանատէրերուն միջև . . . :

Աշտարակին բարձունքէն՝ Բարեղէ ութսուն քիլոմէթր հեռի երկիր-

ներուն վրայ աչքս կը պտրտուենմ : Ամպերը թէպէտև շուք կը ձգէին
տափաստաններու վրայ՝ սակայն հայեացքս չէր յազենար բնութեան
սիրտ ծաւալուող տարածութիւններէն : Կուղէի այտ՝, կուղէի, նախախնա-
մողին գիրկը մխրձուիլ քանի՜ ծայրածաւալ անջրպէտը իր խորութիւնն-
մը կը թաղէր զիս : Կը հայելիարըշիւ, կը հայելի շարունակ, կա-
պարեայ լուսութիւն մը Մոնլէոի աշտարակին վրայ մարմարեայ յիշա-
տակարանի մը պէս արձանացուցած էր զիս : Պ. Լըմէո, բարեկամըս,
ինձ ձայն տուաւ, բեկով. թէ՛ կ'անձրեւէ :

Միտին՝ իջանք ցած աշտարակին սանդուխներէն : Դրանք մօտիկ
պահպանին՝ պարզև մը թողուցինք նոյնքան ալ Տիկնոյն, Մոնլէոի
քառթ-բօսթալներէն գնելով :

Երբ բլրակին անտառները քերելով գիւղ կը վերադառնայինք Պ.
Լըմէո, բարեկամըս բաւ :

—Պարոն, տեղույս մենութիւնն որ կը տեսնես՝ եղանակին ար-
դիւնքնէ, ձմեռը հոս այցելու շատ չ'ընդունիր, զարունին սակայն՝
Բարիկէն շատեր աւօրեայ պտոյտի համար հոս կուգան, և դաշտային
խնջոյքները հոս՝ այս անտառակին մէջ դարունին՝ գրեթէ մշտական են :

Վերստին Ռիւ ար լա Շարէլ փողոցը մտնելով՝ Բուու Էնսիքիւէն
ներս կը մտնեմք : Այս անգամ կ'սկսեմք ուսումնարանին դատարաններն
աչքէ անցնել : Օրը ցուրտ բլլալուն՝ ներսը սրահներուն մէջ Պ. Լըմէոի
մայրն ու Պ. Բուու, աշակերտայ՝ իբր կիւրակիի գրօսանք Կոսմօֆօնի
գեղեցիկ հատուածներ կը լարէին :

Պ. Լըմէո, դատարաններէն միայն սրահին դուռն ինձ բանալով,
ներս հրամայուց : Հոն աչքերս գրասեղին մանկական խտտաւորի և ան-
մեղունակ դէմքերը աշակերտներուն, անոնք ծաղիկներու փունջերու
նման շարուած՝ հրճուանքով Կոսմօֆօնի եղանակները մօտիկ կ'ընէին :
Մայրն Լըմէո, երածշտութիւնով այսպէս՝ աշակերտներուն՝ կիւրակիի
գրօսանքին գոհացումը և զուարճութիւնը կ'ընծայէր :

Փամանակ մը և ևս այդ օրինակ սրահի մը մէջ՝ մանկութեան
պատմուճանովը պարտրեալ՝ մանուկի մը կերպարաւորին, սակ խոնար-
հարար կրեցայ. ևս ալ նոյն և նման՝ այդ փոքրիկներուն նման ման-
կութեան ծոց՝ մանկութիւնը սիրեցի, և մանկութիւնը գրեցի : Քանի՞ն
կութեան ծոց՝ մանկութիւնը սիրեցի, և մանկութիւնը արքայութեան
կրանելի են ինամատար հովանիի սակ մանուկներու արքայութեան
օրերը, Աւազ, անոնք վաղանցիկ են, և այլ ևս չեն զառնալու :

Երեկոն մօտեցած բլլալուն՝ հարկ էր ինձ հրաժեշտի ողջոյններո
մատուցընել լէսթիթիւի վարիչներուն : Խիտո մեծ գոհունակութիւնով
մօտեցայ Պ. Լըմէոի մօտ, և խորին շնորհակալութիւնով և յարգանքով
հրաժեշտի ողջոյնըս սուի այդ անտառային յայտնեցի իմ ջերմ շնորհակալութ-
որդուց և բարեկամիս անկեղծօրէն՝ յայտնեցի իմ ջերմ շնորհակալութ-
իւններս, շնորհակալութիւններ, որոնք թէպէտ պարզ՝ սակայն և
աջնպէս այդ պարզութեան մէջ իմ բովանդակ անկեղծութիւնը սրտիս
թարգմանը կը հանդիսանար, զիս՝ օտարականս հիւրնկալող Ծրանասցուց մօտ :

Գիշերը վրայ հասած էր երբ Մոնլէօի դիւղին Սէն-Միշէլ Սէն-է-
ուազ կայարանը հասած էի :

Ելեքորաչարժ շողեկաւքն քառորդ ժամէ յետոյ ճամբորդ-
ներն իր վակօններուն մէջ առաւ : Բարիզի շողեկաւքն էր այն , ուր
կը վերադառնայինք :

Վակօնին մէջ ընկողմանեալ՝ խոր լուռութիւնով մի աղմկալի Բարիզը
կ'երևակայէի , ուր՝ ճեպընթաց՝ կը դիմէինք : Կերևակայէի՝ թէ օ'ր մը
միայն Մոնլէօի այցըն՝ մտքիս և սրտիս հանգիստ տուա'ւ , հոգիս՝
իւր ալեկոծ խռովքէն դադա'ր առաւ , և սիրալըս շունչ : Այս ո'րքանի
փոթորկալի է եզեր կեանքը մեծ մայրաքաղաքին , որուն՝ լուսոյ
Քաղաք կը կոչեն Գաղղիացիք :

ԱՅՑ ԲԱՐԻԶԻ ՄԻԻՍԵՆՆԵՐՈՒՆ

ԼՈՒՎՐ ԵՒ ԻՐ ՄԻԻՍԵՆՆ

1908 Դեկտ. 12, 13 14, 15, 16

Փրանսայի մայրաքաղաքին միւսէններն ճոխութեան և պատմա-
կան մեծ հրաշալիքներ են : Ամէն այցելուի՝ անոնց մուտքն ազատ է :
Մենք պիտի ջանամք նախ Լուվրի թանգարանը պատկերացնել , այդ է՝
ամենէն մեծ միւսէնն Բարիզի :

ԼՈՒՎՐԻ ՊԱԼԱՏԵ ՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ

Լուվրը մոնրազննին հետախուզելու համար շարժուան մը պտոյտ
բաւական չէ : Լուվր՝ Է՝ հաւումն Փրանսայի թագաւորնեուն իբր պալատ
կը ծառայէր : Անոր ետևն է ելեմտական պաշտօնատունն և Սէնի եզեր-

քին վրայ կանաչարօտ ընդարձակ պարտէզ մը որ ոսկեզօծ վանդակներով կը բազրի: Այդ պարտէզին քառակուսի թևերուն վրայ կամարակապ անազնի դուռներ մտարն ցոյց կը տան ուրիշ ներս մեր չորս բազրը կուլին իր թանգարանը կ'ամբիտի:

Հռոմէական դամբարաններու Sarcophage սրահին դռնէն է որ ներս կը մտնեմք: Մեր աչաց դիպող առաջին առարկայն նեռն կայսեր պղնձեայ կիտորձանն է, որ բարբարոս իր ախպարին սակ խոժող կանգնած է: Վատիկանի պալատներէն փոխադրուած Վէնիսի, Հերքիլէսի

ՄԱԿԵՂՈՆԵԱՆ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐԳ

և այլ դիցանկերուն պղնձաձող արձաններն այ միւս Հիլոմէնի սրահին երկու կողմն կը զարդարեն: Ասոնց քովրնաի դէմ առ ընդդէմ՝ մինչև խորը սրահին՝ հռոմէական և մակեդոնական դամբարաններու շարքերը կ'երկարձգին:

Այդ տապարարերու նշանաւորներն են

Salonique (Macédoine) Sarcophage représentant un combat d'amazones, surmonté de deux statues funéraires, apporté au Louvre en 1884. յետոյ՝

Italie, sarcophage représentant la Mort de Méléagre.

Առաջին՝ մեր յիշած մակեդոնական տապանաբարն թէպէտև կոշտ գործուած՝ այսու հանդերձ հիանալի էր: Պատուանդանին վրայ երկու մարմարէ մեծ արձաններ նստած էին և իրենց պտտմուձաններով սրունքներին ծածկած՝ խորունկ նայուածքով մի գլուխը դարերը կը

դիտէին կարծես և անոնց լռիկ պատգամաւորը կը լինէին յախտնական գողանիքներու անշարժութիւնով մը: Այդ տապանին պատուանդանին առաջին Ամազոններու (կին պատերազմողներու) սողմին քանդակները փորագրուած էին, բարկութեան շանթերով՝ նեռուած գիբի գիբի, թև թևի: Ամբողջ տապանաբարին երկայնքը չորս մէթը, և զանգուածն էր միակաւուր:

Իտալական Sarcophage? աւելի ողորկ գործուած էր: Անոր պատուանդանի առաջակողման քանդակներն սր Մէլէակրի մահն կը

ՍԱՄՈՒԲԱԿԵԻ ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ներկայացընէին, նախնեաց դամբանական արարողութեան ինկարկունբու հողեվարի ժամերուն՝ անոր բերնին մէջ պտուղ մը կը զեռեղէին, ո՞ր գիտէ, պտուղ մ'անմահութեան, որ՝ ստիւգական ափերէ՝ հողինբու իշխողէն՝ Մէլէակրի անցքն սղաստ պիտի կացունէ՛ր:

Տապաններու այս գաւթին ճակատ՝ լայնարձակ բաձուող մարմարին սանդուխներէ՝ վեր ելնելով՝ ճիշդ մեր դիմացը՝ մեծիակ բազրակի տարածութեան մը վրայ Սամոսթակէի (կղզի յունական) նաւային յաղթութեան մէկ յիշատակարանը կ'ամբարտաւելր, յիշատակարան, յանուան Դեմետրիոս Պոլիորկէզի:

Մարմարակերտ այդ զանգուածին ամբողջ տարածութիւնը ուղ-
մանաւ մ'իր ցուելովն պատած էր, նա'ւ, որուն վրայ՝ յաղթութեան
ատառածունին յոտնկայս թևաւորուած՝ կարծես պատերազմին ալիքները
դնգելով համար սրունքն յառաջ նեակու պատրաստուած էր:

Զուկանաւին ամբողջութիւնն 20 իրարու միացուցած կտորներու
հաւաքոյթ մ'էր, իսկ արձանն 120 կտորներէ կը բաղկանայր: Կ'երևի՝
թէ յոտնկան այս հնութիւնն անիրաւ ձեռքերէ ժամանակին խաթար-
ուած ըլլալով փորձանքի մի հանդիսած էր:

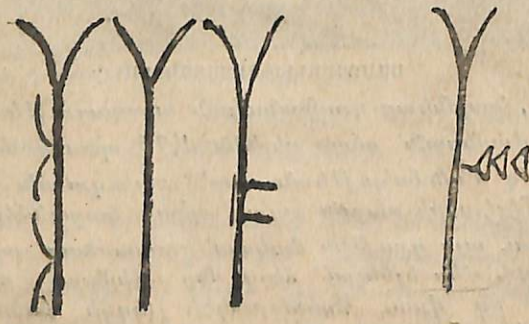
Յիշատակարանին շուրջը՝ մի քիչ ցածուկ՝ հին յունական արձան-
ները չարուած էին, շատերուն թևերն, սրունքն, գլուխն և ծնդերն
ջախջախուած կը մնային:

Լուզրի այս վերնայարկի աջ դռունէն ներս մտնելով՝ Բերսէլոյի՝
պարսկական հնութիւններու թանգարանին սրահը կը տաղուիմք:

Հոն՝ Արտաքսերքսէս Մնէմոնի պալատն (Արատանա *Salle de Trône*)
որ՝ Պերսեպոլի Ֆիրուդապատին մէջ հնախոյզներու պեղումներովն երևան
եկած էր, այդ պալատն մանրանկարն կ'ըսեմ, հիանալով հիացոյց զիս՝
Առիւծներուն գաւիթն ու պալատին սիւնազարդ ձևերէն նաև որ մի-
ութեամբ մը աչքերուս կը բացուէին:

Ինչն Արատանայի *Chapiteau*ն խոյակն, Լուզրի թանգարանին մէջ
երկու հսկայ կովու գլուխներով ներկայացուած է, կովի'ր, որոնց ծնդերն
ծաղապատիկ՝ իրենց սիւներուն կատարին վրայ մեծափայլած կը հանգ-
չէին, աստուածացեալ կովերն խոպտո նայածքներով՝ Մնէմոնի դա-
րերն իրենց եղջիւրներուն վրայ վի'ր բռնած ունէին, և տակաւին կար-
ծես աօրիններուն անդունդը կը քամահրէին, և կուզէին իրենց մեծութ-
իւնը հռչակել:

Արատանայի այս սրահին խոյունիք ուրիշ մի սրահ կը բացուէր:
Եօթերորդ դարն, Նինուէի յիշատակներ, Սարդանաբազ Ե. և անոր
պալատն սև քարէ տախտակները գետեղուած էին հոն, ասորական
օրէնքներու (*code des lois*) փորագրութիւններով այդ տախտակները
հետեւեալ նշանազրերը կը ցուցադրէին:

Որմէն թուել. Պերսեպոլի պալատէն կորուած Քսերքսէսի գա-
հուն քանդակն մէկ կողմ, անդին՝ դեռ շատ մը առիւծներու և քուր-
մերու քանդակներն փայլուն և գունաւոր գործուած աղիւծներու բե-
կորներով՝ Լուզրի թանգարանին որմերուն վրայ՝ Պարսկական և Ասոր-
ական հնութիւններու զարդարանքները կը կազմէին:

Այս սրահներէն անդին՝ *Escalier Asiatique* ին ձախ կողմը՝ լայն
ստնդուխներու աստիճաններու վրայ կապարածածք *Sarcophage* դամ-
բարան մը կ'երկրնար: Սիդոնական հնութիւն, որուն վրայ Բսիքէի
Psyché մը դէմքն կաղապարուած էր: Տապանը ծածկող կապարն 12 էն
15 միլիմէթր թանձրութիւն ունէր: Սիդոնի դեռ ուրիշ տապանաքարեր
Ասիական հնութեանց բաւիղը տանող աստիճաններուն միջնակայքը
գրուած էին: Անոնց քովնսի ճակատներուն վրայ արմաւենիի տերեւ-
ներու փնջիկներ օգտկներով՝ քանդակուած առիւծներու աստիճանէն
կախուած էին, Սիդոնական արուեստի շատ մը հին ճարտարագործութ-
իւններ, որոնք հետաքրքիր այցելուին՝ բոլորովին անյայտացած աղ-
բութիւններու անցեալին վրայ մտածկոտ կը թողուին:

Կ'իջնեմք վա'ր Պարմիրայի տապաններուն գաւիթը: Անգին դե-
րեզմանաքարի'ր հոն պառկած կ'երկրնան, մարմարեայ կափարիչներու
վրայ մեռելներու քանդակներ ցցուած: անաւոր խորհուրդը մեռելական՝
իր օտուուրի բօտիովն անցեալ փառքերու ունայնութիւնը կը պատէր,
այցելուին աչքը կը վարազուրուի մահուան քառին խորութիւնովը:

Տաճարը Արմազդայ, Տաճարը Արեգական, Փիւնիկէի անապատին
տիրապետող սիւնեղէն պարիսպները անաւասիկ՝ յիշողութեանս մէջ՝ այս
կուզուի պալատին մէջ՝ իրենց վէս գլուխը կ'ամբարտակեն: Չնցուած
կամ երևակայութիւնով կը դնամ թողուիլ դարերու խորխորտը՝ առ-
իս վերականգնելու համար Փիւնիկէի մեծամեծներն ու Պարմիրայի թա-
ղուհին սրում յիշատակն դարերու օղակներէն սահելով կը պրտուակի
մտացոյց մէջ, ունայնութեան մտախուզը սիւնելով իմ վրայ՝ այդ
յիշատակը կուգայ ըղիզը ջախջախել: Լուզրի այս Փիւնիկեան
վերապին մէջ, այս գերեզմանական կափարիչներուն ... տակ ... մե-
ծամեծ դէմքեր պառկած ու ծալլուած ... յաւիտենական անշարժութ-
եան մը քողը ծաւալածայր կը ձգեն կապարեայ ծովու մը պէս, ան-
մէնքն ալ հոն պատանջուած են. այդ անշարժութեան ծովուն մէջ
աստուածները կը քնանան, Հելիոպոլի'ս կը քնանայ:

Լուզրի կամարակապ մեծ մուտքը անցնելով՝ ճիշդ գիմացըս՝ եզիպ-
տական հնութեանց թանգարանն է. ներս կը նետուիմ դռնէն ներս:
գիպտական սրահին մէջ պահ մի նստած մարմարինն աստիճանի

մը վրայ՝ շուրջս պատող սփինքաներու, փարաւոններու, Ռամսէսներու մոխրները կը խառնակեմ: Հոն սրահին ծայրը կը տեսնամ կարմիր կրանիգէ սփինքան. փարաւոնի աստուածներն իր շուրջն առած է. Լէվիադանի մը նման նստած է նա: Ռամսէս Բ. Թագաւորին նուիրուած էր այդ Սփինքան:

Գերեզմաններ, մոմիաներ, թալիսմաններ (քըլլարմ) Արաբական բեհեզներ, տրեխներ ու թմբուկներ ապակեպատ վանդակներու մէջ պահուած՝ քառասուն դարերու հետքերն այցելուիս ՚ի յայտ կը բերէին: Պապիրոսի, կտաւի, մորթի եւ փայտի վրայ գրուած Manuscrils ձեռագիրներն մոզական գաղտնիքներուն նշանները կը գծէին, կլորակ, սև ու սպիտակ թալիսմանները յուռութիւնները՝ թաշուհներու, ձկան և անասուններու նշանները կը կրէին: Տեսակ մը շաղախով պատուած էր անոնց երեսի խաւը, թալիսմաններ, գորն որ հին Եգիպտացիք, մեռելներու մոմիաներուն գլխուն տակը կը թաղէին:

Գերեզմաններու սրահին ունդուխներէն վեր բարձրանալով թանգարանին վերնատան մէջ Antifaa Անթէֆաա թագաւորին դագաղն ապակիներու տակ աջ թեւիս՝ կը տեսնուէր: Դագաղի կափարջին վրայ թագաւորին դէմքն էր խոփու, որուն ճակտին վերեւէն ոսկեզօծ օձ մը կոհակաձև կը նկարուէր: Ուրիշ ապակեայ պահարաններու տակ ալ եգիպտական զանազան մոմիակերպ դագաղներ զետեղուած էին: Ասոնց ամենուն վրայ մի տեսակ սպիտակ շաղախի չորուկ խաւ մը պատած էր, զոր եզերքներէն ուշով մը դիտելով՝ կարելի էր շաղախին սպիտակը նշմարել: Դագաղներուն բոլորին շուրջն ու վրայի մասին՝ ոսկեզօծ և կարմիր շերտերով նկարներ գծուած էին: Զարմանալի՝ որ՝ այնքան դարերու ժանգն չ'էր ջնջած այդ ամենուն գոյներն ու ոսկիի փայլն: Դագաղներուն փայտերն աւելի կարմրահար էին, և իրենց տոկոնութեամբն անփուտ՝ մինչ ցայսօր անեղծ պահպանուած կը մնային:

Եգիպտական վերնատան բակին մէջ, աղեղներ, նետեր, հին նուագարաններ, Դաւթեան տաւիղին նման քնարներ կարգաւ շարուած՝ հին դարերու մրուրով ծեփուած էին: Ժամանակին սղոցը առանց կարենալ հատանելու զանոնք իր փոշիներն՝ ցանած էր բոլոր այս հնութիւններու հաւաքածոյքներուն վրայ:

Դէպ ՚ի ձախ շրջան մի բոլորելով կ'իջնեմք sarcophage գերեզմաններու գաւիթն: Հոն աչքերօւս կը դիպի թէքէի մէջ Ռամսէս Գ. ի նուիրեալ տապանաքարն ահագին կրանիթէ: Անոր երեսին յղկուած մակերևոյթին վրայ կեանքի ոգիներուն թափօրը նստած էր, անասուններու, բուռի և աղուէսի քանդակներ: Սյդ մեծ վիմաքարին երկու ճակատներուն վրայ Ռամսէս Գ. կենդանանկարն, ջղջիկի թեւեր բացած՝ իր գիշերական ստուերներուն մէկ սզին ալ ի'նքն էր կարծես՝ ինքն Ռամսէս՝ արձանացած իր տապանի վրայ:

Ռամսէսի այս յիշատակարանին ճիշդ դիմացօքը՝ Tombeau de Séti 1er et la Déesse Hâthor գիրբը մահարձանի մը վրայ կը կարդացուէին: Միեւնոյն տապանի վրայ Եգիպտոսի թագաւորին և Աստուա-

ծուհւոյ արձաններն գոգուոյց՝ քրմական պաճուճապատանքներ կը կրէին իրենց ճակտին վրայ: Աստուածուհին իր ձեռքն Սըդդի թագաւորին ափին մէջ դրած՝ և միւսովն ալ քայլիւման մը բռնած՝ հողինքու և յաւիտենին գաղտնիքն հանգուցեալ թագաւորին ափին մէջը զետեղելու պատրաստ դիրքի մը մէջ արձանացած էր: Թագաւորին նայուածքները դիցուհիին դարձած էին. գիշերական խաւարին սէս մութ ամպի մը նման Սըդդիի նայուածքներն դիցուհիին աչքերուն բեռուած կը մնային:

Բոլոր այս եգիպտական տապաններու հաւաքածոյքներն, մահուրնէ յետոյ՝ մեռելներու հողինքուն՝ անասուններու հետ հաղորդակցութեան կապ ունենալուն խորհուրդը իրենց քանդակներովը որոշ կը պատկերացնէին: Զանազան կապիկներ, աղուէսներ, օձեր և բուռեր անոնց հողեփոխութեան նշանաբանը կը կազմէին: Քառասուն դարերէ ետև՝ մոզերն ահա՛ այսպէս՝ իրենց թաքուն գիտութեան խորհուրդները հոս ալ մեզ պիտի պարզեն եղբր. հոս, այս Լուվրի թանգարանին պարիսպներուն տուջե: Ո՞րպիսի մեծ փոռաւորում:

Եգիպտականներէն՝ անցնիմք հելլենական հնութիւններուն:

Հելլենական հնութիւններու թանգարանն Լուվրի շրջափակ հրապարակին հիւսիսային կողմը բացուող դռնէն ներս կ'ընդարձակուի:

Բանթելիքեան մարմարով կիբտուած Զեւս Արամազդայ արձանն էր որ նստի իմ աչքերօւս կը դիպէր: Վեհ իր դիրքովն ու նայուածքովն Արամազդ կարծես այժմ իսկ հասցեայ թուոյր պի: ի աայր Ոլիմպոսի ամպերուն: Խուռեալ վարսերն ինկած են անոր ուսին վրայ: Կայծակնային բոցերն ձեռաց ափին մէջ, անոր պատմութեան ծալքերն կուրծքէն պորտին վրայ կը ժողուուին: Երթունքները կիտարաց՝ Աստուածներու ժողովին վեհապետը՝ կարծես այժմ իսկ իր հրամանատար ձայնը պիտի գոռայր իր պատուանդանին վերեւէն:

Դարեր տուջ այս արձանը որ Հուսիմ կը գտնուէր՝ այժմ Լուվրի հելլենական թանգարանին մեծ դարպը կը կազմէ:

Բաքոս, (Dionysos Bacchus) գիւնոյ չաստուածն, ճիշդ Արամազդայ արձանին դիմացօքն իր բովանդակ մերկութիւնով կը յայտնուէր: Գլուխն որթատունկի մը տերեւներն կը պտակաւորէին: Բաքոսի աստուածութեանն ողկոյզները վարսերէն վար կախուած էին, մարմարեայ կարծ մէկ ուսնոց մը վզէն կանուկը՝ իր ծալքերովն գինոյ աստուծոյն յենած որթատունկի կոճղին վրայ կը ժողովուէր: Բաքոս, ամբողջ ոգին էր սա հեշտութեան, իր մարդկային մերկութեան անասակաբարոյ պատկերին մէջ:

Սրահին մէջտեղուանքը մի ուրիշ Բաքոսի նուս արձան գրեթէ առաջնոյն յար և նման՝ բայց աւելի գեղեցիկ քանդակուած՝ իր մասնեւուն մէջ բռնած է խաղողին ողկոյզը. անոր գեղեցիկ դէմքէն վար կախուած մաղբուրն վերեւէն որթատունկին տերեւները շնորհալի ձևով մը աղեղ մը կը բոլորէին գլխուն վերայ:

Այս արձանէն քիչ հեռուն՝ Բարթենոնին հիմնադիր Բերիքլէսի կնոջ Ասթաղիաի անդրին կ'երևէր, որ քողով մի ծածկուած՝ ամբողջովին յունական գեղեցկութիւնովը՝ խոկուն կը խոնարհէր: Դարեր առաջ այս կինն իր հանձարովն ու ճարտասանութեամբն Աթենացիներն ամբողջ իր վրայ զարմացուցած էր: Մոկրատ նոյն իսկ Ասթաղիաի դասախօսութիւններն լսելու չէր յամենար:

Լուվրի յունական բաժնին մէջ դեռ ուրիշ՝ փիլիսոփաներ, ողբերգակներ, Արիստոփան, Սոփոկլէս, Եպիկարոս և այլն, դառ առ դառ շարուած՝ իրարու դէմ կարծես գիտութեանց ժողով մը կազմած էին, և նուազապէս որ հոն ներկայ էր՝ կը լսէր կարծես անոնց բեմասաց ճարտասանութիւնները:

Դեմոսթէնէսի պատուական անդրին իր զանոյքին վրայ էր, բանդէլիքեան մարմարով կերտուած պատուանդանին վրայ: Այս մեծ ճարտասանը ձեռքը մագաղաթ մը բռնած նստած էր: Հնախոյզ գիտնականները այս արձանին գլուխը միտայն իսկական Դեմոսթէնէսը կը համարեն միւս մասնիկները աւելի հոսովմէական կը թուէին ինձ, Տիրերեան արձաններու նրբութիւնովը քանդակագործուած լինելուն աւթիւ:

Յունական այս թանգարանին սիւնադարդ սրահներուն խորունկը Մելրոմէնի (Melpomène) հակայարարձ արձանը իր վիթխարի կազմածքովն զարմանքս կը գրաւէ: Մելրոմէն իր գլխակն կրեւոյթին բոլոր վեհափառութիւնովը ախանի մը պէս կ'անգնած է, որուն առաջօքն գեղինը հին մօզայիքաներով զարդարուած է, և որուն շուրջ վանդակապատ մի կը դառնայ:

Մելրոմէնի աջ ձեռքին մէջ հսկայ գանկ մը բռնուած է: Ողբերգութեան խորհրդանշանն է այդ գանկը զոր Մելրոմէն սեւեռ իր նայուածքովն այդ խորհրդանշանն կ'անմահայնէ: Այս արձանն Վատիկանի միւսէնէն Փարիզ փոխադրուելով՝ կը կարծուի թէ՛ Պոմպէոսի Հոովմայ թէստրոնին զարդարանքներէն մին եղած ըլլա՛յ:

Անդին՝ միւս կողմ՝ Սէրէս (Cérès) երկրագործութեան չաստուածն իր պատուանդանին վրայ՝ ուսերէն ամբողջ ոտքերը պատմուածանովն ծածկուած պատանքուած է: Ծիծերուն նոնիկներն վարչամակին ետեւէն կիսալուսնի մը պէս կ'երևէին:

Սէրէսի կը յաջորդէ Միլթիատէսի անդրին: Թեմիստոկլէսի և Արիսթիտէսի ընկերակից՝ Մարաթոնի յաղթականին դէմքն իր կեցուածքին մէջ մէկ կողմ դարձած էր: Նայուածքներն անոր՝ թէպէտ սաղմական սակայն չրթունքներն ալ այնքանի ժպտուն էին, կարծես թէ ճարտար քանդակագործն Միլթիատէսի յաղթանակներուն փառքն ու ուրախութիւնը իր ուրազովն մեղրի նման ուզած էր անդրին շրթունքներէն հոսեցնել:

Գրիստոսէ 490 տարի առաջ տեղի ունեցաւ Մարաթոնի պատերազմը, ուր, Միլթիատէսի անօրինակ քաջութեամբն Դարեհ Պարսից թագաւորին աշխարհակալութիւնը ջախջախեցաւ: Միլթիատէս՝ իր այս

յաղթանակէն յետոյ՝ թշնամիին անհամար դիակներուն պահապան կեցած՝ շատ ո՛ւշ իրեն օգնութեան համնող Սպարտացիները իրեն քաջութեանը վրայ զարմացուց:

Հռչակուոր այս պատերազմին՝ ժամանակակից էր նաև Եսթիդէս Յոյն բանաստեղծն որ Հոմերոսի նման հելլենաց քաջագործութիւնները երգեց իր Պարսիկէ անուն քերթուածովն:

Միլթիատէսի արձանին դէմը կեցած՝ լուրեայն՝ անոր լսեղձ վախձանը մտքիս առջև կը բերէի: Աթենացիք անոր Փաշոս կղզին մօտ կրած պարտութիւնը կաշառի արդիւնք համարելով՝ հայրենեաց համար վէրքերով ծածկուած քաջ զօրավարը՝ բանտարկեցին, ուր և մեռաւ տացած վէրքերէն:

ԳԼԽԱՆՏԵԱԼ ԱՊՁԱՆՆԵՐ

Քանի՛օն դառն է մարդկանց սպերտասնութիւնը: Երեւելի արանց պատմութիւնը թղթատելով շատերուն վախձանն ալ Միլթիատէսի բաղդակից կը գտնեմք:

Լուվրի թանգարանին սրահէն քալլ մի ևս կը յառաջանամ, և ահա Աթենաս՝ Աբոլէմիսին սաղաւարտովը պճնուած կ'երևի: Չախ ձեռքն վեր բարձրացուցած՝ և ալ ձեռքն յառաջ կարկառուն՝ Բարթենոնին օթեւա՛նող աստուածն սաղաւարտին տակէն դէմքը կը լայնացունէ, մագերուն հիւսկէնները գեղեցիկ խոպոպներու մը զարձուածքներով ձակատը կը պսակաւորէին:

Խոկուն մէկ դնացքով ու ծանր քայլերով երբ հելլենական հնութեանց շատ մի արձանները իմ պտոյտիս մէջ աչքերուս կը հանդիպէին, անոնց բոլորին բնականութեանը վրայ զարմացած կը մնայի: Հին դա-

բերու պատահարներն այս քանդակներով հելլէն արուեստաւորին փառքն կանմահացնէին: Մի հնուէն հելլէն արուեստաւորն իր փառքը հանրութեան գովասանքին մէջ չէ՛ր փնտռե՛ր. հապա՛ ստուգածներէն չնորհք ակնկալելու փափաքով մը կը կազմուէր իր ձեռագործն, և բո՛ւն այդ փափաքն էր որ շինուածքին գերբնական երեւոյթ մի կուտար, տաճարներուն՝ նուէրի արժանի:

ՄԻՒՅՈՒ ՎԷՆԵՐՍԸ

Անդին պատուանդանի մը վրայ կը տեսնեմ Որփէոս Եւրիդիկէ և Մէրքիւր, որոնք հարթաքանդակ կը պատկերանային մարմարին կոթողի մը վրայ: Մէջտեղն էր Եւրիդիկէ իր ձախ ձեռքն Որբէոսի ուսին դրած և աջովն պատմուճանին քղանցքը վեր բռնած: Տխուր մէկ դէմքով՝ Որփէոսի հրաժեշտի ողջոյններուն կը խոնարհէր նա. Որփէ՛ոս, որուն գլուխն հակած Եւրիդիկեայ՝ կարծես ուժաւոր անոր ցաւերն պիտի կուլ տայ:

Ափսո՛ս որ հելլենական շատ մը արձաններու դէմքերն ծեծուած և խաթարուած էին, որովհետև, ժամանակին՝ երբ Յունաստան Օսմանցիներու իշխանութեանը տակ կը գտնուէր, և թուրքերն երբ իրենց ճամբուն վրայ Ելլադայի հին արձանները աչքի տակ կ'ունենային, կը կարծէին թէ անոնց մէջ՝ դեւեր կը բնակէին: Ուստի, անոնց շատերուն գլուխն ծեծելով՝ և փշուր մը անոնցմէ կորզելով՝ կը կարծէին անոնց սատանաներն հալածել: Դեւերու գոյութիւնն թուրքերն իրենց համար ապագայ չարիք մը կը համարէին:

Լուսկի Ափրոդիտեան գաւիթին Աստղկան նուիրեալ շատ մի արձանները ուշադրութեանս առարկայ ընելէ ետև կ'անցնիմք հռչակաւոր Միլօի Վէնիւսին առջև որ վանդակապատով մը միւսներէն կը բաժնուի:

Գաղղիացիներ ու օտարականներ, գունդագունդ՝ այս՝ Միլօի Աստղկան հրաշակերտն դիտելու համար Լուսկը կ'այցելէն: Մեծ այս հնութեան գաւթին բոլոր թաւիչէ նստորաններ դրուած էին: Անոնց վրայ խումբ խումբ նստած այցելուներ՝ հիանալով կը հիանային Միլօի Վէնիւսին վրայ, որ գոնազան կէտէ՛ դիտողին՝ զանազան գեղեցկութիւնով մը դուրս կուգար:

Մեր դիմաց՝ անաւասիկ՝ բուն ինքն գեղեցկութեան ստուգածուհին է որ իր խկատիւ գոյներովը կանգնած աշտարակուած է:

Մագերուն հանդոյցն գլխուն ետև կապով մը վեր ամփոփուած՝ սիրոյ բոց մ'է որ հոն կը ժողվումի: Նայուածքովն, շրթունքներովն ու կեցուածքովը Վէնիւս ինքն է որ իր պատուանդանին վրայ հեշտութեան բոլոր տրիփներովը պիտի ցնցուի: Վէնիւսի աշ ու ձախ բազկըներնկոտրատուած էին. կուրծքը երկու իրարու անմտն ծիծերը իր պատեանէն դուրս կը հրէր, պորտն կարծես սիրոյ նեկտարի մի բաժակն էր որ որովայնին վրայ կը խուռչուէր, վիզն մարմարային սպիտակութեամբ լուսեղէն ջահ մը՝ որ իր շքեղութեանը մէջ կը փայլէր:

Ափսո՛ս որ այս արձանը քանդակողին անունը թաքուն կը մնայր, և յայտնի չէ՛ր թէ ո՛վ է այս հրաշակերտ Վէնիւսի հեղինակն:

Գլուխ գործոց այս շինուածքին սրունքներն ու մէջքը ծածկող պատանքն ալ կերպարանին շքեղութիւններէն վար չէր մնար: Վարչամակ մարմարին ծածկոցը սրունքներուն շուրջը յորինած փոթերովը կեցուածքին բանաստեղծութիւնը կ'անմահացունէր: Վէնիւսի ծունդը շորհաքին լիութեամբ մը պատանքին տակէն դուրս ցցուած էր: Հեռուէն, մօտէն, լիութեամբ՝ ամէն մէկ անկիւնէ՛ շինուածքին բովանդակութիւնը կը դիտեմ, և ամենայնով կատարեալ այս Վէնիւսը ինձ ա՛յնպէս մը կը թուէր թէ գերբնական մեծագոյ հրամանաւ մը մեզ անձանօթ՝ և կամ աներեւոյթ՝ արուեստաւորի մը ուրազովը ստեղծուած էր:

Մեր գիտցածը միմիայն սաչա՛փ է թէ Միլօ յունական կղզի մ'է, ու մեր այս յիշատակած յունական ոճով գործուած հրաշակերտն ալ 1820ին երեւան եկած է Միլօ կղզւոյն մէջ: Նոյն տարւոյն իսկ Պօլսոյ Գաղղիական դեսպանն Պ. Մարկելլոսի միջոցաւ այդ Վէնիւսը Գաղղիոյ Լուզովիկոս Ժ. րդ թագաւորին յուղարկեց իբրև ընծայ:

Արեւելքէն փարսախն րո՛վ հեռու ճանապարհորդ ես այցելու՝ ինքզինքս Ֆոսումի աւերակներուն միջեւ կը կարծէի ներկայ. հին Հռովմին դիմացը՝ անոր աւերակներուն տակ կը մոլորէի ես. Հռովմի պատմութեան մրրիկն Տիբերիսի սրահին արձաններուն բոլորը շրջապատուած կը տեսնէի, և բոլոր անդրինքու մերկ կուրծերուն վրայ աստուածներու խորհուրդին մատենաները կը կարդայի: Սատուրոսներու պատուանդանին առաջը՝ հին Լատիումին լատին արձանագրութիւնները կային փորագրուած:

ՈՐՍՈՐԴՈՒՀԻՆ ՏԻԱՆԱ

Տիբերիսի յիշատակարանին ճիշդ առաջօքը Տիան իր գեղեցիկ հասակովն էր աշտարակուած: Որսորդուէի յորջորջուած Արգեմիսին նշանաւոր արձանն էր ասիկա: Եզնիկ մը Տիանսի մօտին՝ եղջիւրները կը ցցէր, եզնկան ձակտին վրայ որսորդուհին իր գեղեցիկ մարմար ձեռքը դրած է, իսկ աջ ձեռքն վե՛ր ետեւ դարձուցած՝ շնորհալի մատներով մը կոնսակի կապարճներու խրճանին ծայրը կը շօշափէ: Տիանսի ուսէն

մինչև ճնդերը կարճ պարեգօտ մը կը ծածկէր և մէջքէն ալ այդ պարեգօտն հաւքըտուած՝ ծալքերու արուևոտին բոլոր նրբութիւնները որսորդուհուն վէս հասակին վրայ ՚ի հանդէս կը բերէր:

Սոյն այս Ատտեմիսի կեցուածքը կեցուածք մը չէ՛ր. հապա՛ թռիչ մը: Աջ ոտքն ետի քաշուած հազիւ մատներուն ծայրերն պատուանդանին կը հպէին. շաղիկին ծալքերն կարծես թէ արշաւանին յարուցած հովերէն կը թրթռային, և ծունդին ոսկրի դնդիկին վրայէն վառակին

ՊԱՍՏԵՐԱՉՄՈՂ ԴԻՌՅԱԶՆ

մէկ ծայրը վե՛ր դարձուած էր, վիզն կարամնակերպ ոլորուն՝ գլխին վրայ մահիկաձու մի պտակ կը բոլորուէր, վարսերովը կապոց մը գեղեցիկ՝ անդրիին գլխին ետեւը հանդուցուած էր:

Հնադէսները այս արձանն Պերվետերի Ապոլոնի ժամանակին կը վերագրեն:

Ասոր ճիշդ դէմն է Centaure marin et Silène: Ծովային հրէջ մը որ՝ մէջքէն վառ օձաձուկի տուևով՝ առաջատքն ձիու՝ և վերին մասը մարդկային կերպարանքով՝ աջ բազուկովն Սիլէնային մէջքէն գրկած է:

Սիլէնան նետուած Սանթօսի կուշտին՝ պինդ մ'իր կարճ սրունքները անոր կողերէն վար կախած է, զըռուիը խոնուած իր մազերով ետև դարձուցած ծովային հրէշին կը հայի, մինչդեռ աջ ձեռքովն ալ բաժակ մը վեր բռնած է՝ ուրկէ՝ նեկաարը կը հօփի:

Քանդակագործի արուեստը Սիլէնային վրայ իր հրաշալիքը գործած էր: Իսկ, մարդակերպ հրէշն Սանթօս, ցածը չորքած՝ ձախ ձեռքն ու բերանը բաց՝ կարծես տակաւին ծովերուն խնուա մի՞նտըրտը կ'ուզէր շնչել:

Քանդակագործութեան նոր աշակերտներն ասոնցմով՝ արուեստին իսկականը ըմբռնելու համար շատ բան կարող են ուսնիլ:

Héros gladiateur combattant.

Պատերազմող կամ ըմբշող դիւցազ մ'է սա՝ բարկութեան և վրէժխնդրութեան իր բոլոր թափովը արձանացած: Թուէր թէ սա՛, իր ամբողջ կատաղութիւնովը բռնկելէն յետոյ քա՛րացած էր՝ թէ նախապէս կը շքնչէր և ահա այժմ իր բարկութիւններովը անշարժացած՝ վրէժ կը ժայթքէր լուրիկ: Ուրիշ աւելի բացայայտ մեկնութիւն տալ չէ կարելի Հռովմայ մէջ գտնուած այս հրաշալիքին:

Ըմբշամարտիկը իր սրունքներն ու բազկները ջղապիլի բացած՝ իր սրունքին մօտն ունի ծառի մը կոճղը՝ որուն վրայ յունարէն սա՛ արձանագրութիւնը կը կարդացուէր:

ΑΓΑΣΙΑΣ
ΛΩΣΙΘΕΟΥ
ΕΦΕΣΙΟΣ
ΕΠΟΙΕΙ

Apollon Sauroctone: Ապօղոնի այս արձանն ալ նապելի մէկ դիրքով ծառի մը բունին իր ամբողջ հասակովը կոխած՝ Փրաքսիթէլի՛ հելլէն մեծ քանդակագործին հանձնար կը ցոլացնէր, ափսո՛ս որ հարազատին ընդօրինակութիւնն էր սա:

Romaine Divinisée: Աստուածացեալն Հռովմուհին: Ծնորճքի և պարկեշտութեան շուքերովը հովանաւորուած կ'երևէր, երկար վարչամակ մը իր ուսերէն մինչեւ վար կը ձգուէր. մէկ ձեռքով քղանցքը բռնած՝ և միւս ձեռքը մաքմար ծածկոցին տակէն կուրծքէն վե՛ր բարձրացուցած՝ ծիծերուն վրայ կը դնէր:

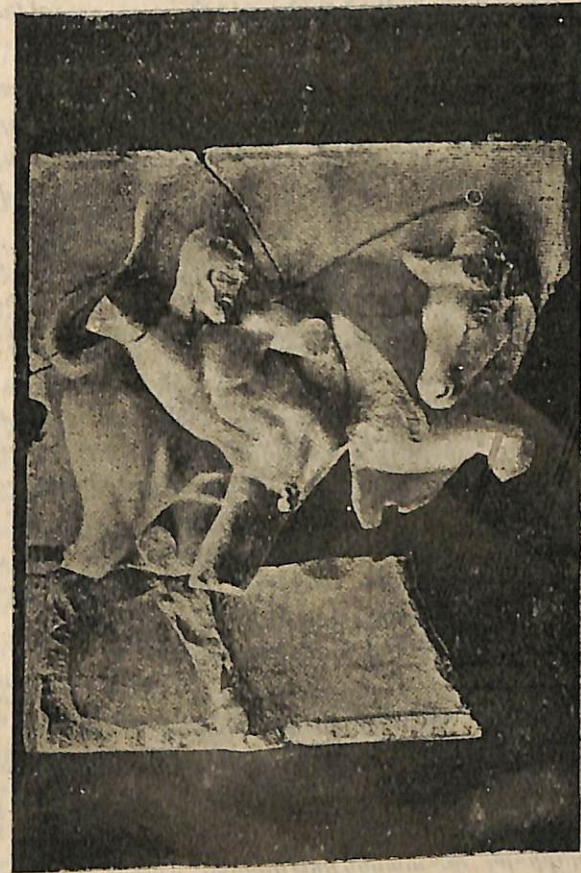
Ո՛վ գիտէ, դարեր առաջ այս կինը՝ հայրենիքի պատիւին արժանի՛ ի՛նչ մեծ անձնութիւնն զործած էր, որուն համար հռովմայեցիք այս աստուածացման յիշատակարանը կառուցած էին:

**

*

Hermaphrotide dit Borguhèse, marbre de Lami, trouvé à Rome au commencement du XVI siècle.

Իբրեւ գործ գեղարուեստի՝ նշանակութեան արժանի է Լամիաի այս մարմարը: Աստղկան մէկ տիպարն է սա՝ բոլորովին մերկ՝ պառկած, փորին վրայ մէկ քովլափ՝ մարմարինն անկողնոյ մը վրայ: Գեղեցկակերպ ժողովուած իր վարսերովը այս Աստղիկը գլխին տակ աջ արմուկը մարմարինն բարձին յեցուցած՝ կը քնանա՛յ, կը քնանա՛յ յարմուկը:

ՅԼԱՄԱՐ ՏՈՎ ԴՈՒՅՈՒՆՆ

Բերժանարտի մը երազներուն տեսիլներովը: Սպիտակ սաւան ծածկոցը դիցունհետն սրունքին տակէն ժողովուած էր. ծունդն հեշտօրէն միւս սրունքին վրայ նետուած՝ ծաղապատիկ կը մնայր: Մարմարն էր իտալական եւ յատկութիւնը փայլուն:

Եթէ Լուվրի հնութիւնները նկարագրել ուզեմք հատորներու կը կը կարօտի: Անցնի՛մք ուրեմն նկարչութեան:

**

*

Չուրա է օրը: Առաւօտուն՝ փութով զարթնելով կը գնամ դարձեալ Լուվր: Անոր փառաւոր կամարներով ծածկուած սանդուխնե- ընէ վե՛ր առաջին յարկը կ'եղնեմ, ապակեայ ձեմասրահներուն խորունկը կ'երկննամ, և մէկ առ մէկ սրտիս ազդող թապլոններուն առաջքը կը կենամ ու կը հիանամ:

Թիճիան, Վէլչէլլիի Հոբելց՝ Բրիտտոը խարաղանկն. Տօմէսիւկօ Կոխլանտափօի՝ Ծերունին և Մանուկն. Լէօնարտօ տա Վինչիի Առաքե- լոց սեղանին հրաշալի պատկերն:

Լէօնարտօ տա Վինչի, իր վրձինը՝ իր սրբազան իղձերուն ցօղերուն մէջը թաթխելով՝ Բրիտտոը դուրս բերած էր իր Առաքելոց սեղանին առաջ: Սեղանին մէջտեղ՝ Բրիտտոսի դէմքին վրայ՝ ա՛յնքան աւելի մեծ, ուժով, գերբնական զգացմունք ուրիշ և ո՛չ մէկ նկարի վրայ տեսած չունէի երբէք:

Բրիտտո, իր կերպարանքն կարմիր արուսթիւնով մի պարուրուած՝ վանկ առ վանկ իր բերնէն դուրս պիտի տար կարծես այն խօսքը որ՝ հազար ինն հարիւր տարի առաջ Երուսաղէմի տաճարին մէջ արձագանգ տուաւ:

Առաքեալներուն զարմոցական հարցումն: — Արդեօք ե՞ս իցեմ: Արդեօք նա՞ է: Յուզմունքներով խառնուած բոլոր անոնց դէմքերն Տավինչիի ստեղծութեան ամենէն մեծ հրաշալիքները դուրս կը ցայտե- ցնէին:

Ամբողջ կէս ժամ մնացի Առաքելոց պատկերին առջեւ, ամբողջ կէս ժամ զարմանքըս ամփոփուեցաւ Իտալացի մեծ նկարչին սաղանդին առ- ջեւ: Լէօնարտօն իր դէմքերու յայտնութեան նկարին մէջ ինձի շատ նշանաւոր պատկերահան մը կը հանդիսանայ:

Նմանապէս՝ Թիճիանօ Վէլչէլլիի Աստուածամօր գրկին տակ մանուկն Բրիտտո սքանչելի էր: Կարմիր պատմութեանով Ռաբբի մը՝ Աստուածա- մօր առջեւ մտտեան մը բացած կը կարդայ, անոր ետեւօքն երիտասարդ մը՝ արմաւենիի ձիւղն բռնած՝ անուշ նայուածքով մի ձեռքին դալարին Սուրբ Կուսին կը մատուցանէ:

Տանկվեցերբորդ ու տանկեօթերբորդ դարու Նէապօլեան (Napo- litain) դպրոցի պատկերահաններէն Սալվաթօռէ Ռօզարի պատերազմը (Bataille) խիստ քնականութիւն, ողի ու ճարտարաբուեստ կը փայ- լեցնէր, ստուերներուն մէջ մութ, իսկ ամպերուն և ապառաժ լեռ- ներուն մարտին բոցերէն լուսաւորուիլը ամէնքն ալ շատ ճշգրիտ նկա- րուած էին:

Չեմ գիտեր, ինչո՞ւ, խտաբակտն նկարներն իմ վրայ աւելի մեծ ազ- դեցութիւն գործեցին, ասո՛վ սակայն՝ չեմ ուզեր յայտնել թէ՛ իտալա- կաններուն առջև միւսներն ալ կ'ստորնանան:

(Ecole Anglaise) John Constable Ժօն Գօնսթապլլի Վէյմութի ծովախորշն La Baie de Veymouth, ծովն, մութ ամպեր և ստուերներ

ջրերու վրայ և ծոցին այիքներուն երես, բոլոր ասոնք փոթորկի մը պայթիւնը կը գուժեն: Այսպէս՝ Անգլիացին միշտ՝ փոթորիկներն և ու- ռականները կ'ուզէ երգել:

Բէթէր-Պաւլոս-Ռիւպէնս, Հողանտացի նշանաւոր պատկերահան, Սկիւթացւոց Թօմիրիս թագուհւոյն մեծ նկարովն իր արուեստին ճար- տարութիւնը ցոյց տուած էր: Այդ նկարին մէջ՝ թագուհին՝ իր դահոյին վրայ բազմած՝ դահճին ձեռքին տակ վարսերէն կախուած գլխատեալն Կիւրոսի դէմքին հարստ նայուածքով մի կը հայէր: Թագուհւոյն ոտ- ներուն տակ արիւնով լի լողարան մի կ'երեւէր. գլխոյն՝ իր դահճնե- րուն հրամայած էր Կիւրոսի գլուխն այդ լողարանին մէջ ընկղմել: Հրա- շալի՝ նկարուած էր գլխատեալ Կիւրոսը, մեռելական սարսուռն անոր արտեւանները փակած էր. մօրուսներէն՝ արեան կայլակներ կը հոսէին: Ռիւպէնսի բուն հանճարը Կիւրոսի գլխուն վրայ կ'ամբողջանար:

Դարձեալ Ռիւպէնս. Cheval attaqué par des Lions. Մեծ թապլօ՝ ուրտեղ առիւծներու յարձակումն կը ներկայացուէր: Ատոնցմէ մին ձիուն քամակին վրայ նետուած՝ խեղճ կենդանիին միտերը կը բզկըտէր: Ձիուն աչքերն ու վարսերն ցցուած էին և առաջքի ստքերն վե՛ր բար- ձրացուցած՝ սոսկումով մի քամակը յօշոտող գազանին կը հայէր: Արիւնը ուղիսօրէն խեղճ կենդանիին կողերէն վար կը հոսէր: Ձիուն կռնակը նետուող առիւծին տուռն սարսափելի էր: Անոնցիօրէն՝ օղին մէջ եր- կարածդուած այդ ստուռն օղին հետ ալ կարծես պատերազմ կը մղէր և օղը կը շարժէր: Իսկ, երկրորդ առիւծն ձիուն հետի ստքերուն տակ պառկած անոր սրունքները կը խածատէր, սրունքներ, որոց մի- սերն փռեկուած էին և կարծես հիմա՛յ հիմա՛յ գողգղալով մի կտոր կտոր պիտի ինային:

Mayer Mlle. Constanceի Le Rêve de bonheur, Երջանկութեան երազը՝ նուրբ էր և գեղեցիկ:

Guérinի Laurore et Céphaleն, Արշալոյսն և Կեփալ ո՛րքան թէ- պէտ վերացական՝ սակայն՝ իր ամբողջութիւնովը հիօնալի էր:

Ամպերուն մէջ քնացող զեղուհի մ'է այդ Կեփալն, որուն վերեւէն Դիցուհի մը կերպարանքով արշալոյսն աստղերն իր գլխուն վրայ բո- լորած՝ Կեփալին կ'իջնէ: Արշալուսոյ ընկերակից էր նաև մի մտնուկ հրեշտակ, երկուքը մէկ՝ ձեռք ձեռքի՝ կուգային զարթնելու հրաւերը տալ գեղեցկագեղն Կեփալի: Հոփաներ ու լեռներ ամպերուն տակ մութ կ'երեւնային:

Տըլաուօշի La Jeune Martyrն Դեռօտի Մարտիրոսուհին նմանա- պէս՝ խիստ գրաւիչ:

Տըլաուօշ իր այս պատկերին մէջ՝ զիշերուան ձգվը կը ներկայացնէ. մարտիրոսուհին իր պտտանքներովը մութ ծփանքներուն վրայ փռուած է, և ձեռքերը պարաններով կապուած՝ գլուխն յետկոյս՝ ինկած է ջու- բերուն վրայ: Մարտիրոսուհւոյն երեսին վրայ՝ փոքր ինչ բարձրէն՝ խիստ ցածուկ՝ լուսեղէն պսակ մը կ'սկաւառակուի, այդ սկաւառակն

դիակին գլուխն ու մարմինն շուրջը պատող ջուրերը կը լուսաւորէ :
Girodet Trisson. Ժիւտակ Թոսոնի մեծ թապօն, Le Sommeil
d'Endimionը, Էնտիմիոնի Քունը, անկարելի է բացատրել թէ՛ ս'րքանի
էր հրաշալի :

* *

Նկարներու գաւիթն, սրահներն ու ձեմելիքներն դառնալով՝ Լուվրի
ընդունելութեան և տօնական սրահին Պորփիրեան սիւներով պատած
մեծ Սալօնը աչքիս դիմաց կը բացուի :

Հոն սակեզօծ սիւներով պատած Ռիւպլէնտի և Վանտիւքի անազին
նկարներն պալատան որմերուն զարդարանքը կը յօրինէին, ու սրահին
ճարտարապետական ճոխութիւններուն հետ կը մրցէին : Այցելու դիտու-
ղին՝ Գաղղիոյ արքայական տան՝ Մառիա-Մէտիլիի կեանքին պատմու-
թիւնները կը ներկայանային :

Այս նկարներու թանգարաններուն շատերու սրահին մէջ՝ կը տես-
նեմ արուեստաւորներու յատկացուած *chevalet* շրվալէներ կարգով դրու-
ուած : Արուեստաւորներ, որոնք իրենց ուսումն կաւարագործելու հա-
մար, Լո վո կը փութային թապօններէն ընդօրինակելու համար : Այդ
այցելու պատկերահաններուն մէջ կը գտնուէին Ռուսեր, Գերմաններ,
այլ, կին և օրիորդ ժրանասցիներ, և մինչեւ իսկ պատաներ, որոնք
իրենց պատտան հետ բերած էին ընդօրինակելու համար :

Նկարչութեան Միւսէնին դռներէն դուրս ելած միջոցի՝ անոնց
քովիկ՝ օրէնքին դրած ազգարարութիւնները կարգացի :

*Les artistes sont prevenus que l'administration n'assume aucune
responsabilité en ce qui concerne le matériel, boîtes de couleurs ta-
pis etc. Մի ուրիշ ազդ նաև հետեւեալն կը յայտարարէր : Արուեստա-
ւորները իրենց ընդօրինակութեանց աշխատութեանը միջոցին՝ պարտա-
ւոր են *chevalets* շրվալէները պատերէն մէկ մէթը հեռու բա՛ց բռնել .
դեպիմն ալ ծածկուցել, (*parquet*)ներն, տախտակամածներն չը կեղտա-
տելու համար :*

* *

Նկարչութեան թանգարանէն դուրս ելնելէ յետոյ՝ շրջան մը բարո-
բելով՝ կ'անցնիմք Լուվրի թիւններու պալատին Ապոլլոնեան Կալըրին
(*Galerie*) :

Այս սրահն ալ ամբողջ սակեզօծ՝ պատերն, կամարներն և դռներ,
դիցարանական՝ և Գաղղիոյ երեւելի արանց նկարներովը ամբողջ ծած-
կուած էին :

Ճեմավայրին ճիշտ մէջտեղն սեղաններու վրայ դատ դատ Պուր-
պոնեան XVI տասնհարրորդ դարու հնութիւններն դրուած էին, աշ-
տանակի, վազօններու, ափսէներու, ծաղկամտնի և այլն հնութիւնները,
Կարոլոս Լինեբորգի սաղաւարանն ու վահանն համակ սակեզօծ՝ մարտա-
կան քանդակներով հոն ՚ի տես ցուցադրուած էր :

Ապոլլոնի սրահին մէջտեղուանքը՝ դարձեալ՝ Լուվրի թիւն սեղանի
մը վրայ՝ ապակեայ մեծ պահարանի մը տակ պահպանուած Ֆրանսայի
թագաւորական ճոխութիւնները կը փայլէին : Կարոլոս Տասներորդի
աղամանդակուռ սուրն, Լուվրի թիւն ժն. րորդի և Նափոլէոն Առաջնոյ
թագերն, և մի մեծ գնդասեղ փոքր ընկուզի մեծութեամբ ազա-
մանդով մը՝ որ կայծկրտումներու պէս կը շողա՛ր : Այդ աղամանդին
տասներկու միլիոն կը գնահատէին : Կարմիր մեծ մի դմբուխտ, և մար-
դարիտ մանեակ և ժամացոյց աղամանդեայ, ասոնք ևս ապակեայ պահ-
պանակներու մէջ դրուած՝ ամբողջ պալատի մը շինութեան ծախքը
կ'արժէին :

Աղամանդներու այս գանձարանին շուրջը սակեզօծ վանդակներ
պատած էին : Համազգեստաւոր պահպաններ օրն ի բուն, գիշերն ի բուն
այդ վանդակապատին մէջ փակուած՝ Սիբիլլայի մը պէս կը հակէին :

Եւ, տակաւին ս'ր մէկն թուել : Գաղղիոյ արքայազանց թուերն,
գաւազաններն ու դաշոյններ համակ սակի, թագուհիներու՝ և Աւստրիոյ
Տան՝ Աննայի՝ սակի գլորոցներն, հայելիներն ու դօսիներ, ամէնքն ալ
տասնեկօթերորդ դարու արուեստին նայչները կը պատկերացընէին :

Ռօթօնտ տ'Աքոլլօնի *Rotonde d'Apollon* ի մէջ. հող ևս, ապակե-
դարան պահարաններու մէջ, պսակներ, մատանիներ, ապարօշներ ու պա-
րանջաններ ու շղթաներ համակ սակի՝ միլիոններ կը ցուցադրէին :

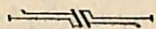
Եւ իրարու յաջորդող՝ Լուվրի բոլոր այս ձեմարաններու ճոխութ-
իւնները՝ Գաղղիոյ արքայական տան սակի մահճակալներով և ամպսովա-
նիներովն ՚ի տես դրուած՝ Գաղղիոյ թագաւորութեան մեծափարթա-
մութիւնները ինձ կը յիշեցընէին :

* *

Լուվրի պալատն, ուր հետաքրքրութիւնըս գոհացընելու համար
միշտ կ'այցելէի, կարելի չէր ինձ ամբողջովին նկարագրել հոն այն ա-
մէնքը որ՝ Գաղղիոյ միլիոնները բերած դիզած էին : Հապ'ա, Վերսայը,
Շանզ-Էլիզէ, Թրօքատէրօ, ասոնք ևս հարստութիւններ կը կուտակեն :
Մարդկային միտքն թուանշաններու բեռան տակ կ'ընկճի Ֆրանսական մայ-
րաքաղաքին մեծամեծ շէնքերու, յիշատակարաններու և պողոտաներու
խորութիւնները աչքին առջև բերելով :

Օտարականս, ես այցելու ՚ի Բարիդ, շրթունքներուս վրայ միմիայն
սա խօսքն ունիմ. Համբաւն է որ պատիւ կը շինէ : Համբաւն է որ իր
ոսփին առջեւ կը բերէ կը խոնարհեցնէ ազգութիւննիր խոնովին :

Թ Ր Օ Ք Ա Տ Ե Ր Օ

Թրօքատէրօն տօնական օրերու հանդէսներու նուիրեալ կիսաբոլորակի հսկայ շէնք մի է. անոր երկու թևին՝ քառակուսի մեծ աշտարակներ կը բարձրանան. անոր զմբէթին վերևը ոսկեղօծ դիցուհի մը՝ իր

125. PARIS — Pont d'Iéna et Palais du Trocadéro M. J.

Թ Ր Օ Ք Ա Տ Ե Ր Օ

թևերը ամբողջ շինուածքին վրայ կը տարածէ, և արևը իր ճառագայթներովն այդ դիցուհին շողշողացնելով, խորհրդանշան մի առկախեալ կը թողու Թրօքատէրօին վրայ:

Ճիշդ՝ էյֆէլի Աշտարակին հանդիպակոցն է Թրօքատէրօն, որուն առաջին երկնցող շատուաններն ու մեծամեծ դաղաններու պղնձակերտ արձաններն այդ շատուաններուն վրայ՝ մեծափարթամ պոճուճապատանք մը կը կազմէին՝ փռուած Թրօքատէրօի սուքերուն առջև:

**

Շէնքին արևմտեան ճակոխն բացւող լայնարձակ սանդուխներէն վեր բարձրանալով՝ ահաւասիկ թանգարանն: Այլ թևին՝ ապակեպատ դռնէ մի անցնելով, Նորվէկեան, Սաքսոնիական, Չուիցերական և Գոթական եկեղեցիներու մեծազանգ հնութիւններն կը բացուէին: Նորվէկեան երկոտասաններորդ դարու եկեղեցիի դռներ, սիւներ, գերեզմանի կոթողներ և այլն բրենց ահագին զանգուածներովը Թրօքատէրօի ներքնամասին կամարակապ գաւիթները կը կազմէին:

Չուիցերիոյ Cathedrale de Bâle եկեղեցիէն տեղափոխուած երկոտասան դարու ելեւելի արանց և կանանց յիշատակարան քանդակներն և Սաքսոնիոյ Նոմպուրի Մայր եկեղեցիէն կորուած Հիլտվարտ եպիսկոպոսին արձանն, և Ռամպէօի նաև Մայր եկեղեցիէն բերուած Գօնրատոս Գ.ի ձիաւոր արձանն, ասոնք բոլորն ալ երեքտասաններորդ դարու ճարտարագործութեանց հրաշալիքները պիտի լինէին անշուշտ:

Նէպոլեոն Ս. իրաչ եկեղեցւոյն Գրիտտսի, Աստուածածնոյ և Մարիամ Մագլմաղենացիի ու Առաջիկայ ահագին քանդակներն իրր տանուհարրորդ դարու յիշատակներ միւսէսնին մէջ կ'աշտարակուէին, օրուան ըյսն առատօրէն ձեւապարհներուն ընդարձակ ըստիլները կը պատէր:

Սթրազպուրի եկեղեցիներէն փոխադրուած գոթական առպանաքարեր, թաղուհներու, կամերու և կամուհներու տապաններ, ժե.բոգ գարուն սեպհական Պաւլիբայի հնութիւններ բոլորն ալ զատ զատ մէկ մէկ տաճարներ կը յորինէին, Թրօքատէրօի քարակալ գաւիթներուն մէջ:

Երեքտասաններորդ դարու նմոյշ Սէն Տրնիի Արքայարանէն բերուած Գլթածն Ռօպէրթօսի առպանաքարն ալ յիշատակութեան արժանի էր: Ճապանին վրայ թաղակիրն Ռօպէրթօս պառկած էր, անոր խորունկ քունն խաղաղութեան խորհրդանշանն էր: Սակայն, այս հսկայ անդրիններուն բոլորին արուեստի նրբութիւնն չէր համապատասխաներ բնահին հոովմէական և հելլենական ճարտարագործութեանց նրբութեան, ինչ որ Լուվրի թանգարանն ինձ ուսուցց, և ինչ որ Ալթէնքի Ակրօբօլն ինձ մասնանիչ բրաւ, Գեղեցիին և վսեմին գաղտփարը գորգացնելով իմ մէջ:

Ուշադրութիւնս գրաւող գլխաւոր առարկայ մի 1531ի յիշատակ՝ Ռուանի Մայր եկեղեցիէն փոխադրուած Լուդվիկոս տը Պրէզէի գերեզմանաքարն էր, սրուն վրայ յիշեալին գեղեցիկ հաստին կիսամերկ պառկած էր՝ նուրբ քանդակակերտուած:

Կը ցաւիմ որ Բարիկ մնալու սուղ ժամանակին պատճառաւ չը կարողացայ Թրօքատէրօն գննել ինչպէս որ պէտք էր: Հոն, արեւելեան միւսէսնն, իմ այցելութեանս օրին՝ փակ էր:

**

Թրօքատէրօյի մէջ հիւսիսայինն Գաղղիոյ սահմանակից աղգերու և ժողովուրդներու աւիւնն ու ճաշակը զուգորդուած էր. վանտայներու սերունդին կոփածոյքը, սաղմականաց կերպարանքներ, վիթխարիօրէն ամբարտակուած՝ խորունկ ճեմարանները Թրօքատէրօին կը ընուին:

Ձուրտ երկիրներու կլիման ալ իր սառնային հովերուն շունչովն յղկած՝ ձեւակերպած ունէր իր հնութեանց կոշկոճներն: Բեւեռի չնչահանին պաղանձաւեայ պորփիւրներն էին կարծես Թրօքատէրօի եկեղեցական բոլոր յիշատակարանները: Քանդակագործութեան ու ճարտարապետական արուեստը ստոնց վրայ եղական էր ու բաժանում շունէ՛ր: Կլիմաներն ալ յատուկ՝ իրենց մասնաւոր մէկ աղղեցութիւնն ունին ժողովուրդներու բարքերուն, զգացումներուն և իմացականութեանը վրայ:

Միմիայն արդի Գաղղիան ու Իտալիան իրենց արհեստներուն հետ կարողացան յունական ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստը հաշտեցնել: Գեղեցկին սիրահարն Գաղղիան, յունական ու հռովմէական տաղանդն ու ներշնչմունք իրեն նեցուկ առաւ, տքնեցաւ և յաջողեցաւ, յաջողեցաւ բարձրանալ միշտ վսեմը, գեղեցիկը, շնորհքի ու կատարելութեան իտէալը:

Դուրս կ'եղնեմ Թրօքատէրօէն՝ ժամանակի այլախոխութիւններէն յուզուած և միանգամայն ընկճուած մի սիրտով: Մէկ քանի օրէն պէտք էի բարձրանալ Էյֆէլի Աշտարակն, ինձ առաջնորդ պիտի ըստրեմ մանուկ մի սղեկ իմ նայուածքներովը այդ Աշտարակէն՝ պիտի զգուեմ ես Թրօքատէրօի ճակատը բոլորանուէր:

ԷՅՓԷԼԻ ԱՅՏԱՐԱԿՆ

1909 Ս. Ծննդեան ճիւղարկոյցի առաջ

Առաւօտը գեղեցիկ էր, արեւը լուսափայլ: Օրէնաի Մէթնօրօլի-թէնը իջնելով ճամբայ կ'եղնեմ դէպ ՚ի Թնօքատէրօ: Աղքատ տղեկ մը հետս ունիմ ինձ առաջնորդ: Մեթնօրօլիթէնի ելեքորաշարժ վահօճներն քառորդ ժամուան մէջ՝ Թրօքատէրօ կը հասցունեն մեզ: Հոն, հրապարակին վրայ աջ ու ձախ շուրջս կը դիտեմ, շուրջս արօտավայր պարտէզներ, և անոնց վերեւ ճիշտ իմ հանդէպ՝ հսկայ տիտանի մը պէս Թուռ Էյֆէլն է որ կ'աշտարակուի, իր լայնանիստ երկաթէ սրունքներն Սէնէն անդին տարածանելով:

Տղեկին հետ Սէն գետին մէկ կամուրջը կ'անցնեմ, անկէ՝ Աշտարակին բարձրութիւնը մէկ նայուածքով կը չափեմ, կը զարմանամ, ու կը մօտենամք քայլ առ քայլ Աշտարակի մուտքին՝ որ մեր աջ թեւին կը բացուէր:

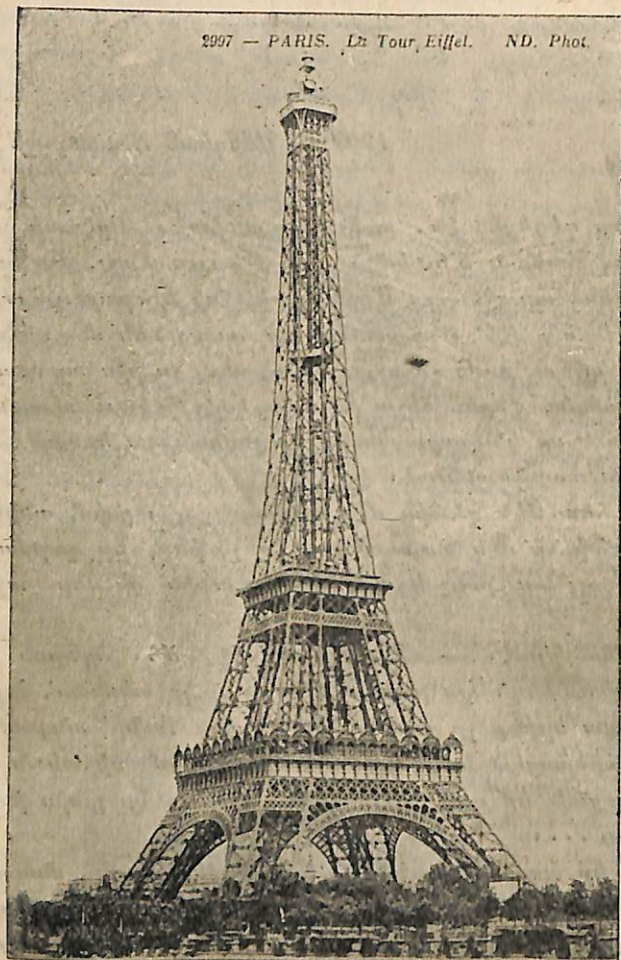
Տղեկն ինձ կ'ըսէ. — «Չարմանքի մէջ, ո՛հ: պարոն, զարմանքի «մէջ եր տեսնեմ ձեզ: Այս բարձրութիւնը որ կը տեսնաս, այս բարձրութիւնը պտոյտ երբէք չը բերե՛ր ձեր գլխին: Քոնի՛ անգամ որ քիս ս շ «աարակը բարձրացած եմ, այս աշտարակը իմ սիրական զբօսանքը «եղած է, ուրախ եմ յոյժ՝ որ նորոգ՝ պատճառ կը լինիս ինձ զբօսանք «մը առթելու...»

Տղեկին կը պատասխանեմ. — «Ախորժելի է ինձ մանուկ մը ունեւնալ ինձ ընկեր. ես կը սիրեմ իմ վերելքն մանուկի մը հետ կատարել: «Իլուխս երբէք չը պտուտկի՛ր երբ քու ձեռքէն բռնած՝ այս փառաւոր «Ռէվէյեօնի առաւօտուն Թուռ Էյֆէլը պիտի բարձրանամ: Աղքատ «տղեկ, քու ցնցոտին ի՛մ ալ ցնցոտին է: Քո պարզութիւնը իմ զգացումներուն է համապատասխան: Միամիտ քու նայուածքները խունարհութիւնը յիս վեր բերեն: Քու զբօսանքն փառաւորութեան մ'է «ինձ պատկեր:»

Ահադին՝ քառակուսի չորս խարիսխներու վրայ նստած էր Էյֆէլի ճարտարագործութիւնը: Անոր բիւր բիւրաւոր երկաթեայ ցօղերն հա-

գարաւոր ցանցերով մինչեւ գողաթ կ'ուղղուէին, մինչեւ երկտրական մեծ լամպարին շուրջը անոնց հանդոյցները կը վերջանային:

Գեղեցիկ արեւ, սակայն ձմրան քամին աշտարակին երկտրեայ ցողերուն միջեւէն կ'ոռնար, Թուռ էյֆէլի խարխալին առջեւ ես կանգնած՝ գլխուս վրայ կործանուող սուլումներու սրտումները կը լսի անդադար: Թեթեւ մը տղեկին առին յեցած՝ գլուխս վեր կը բռնէի կա-

ԷՅՖԷԼԻ ԱՇՏԱՐԱԿԸ

տարին բարձրութիւնովն արբենալու համար մինչ տղեկն ինձ օղաչու թռչունն ցոյց կուտար որ իր ճախրումները կը պտուտկեցնէր աշտարակին կատարէն ցած:

— Ահաւասիկ, կ'ըսէի տղեկին, թռչունն իսկ իրեն ճախրովն այս «աշտարակին առջև կ'ստորնանայ»: Նոյն ինքն, այս շէնքին ճարտարապետն նոյնինքն էյֆէլն է կարծես՝ որ իր աշտարակովն վերնուղարւած՝ կանգնած է ամբողջ Բարիզին վերայ:

Առանց վերելակի՝ ascenseur մուտքը վճարելով՝ կը բարձրանամք, անհասնում ոսանդու խնքերէ վեր կը թռչի՛մք, շէնքին երկաթներու անազին խրճաններու միջեւէն Բարիզի տանիւններուն մակարդակներէն վեր կը բարձրանամք, ուրկէ մեր տեսութիւնը լիովին կը գնայ մայրաքաղաքին անհուն հորիզոններուն զիրկը լողալ: Վերելակման այդ սանդուխները՝ աշտարակի երկաթէ ցանցերուն եզերքները շրջան կ'ընեն: Մէն մի հարիւր ոտքի կանգ կ'առնու՛մք: Տղեկը զարմանահար ինձ կը հայի, մինչ ես իմ յոգնած աչքերով ներքեւ անդունդին խորունկը կը հայիմ:

Ձմրան քամիին ոռնացող աղաղակը՝ իրարու հիւսուած երկաթներու մեծազանգուած խոխներուն մէջէն կը լսեմ. այդ տարափի աղմուկն ականջներս կը խլացնէ և սակայն՝ մանուկն ինձ քաջութիւն կը ներշնչէ, և հիացմամբ կ'սկսինք վերելակի, վերելակել անդադար:

Աշտարակին առաջին յարկը՝ չորս հարիւր ոտք բարձրանալէ ետեւ կը համնիմք: Անոր գեղեցիկակերտ նտտարանը քառակուսի կը լայնանայ, անոր շրջապատը պաղարներ, խանութներ և ճաշարան կը բոլորուին. ելեքարական լամպարներու պահպանակներ անոնց առաջը զարդարանքներ կը յօրինեն:

Այցելուին աչաց՝ ինչ որ ուշադրութեան առարկայ է՝ աշտարակին շուրջ տարածուող համապիւռ տեսարանն է: Պարզեմք ուրեմն այդ տեսարանն իր հարազատ իսկութեամբը:

* * *

Արեւմուտքի ճակատէն՝ Բարիզն ամբողջ աչքերուս կը ծաւալի: Սէնը հիւսիսէն դէպի հարաւ երկնցած՝ ձմեռնային արեւի շողոզներովը՝ արծաթապատ լայն գօտիի մը պէս կը փալիլայ: Անոր վրայ ձգուած փառաւոր կամուրջները Սէնի պաճուճապատանքը կը կողմեն:

Արեւմուտքէն արեւելք և դէպի հիւսիս՝ հորիզոններուն ծայրը հեռաւոր լեռնաշղթայի մը գլխն ֆրանսական մայրաքաղաքին սուներու ովկիանէն անդին՝ իբրև պատուար նսեմաստուեր կ'երկարաձգուէր՝ անուն բերդաքաղաքի մը պարիսպներուն նման, և այդ գլխն լեռնաշղթայի՝ գործարաններու սպիտակ և թուխ ծուխերուն ետեւները՝ երկայնատառն մթութիւնով մի երկնքի հորիզոններու լուսաւորութիւնը կ'արդեւրափակէր:

էյֆէլի աշտարակէն՝ մայրաքաղաքին հեռուները դիտողը՝ կը կարծէ տեսնել անհուն քաղաքի մը հրդեհեալ աւերակները: Արեւելեան քամիով մը անթիւ գործարաններու սա ցանուցիր տարտղնուած մուխերը աւերակներու ծխալուն հեռապատկերը կը կազմէին: Աշտարակին անհամեմատ բարձրութիւններէն վարը՝ երկրի վրայ՝ շինուածական առարկաներու մասնիկներն անորոշ էին:

Իմ մօտիկ՝ ինձ ընկերակից տղեկին կը հարցնեմ:

— «Ըսէ՛ ինձ, մանտ'եկդ իմ սիրտսըն, սա հեռուները՝ հսկայ սուներուն, պայտներուն, յիշատակարաններուն զանգուածները որ կը «եանես, բարաններով կամ ուռմբերով քանդուած բերդերու կմախք-

«ներուն պէս չեն երեւիր: Ֆրանսական մայրաքաղաքը բանակատեղիի
«մը կրակներու ծուխերուն երեւոյթը զգեցած չէ միթէ:»

Մանուկը կը պատասխանէ:

— «Մեր աչքերուն առջեւ ձեր պարզած տեսարանական երեւոյթը,
«ո՛հ, պարոն, սարբեր մեկնել կարելի չէ»: Ո՛րպիսի՞ յարմար մէկ նմա-
«նողութիւն՝ բերի՛ր զուգորդեցիր մեր նշանաւոր մայրաքաղաքին վը-
«րայ: Արդեօք մեր հայրերուն մեկ պատմած բրուսիական արշաւանք-
«ներու Բարիզն ալ հազար ութ հարիւր եօթանասունին՝ այնպէս չէ՞ր
«միթէ: Մեր Բարիզը՝ ամբողջ մէկ բանակատեղի մը՝ կրակներու և
«ծուխերու մէջ թաղուած:» Ու այս խօսքերն թոթովելէ յետոյ մա-
«նուկն գլուխն իմ հասակիս վեր առած՝ շրթունքներուս պատասխանին
կախուած կը մնայր:

Մանուկին իմ պատասխանն ասոնք եղան:

— «Հազար ութ հարիւր եօթանասունի Բարիզն ինչո՞ւ այսպէս
«ծագումն առնէ մտքիդ մէջ, ո՛վ մանուկդ չնորճախ: Քու անմե-
«ղունակ պարզութեանդ մէջ երբէք չէի կրնար երեւակայել թէ
«այդօրինակ մէկ զաղախար քու մտքին խոռոչին մէջ մարմին պիտի
«առնույր...: Եւ ինչո՞ւ տխուր անցեալ մը երեւակայել երբ Գաղղիան,
«մայր հայրենիքդ իրեն խորհրդանշան ունի եղբայրութիւնն, ազատութիւն
«եւ հաւասարութիւն: Ֆրանսայի մեծութիւնը՝ իր կատարելութեանը մէջ
«կը մարմնանայ, և այդու՝ արդէն խարուած թշնամին՝ ինքնին ար-
«գէն իր մոլորութիւնները պիտի քաւէ...:»

*
**

Էյֆելի աշտարակէն նայուածքներու կը դարձնեմ դարձեալ Բարիզի
հեռաւոր ծուխերու ամպերուն վրայ: Արեւն երկինքէն՝ ողող իր ճա-
«ռագայթներովը՝ քամին հեռ գրկուած՝ կարծես այդ ծուխերուն պա-
«տանքները կը ծակծկէր, կը բաժնէր, մասնիկներու կը վերածէր, կ'ամ-
«փոխէր՝ և ա՛հ՝ հեռունքը՝ Բարիզին վրայ՝ ցողերով ծածկուած տա-
«փարակներու վրայ կարծես թէ ամպեր կուգային նստիլ. ամպի՛ր, բա-
«պիտակ սուսաններու պէս փռուած...:

Թուռ էյֆելին հիւսիս և արեւմտեան հորիզոնները պղնձագոյն մը-
«չուշով մը ծանրաբեռնուած էին. այն պատաս պատաս մշուշին հտե-
«ւէն հորիզոնները կը լայնանան, կարծես թէ լոյժ ովկէսներու շնչա-
«հաններն էին անոնք որ երկնի անջրպետութիւնը և տեղեքքը իրենց
ամբողջութեանը մէջ պիտի ամփոփէին...:

Չորս հարիւր ոտք՝ ալ աւելի բարձրանալով՝ աշտարակին երկրորդ
յարկը կը հասնիմք: Քամին հոն մեր գլխուն և ոտքերուն տակ ցան-
«ցրեկուող երկաթեայ զանգուածին միջանցքներէն սպրդելով՝ աւելի
բուռն կը սուգէ. կարծես թէ միջնորդութիւն մէջ օդապարիկով է որ թը-
«սիզ կ'ատուէք, երկիրն այլեւս մեզի հեռ հաղորդակցութիւն չունի:
Ու ինչ հարիւր ոտք բարձրութենէ մը անհունին անջրպետութիւնը միայն

մեր յիշողութեանը և տեսութեանը առջեւ կը բեւեռուի: Այլսար՝ բու-
«վանդակօրէն այդ անջրպետի անդունդի մէջ կը կորսուի, և իրարու
յաջորդող այդ անհունութիւններ թուռ էյֆելէն միջնորդութիւն մէջ լու-
«ղացող այցելուին համար՝ մէկ մէկ նոր ստեղծագործութիւններ կը
լինին:

Աշտարակին երկրորդ յարկի մեր հայեցողութեան կէտէն՝ Բարիզն
իր հեռունքովը անորոշ է: Քաղաքն ամբողջ՝ համասփիւռ ամփոփէա-
«րոնի մը տոտիճաններուն և կամ լայնածաւայ քարակոյտերու ցանցի-
բեկորներուն նման կ'երեւի: Այդ կոչկոճներուն հեռակայ զանազան կէ-
«տերէն՝ Բանթէոնի, Էնվալիտի, Սաքուէ Գէուի, Առք սը Թոփօմֆի եւ
Գոնգօտի հրապարակին, պալատներու եկեղեցիներու գմբէթներն ու
բարձրութիւններն թեւաւորուած արծիւի մը պէս կը տեսնեմ, որոնք
երկնակամարին տակ կարծես շրջանապտոյտ թռիչներ պիտի առնուին:

Մէնը թուռ էյֆելին առաջքէն կ'ընթանայ: Երեք հարիւր մէթը
ստքերուս ներքեւ՝ Թրօքատէօսի հրապարակին վրայ՝ մարդիկ ստորակէ-
«տերու պէս կ'երեւին, և կառքերն ու ինքնաշարժեր, և շոգենաւակներ
ու շոգեկառքեր սողուններու նման կը շարժին:

Աշտարակին ալ աւելի բարձրերն քամին կը սաստկանայ. գլխարկ-
«նիս ձեռքի տակ կը բռնեմք: Տղեկն ինձմէ՛ աւելի թեթեւան չը սար-
«սըռի՛ր: Ես անդունդին կը հայիմ. նա երկնքին կը ժպտի. ես տարբեր
կէտերու վրայ զանազան բաղդատութիւններով երկրին մակարդակը կը
չափեմ. տղեկն իմ համեմատութիւնները կը ժխտէ... իրբև փորձ մեքե-
«նավար արուեստագէտ մը՝ սը թուռնամարներու շարքին մէջ չըջփոթիր:
Եւ սակայն, չուրջս պատող տեսարաններուն վրայ քանի՛ կը բարձրա-
«նամ, միշտ այդ մակարդակն ալ ա՛լ աւելի կը վերապանայ ու կը խո-
«րունկնայ՝ աչքերուս դէմ... Պէտք չէ՞ր միթէ՛ ինձ նաև խոնարհամիտ
ըլլայ տղեկին պէս...:

Նօթը-Տամի աշտարակն ալ մինչեւ 400 ոտք վերելալիք էի, սա-
«կայն թուռ էյֆելն արտօքայ կարդի էր ինձ համար: Երկու ժամ շարու-
«նակ անոր բարձրութիւնն ու սլորոն լողորեցի, երկու ժամ անընդհատ
յիշողութիւնըս պատակեցաւ հազար ութ հարիւր ոտք բարձրութեան
մը (տոտիճան) մայր աշտարակին վրայ:

Անթել հեռադրի երկնքի խարիտէն մինչեւ կատարը Աշտարակին
երկնցած՝ քամիներէն կը տարուբերուէին: Երեքտրական լոյսերու թելեր
և ascenseur ին պտուտակուոր մեծ անիւներն և մեքենաներուն ընդու-
«նարաններ՝ ներսէն՝ վերելակելու ամէն գելբութիւն կ'ընծայէին այցելուին:

Նայուածքս դարձեալ՝ հեռունքը՝ արեւմուտքին սահմանները կը
պտրացունեմ: Կէսօրուայ արեւին լուսով՝ մայրաքաղաքն ամբողջ իր
չէնքերով՝ քարակոյի estrade տոտիճաններու շարք մի կը ներկայացնէր,
անոնք ճառագայթներուն երեւութական խաղաղքներով իրարմէ անջատ
կ'երեւէին, կ'աստիճանուորուէին, և ա՛հ՝ տեսարանական ամփոփէատրոն
մը, անհուն Գօլիզէ մը կը պարզուէր իմ աչքերուն. աւերակ Գօլիզէ մը
ուր ժամանակին ճիրանները պիտի կրծէին անոր պատուարները...:

Էյֆէլի բարձրութիւններուն վրայէն Քաղաքին աղմուկն հեղեղային
անձրեւներէ՝ լեռներէն վար խորխորաօր թաւալուող կոպիճներու աղա-
ղակին նման խուլ շառաչումներ լսողութեանըս կը բերէր կը հասցունէր
մինչդեռ գետին ջուրերուն վրայ շողեւաւեր փոքր շանաձուկերու պէս
կ'երթեւեկէին և ցամաքի վրայ՝ գետաբերնին եզերքներուն վրայ տար-
աըզնուած ծառուղիներն այլ՝ իրեկց տերեւազուրկ ճիւղերովը՝ կուտակ-
ուած մութի գէղերու նման տարաըզնուած գնդիկներ կը ցուցադրէին
չմորած իմ անտութեանը :

* *
*

Սիրասուն իմ ընկեր տղեկին հետ երկու ժամ շարունակ 300 մէթր
բարձրութիւններէ վար կախուած՝ Փրանսական մայրաքաղաքին ստուեր-
ներուն վրայ տիրապետեցի : Տղեկն Անոր ապառնին իր մէջ կը դուշա-
կէր, ու ես անոր անցեալն իմ մէջ կը խորհրդածէի, փառքերու լղարի-
րային ոտք զնկու նպատակաւ անոր անցելուն խիզախն կ'երեւակայէի
ևս, խիզախ յաղթանակէ մերթ անկում և անկումէ դէպի՝ յաղթանակ :
Անոր Ապառնին՝ ունէ՛ր անշուշտ պահած այն տարօրինակ երեւոյթն, որ
միջնորդարին մէջ կորսուած գիտութիւններու բեկորներուն նման պիտի լու-
սավառուէր յանկարծ մի օր՝ Փրանսական երկնակամարին վրայ, Հան-
րապետականն Գաղղիոյ երեք Խորհրդանշաններուն վերեւ . . . :

Երեք հարիւր մէթր բարձրութեան մը առջեւ կանգուն՝ երեւակա-
նութեան մէջ կուտակեցի մեծագործութիւններու յիշատակները, ար-
ուեստին հրաշալիքները, և մարդուն կարողութիւնը :

Նախաինամողին հրամանն որ տնեղերքը կազմակերպեց, այդ հրա-
մանն է որ հրաւեր կուտայ մարդուն՝ երկիրին տիրապետելու, ինչպէս
Էյֆէլ իր աշտարակովն այերաց բռնութեանը տիրապետեց :

Մարդուն, շնորհքն առաքինութենէն կը ծնի : Առաքինութիւնը՝
մարդուն փառքն է. այդ փառքը մեզ կ'ուսուցանէ օգտակար ըլլալ մեր
նմանին : Ժողովուրդներն ազգութիւնները խտիր չունին : Ամէն Ազգ,
իրմով՝ խտիր կ'ստեղծէ. ամէն Ազգ զերար գլել անցնիլ կը ճգնի, և
այդ վազքն վերջ ի վերջոյ՝ միտն անկումովն դէպի նպատակ պիտի խս-
յանա՛յ : Նման կամառքինի՝ իրաւամբ պէտք է գոչել. — Առաքինութիւն-
ները հայրենիք չ'ունին : Ո՛ր կը մնայ ուրեմն առաքինութիւնը երբ
խտիրն աստուածացում մը կը լինի բարքերու ազակամութեան մը մէջ :

Մանճկղ իմ սիրասուն, ընկերակից դու՝ իմ հոգւոյն՝ Արգարու-
թիւնը քեզմով ստեղծուած է. օրէնք մը կը լինի՞ դու իմ առջեւ, օ-
րէնք մը անասան՝ ճշմարտութեան պատգամներու : Ես քեզ՝ իմ աչքին՝
օրինակ ունենալով՝ իմաստութիւնը կը վերբերե՛մ : Իմաստութիւնը խո-
նարհամտութեան մէջ ևս կ'ակնկալեմ . . .

Եւ, զուարթազին անհուն ժպիտով՝ տղեկին ցնծուն դէմքն ու կը-
զակն գուրգուրանօք շոյելով կ'ըսեմ անոր : Գո՛հ մնացի՛ր այս մեր վերել-
քէն ս' իմ հոգեակղ իմ սիրասուն : Գո՛հ պիտի մնամ, պատասխանեց ինձ մա-

նուկն, եթէ երբեք այս réveillon Ռէվէյոնին յիշատակը պահպանես :
Եւ խոկումներով ծանրաբեռնեալ գլխիկոր եւ մասասանջ եւ չը սայթա-
քելու համար տղեկին ձեռքերէն բռնած կ'իջնեմ ցած Էյֆէլի աշտարա-
կին բարձունքներէն : Իջնելու մեր պահուն՝ երբ Առք տը Թոթովֆի ուղ-
ղութեամբ՝ նայուածք մը երբ Շանդ Էլիզէի վրայ պատասցուցինք տղեկն
քաչեց իմ ձեռքն, և կարծես գրկուած ինձ հետ, քայլ առ քայլ մղեց
զիս իջնել ցած : Մերթ ընդ մերթ անուններ մը կը թոթովէի, այդ ա-
նունները կը յիշեցնէին ինձ, Պէրէզլինա, Մոսկուա, և Վաթերլու . . . :

ԿՈՒՎԷՆԻ ՄԻՍԵՈՆՆ

1909 Յունուար 10

Պուլըվատ Մծնառթորը կոչուած մեծ արուարձանին վրայ կը բացուի Կոէվէնի Միւսէոնն: Կը գնամ հոն Գաղղիոյ յիշատակներով միաքրս պարուրելու համար: Լուղովիկոս ժ.Չ.ի ժամանակին Գաղղիոյ յեղափոխութեան պատահարներն կ'ուզեմ երեւակայութեանս մէջ տեղաւորել հոն. զննել հոն այն դէմքերն որոնք Ազգախումբ ատեանը կազմեցին Ռօպէտիլիէոի, Մաուսի, Տանդոնի և Միւսապօի հրամանատարութեամբ:

Հայրենիքիս մէջ ինչպէս Սալթան Ահմէտի հրապարակին վրայ եէնիչէրինքու թանգարանն, նոյնպէս ալ Փարիզի մէջ Կոէվէնի Միւսէոնն Գաղղիոյ պատմագրութեան ախուր էջերը կը բանայ մեզ:

Պուլըվատ ալ զիթալիէնի յորձանայոյց անցուդարձերուն մէջէն սողակելով՝ արագստն կը հասնիմ Կոէվէնի Միւսէոնն: Մուտքն է Ֆրանք մի: Կը վճարուի, ու կը մտնեմ:

*
* *

Հիանալի սիւներով ու ոսկեզօծ կամարներով ու հայլիներով դարձարուած ընդարձակ ու մանուածապատ շքեղ սրտատ մ'էր Միւսէոնն:

Չորս կողմն կը դառնամ, կը հայիմ ու կը գննեմ հոն դաս առ դաս կանգնած Գաղղիայի զիւանողէտներուն մեղքամոմէ կամ այլ նիւթերէ կազմուած կենդանակերպ արձաններն:

Առաջնորդս Միւսէոնին ուղղեցոյցն էր, գրքոյկ մը գոր դունապառնէն գնեցի: Այս ուղեցոյցն անուններով միայն Միւսէոնին զարդը կազմող դէմքերը կը յիշատակէր, որոնց զլխաւորներուն մասին պիտի խօսիմք:

Առաջինն, Նախուլէոն Պոնտիաուդ, իր ընտանիքն, իր զօրավարները արքունական սրահի մը մէջ համախմբուած:

Իոյն այդ սրահին ճիշտ ճակատը՝ երեքարական լոյսերու մէջ ուղղուած Պոնտիաուդի կիներն ժօղէֆին՝ Ափրաղիտեան կուտոնի մը պէս՝ իր թագուհի կերպարանքը կը շողացնէր: Կուրծքն ու թեւերը մնրկէին. անոր զիւթական նայուածքը՝ նայուածքները կը թօփէր: Նըստած էր նա իր արքունական ամթոռին վրայ, և որուն մօտն էր կեցած աշխարհահոսակ կայսրն Նախուլէոն:

Թագուհիին ետին՝ սրահին պատշգամներէն՝ երկնի կապոյտին լոյսերովը ողողուած անտառները կը բացուէին ու պուրակներու մէջ արքայական պուրատին գեղեցիկ սեռը, պատուոյ տիկիներն իրենց պտոյտը կ'ընէին: Մատմողէլ Օկիէ և Լըպրէօն, գիրք մ'իրենց ձեռքին մէջ կընթեանուին:

Նախուլէոնի սրահին մօտիկ մի սւրիչ սրահ նաև կը բացուէր: Հուրար ութ հարիւրի յուլիսին Մալմէզոնի երեկոյթը հոն կը ներկայացուէր: Ուխտի սեղանին շուրջը նստած էին ժօղէֆ Պոնտիաութ, Լըպրէօն, Թալէյրան և այլն, խաղի թղթերը ձեռքերնին, մինչդեռ Մատմողէլ Պօտօսու ժօղէֆինի աղղականուհին. հրաւիրեալներուն սուրճ կը մեծարէր:

ՊՈՆՏՈՒՄԻՆԻ ՄԱՆՈՒՍԱՆ ՍԵՆՏԱԿՆԻ Ե ՍՈՒՐԵ ԶԵՂԵՆԻ

և Տիւռօք, իր թնդանօթածիզ զօրականի համազգեստովը՝ Եգիպտացի Մամլուքէ մը քիչ հեռուն սեղանին մօտիկը՝ հարստ զերքով մը կանգնած էր:

Երեկոյթն կատարեալ էր: Կուտոնի երգահանն դաշնակին գլուխ անցած՝ իր երաժիշտներու և երաժշտուհիներու խմբակովն ոգեւորութիւն մը սալ կը թուէր Մալմէզոնի հանդէսին: Բուրբ այս մեղքամոմէ, դածէ, փառաւոր զգեստաւորեալ այս բոլոր կերպարանքները կարծես թէ պիտի շարժէին, լեզու ունէին՝ և պիտի խօսէին, դաշնակն ու քընարները պիտի թրթուային: Նախուլէոնը հեռուն՝ իրարու դէմ՝ մէկ կողմ կեցած՝ կարծես ծածկօրէն կը փոփսային. սենեկապաններ անդին՝ գողցես հրամանի մը պատրաստ վիճակի մէջ՝ իրենց պաշտօնը պիտի կատարէին:

Երեկոյթի սրահէն անդին Նախդէմնի մահը ներկայացնող սրահը
զնալու միջոցիս՝ նրբագաւթի ժին մէջ՝ դաւղիական դրօշներու իրձանի
մը մէջ կորսուած Պօնափառի կիսանդրին հանդիպեցայ, այդ կիսանդ-
րին առջեւ, ահա՞ ծանօթ իր կայսրը զխոտը ծերունի զինուորականի մը
կերպարանքն զիս անհնարինս խորեց. ա՛յնչափ իրական, ա՛յնչափ բը-
նական ու այնքան հարագատ կերտուած էր այդ զօրականին արձանն:

Նախդէմնին՝ ի Սրբ. Հեղինէ՝ մահուան սենեակը ներկայացնող դը-
րան առջեւ՝ թնդանօթածիւղ կրկու զինուոր իրենց ռազմական ապարօ-
շով՝ դաւղիական դրօշները ձեռուքնին՝ մուտքին առջեւ կը հսկէին: Մին
անոնցմէ՝ ձեռքովը երեսը ծածկած՝ իր կայսեր մահը կուլար:

Ոտքըս Պօնափառի մեռելական սենեկին սեամին վրայ դրած՝ դի-
մացօքս կը տեսնէի անկողնոյ առնուկանի մը տակ փայտացած դիակը
մեծ պատերազմողին: Անոր կզակն ու ոտկըրը վեր յցուած՝ սառ շըր-
թունքներով կարծես միլիոնաւոր դիակներուն հոտը կարծես կուլ կու-
տար: Պօնափառի մը գանկը՝ հոնդչած էր Սուրբ Հեղինէ կոչուած ա-
նապատ կղզւոյն ապառաժին վրայ:

Քրիստոսեան խաչը մեռելին կործքին պատանքը կը ծածկէր:
Հսկան, այլսարձակալը, մահուան անողօք կապանքներովը պրկուած՝
հոն իր աքսորավայրը ներկայացնող խցիկին մէջ փչրուած՝ այլ ո՛չ եւս էր:

Նախդէմնին փառքը, Գաղղիոյ և իր մեծանձնութեանը համար սու-
ծած սէրը եղաւ. այդ սէրը զանի՛ իր զաւկըներուն մօտ՝ անմահութիւն
կ'առաջնորդէ՛:

Գլուխն իմ կախ՝ իրրեւ ստուեր՝ մահուան խորհուրդին անձանե-
րէն փախտական՝ դուրս կը սպրդիմ մեռելական խցիկէն, ու կ'երթամ
փնտել Պօնափառի ժամանակներուն Գաղղիան, անոր յեղափոխական
դէմքերը, նիզակներու ծայրը՝ սպանութիւններու արեան ճապաղիները
կ'երթամ խառնակել:

* * *

Կռէվէնի գետնադամբաններու սանդուխներէն մութ բաւիղ-
ները իջնելով՝ յանկարծ՝ յեղափոխականներու թափօրով մը պաշար-
ուած կը գտնեմ ես ինքզինքս:

Այդ գետնադամբաններու խոր Միւսապօ է որ կ'արձանանա՛յ, յեղա-
փոխութեան երեւելի ճարտասանը. իր ժամանակին տարազովը՝ ձեռքը
կուրծքին՝ դուրսը ձիւ՝ ու դէմքն քրտինքներով ծածկուած՝ կարծես
տակաւին իր բեմին վրայէն աղաղակով Գօնվանսիօնէլը պիտի հուչակէ:
Գետնադամբաններուն պատերէն ցոլացայիկ կանթեղներու լոյսեր մեծ
յեղափոխականին ճակտին վրայ տխուր անդրադարձումներ կը նշուէին:

Յրանասյի թագաւորութեան կործանումին վարագոյրը Հանրապե-
տութեան բեմին վրայէն վե՛ր առաւ Միւսապօ՝. և սակայն, վերջ ի
վերջոյ՝ նոյն ինքն Միւսապօ՝ քաջ ըմբռնեց թէ իր հետեւորդներուն
ծայրահեղութեամբ յեղափոխութիւնն գէշ հետեւանքներ կ'ստանայ: Երբ

մեռնելու վրայ էր՝ թնդանօթները Փարիզի մէջ կ'որոտային, և Միւսա-
պօ, իր անկողնին մէջէն՝ «Ահա՛, կ'ըսէր, Արքիւբուսին յուղարկաւորու-
թիւնը: Միտակտութիւնը անպաշտպան կը թողում. ինձնէ յետոյ պիտի
«տեսնէք որ խռովարարներն անոր մնացորդն իրարու ձեռքէ պիտի յա-
«փըշտակեն»:

Գաղղիա Միւսապօի յուղարկաւորութիւնը մեծ շուքով փառաւորեց,
զոր թաղեցին Սէնթ ժէնըվէվի եկեղեցին՝ որ ապա Բանթէն ըտուեցաւ,
երեւելի արանց գերեզմաններուն տաճարը:

Կռէվէնի գետնադամբաններուն մէջ կանդուն կ'երեւէին նաև Ռո-
պէտիէն, Տանթօն, Բամիլ-Տէմուլէն, հոն Պայլի և Լաֆայէզ, հոն,
յեղափոխականաց ստեանն, դատաւորներն ու ձեռքը:

ՄԱՍԱՄ ՈՍԹԱՆԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՂԱՓՈՒՄԱՆԱՅ ԱՏԵԱՆԻՆ ԱՌՋԵՒ

Մտուի Անթուանէլ թամիլին մէջ. Լուսովիկոս վեցասաներորդ
անոր աշտարակին մէջ, Գաղղիոյ արքայական տան բեկորները մեծ մա-
սամբ կաշանաւոր՝ հոն վարը՝ գետնադամբաններուն կրկաթապտտ վան-
դակներուն ետին արձանացած կը տեսնեմ:

Գերեզմանական մթութեան հետ գերեզմանական լոյսը շուրջս խո-
րունկ բաւիղները կը պատէր, շարժուն կարիճի մը պէս՝ որ իր թու-
նաւոր թաթերը կը շարժէ:

Շատ ոգ Գօռտէի՝ Մառաի սպանութեան գաւթին մէկ քովիկը՝ պա-
տին վրայ՝ Աւստրիոյ տան՝ Մառաի Անթուանէթի շրջանակուած բաց նա-
մակը կը կարդացուէր:

Ողբացեալ թագուհին՝ երբեմն ամբողջ Յրանաայի եւ Նաւարրայի թագուհի՝ իր բանաւարանէն՝ եղիաբէթ քրոջը սյուղէս գրած էր:

LETTRE DE MARIE ANTOINETTE

C'est à vous ma sœur que j'écris pour la dernière fois, Je viens d'être condamné etc.

«—Քոյր իմ սիրեցեալ, Քեզի՛ է որ իմ վերջին նամակս կը գրեմ: Պատապարտուած եմ ես. սակայն յանցաւորի մը ամօթապարտ մահովը «չպիտի մեռնիմ ես. ձեր եղբորը երթալ միանալու համար, պիտի մեռնիմ, եւ նման անոր՝ ես ալ անպարտ՝ կը յաւատ որ սովալու քա. Չարտուած թիւնն պիտի ունենամ:

«Յա՛ւը սիրտըս կը կրծէ իմ զաւկըներէս միայն բաժնուելուս «համար: Իմ զաւկըներս թող իրարու իրենց պարտաւորութիւնները «թող ձանձնան, ու թո՛ղ գիտնան թէ իրենց սէրն ու միութիւնն է «որ զիրենք երջանիկ պիտի կացունէ՛: Թո՛ղ մեզ օրինակ առնեն, որ «դիրար սիրելով միայն՝ մեր դասն օրերուն միսիթարութիւնը ունեցանք. «իմ զաւկըներս թող իրենց հօր կտակած վերջին խօսքերն թո՛ղ չը մոռնան. ես ալ նո՛յնը իրենց կը յիշեցնեմ.

« Qu'il ne cherche jamais à venger notre mort
« երբէք՝ մեր մահուան վրէժը լուծելու գաղտնիքը միաքրեանէն չանցունեն:

«Եթէ սիրտըս չարչարոյ բան մը որ ունիմ, ա՛յն ալ զաւակս է, «քոյր իմ սիրեցեալ, որ մօտը կը գտնուի, կը մտածեմ որ նա քեզ նեղութիւններ կը պատճառէ. ինչդեմ՝ ներողամիտ աչքով հայի՛ր անոր, «եւ լիչէ՛ թէ տակաւին՝ նա մտնուկ մ'է անգիտակ: Օ՛ր պիտի լինի որ «նա միտքը պիտի բերէ ձեր իրեն տաճած խնամքներուն ու գորովին «արժանիքը:

«Կը մնա՛յ ինձ քեզի՛ վտանանալ, քոյր իմ, վերջին իմ այս խորհուրդներ, որոնք ամբաստանութենէս առաջ կ'ուզէի զրի առնուլ, «տակայն ինձ թոյլ չը տուին:

«Կը մեռնիմ իրբեւ հաւատացեալ մի քրիտոսնէայ, քրիտոսնէական «կրօնքը միայն՝ ինձ միսիթարութիւն ունենալով: Թողութիւն կը ինչդեմ «Աստուծո՛վս իմ յանցանքներուն համար, եւ թշնամիներու՝ ինձ հատուցած չարիքներուն կը ներեմ, եւ կը մաղթեմ որ ամէնքն ալ ներեն ինձի: «Իմ մնաս-բարոյիներս եղբարցս. քոյրերուս եւ մօրաքոյրերուս մընտաբարոյիներ, քեզի՛ կ'աւանդեմ քոյր իմ սիրեցեալ: Բարեկամներ, «սիրելիներ, ունէի ե՛ս ալ. անոնցմէ բաժնուելըս մեծ ցաւ մ'է որ «նա կը սանիմ, անոնց կրօմ չարչարանքներն ինձ համար՝ քանի՛ միաքրս կը բերեմ, ազիքներըս կը գալարին:

«Մնաս ըրարով. քոյր իմ: Երանի՛ թէ այս նամակս հաս-

«նէր քու ձեռքդ անյապաղ: Յիչէ՛ միշտ դու զիս. ըստը սիրտովը «քեզ կը գրկեմ, իմ խեղճ զաւկըներս ալ կը գրկեմ:»
(Հոս Մառի Անբուանեղի գաղղիւրեհնովը կ'ուզեմ փակել նամակին վերջաբանը:)

Mon Dieu qu'il est déchirant de les quitter pour toujours. «Adieu ! adieu ! Je ne veus plus m'occuper que de mes devoirs «spirituels, Comme je ne suis pas libre dans mes actions on m'a «mènera peut-être un prêtre; mais je proteste ici que je ne lui dirai «pas un mot et que je le traiterai comme un être absolument «étranger.»

«Աստուած իմ, ո՛րքան կոկծեցուցիչ է զաւկըներէս ցմիշտ հեռանալս: Մնաս-բարոյ՛վ, քոյր իմ, մնաս ըրարով: Այլեւս հոգեկան պարտաւորութիւններով կ'ուզեմ զբաղուիլ: Եւ քանի՛ որ արգելափակուած եմ հոս, մի գուցէ քահանայ մը բերեն ինձ՝ խոստովանցընելու. բայց ոչինչ պիտի խոստովանիմ անոր, ու այդ քահանայն սոսկ՝ իրբեւ օտար մէկը պիտի նկատեմ:» Ստորագրեալ Մառի Անթուանէթ:

Թագուհուս այս նամակին վերի քովը կուգովիկոսի կտակը կը կարդացուէր:

Testament de Louis XVI

Թագաւորը Տէրունական Հայր մերով կ'սկսէր իր կտակն: «Հազար եօթ հարիւր իննըսունըկու թուին էր որ Գաղղիոյ Տան «Թագաւոր հռչակուեցայ: Այս չորս ամիս է որ արքայական ընտանիքով «վրս թամիլի աշտարակին մէջ բանտարկուած կը մնամ: զԱստուած «միայն իմ բարի զղացմանցս եւ վկայ ունենալով՝ իմ վերջին կամքն «ու փափաքները կը յայտնեմ:

«Կ'ապաւինիմ ես առ Աստուած, եւ իբրեւ Քրիստոսնէայ կը ներեմ իմ «հպատակ զաւակացըս: Թողութիւն կը հայցեմ Արարչէս, ու անոր գթութեանը կը յանձնեմ իմ զաւկըներս, քոյրս, եղբայրս ու մօրաքոյրներս:

«Որդե՛ակ իմ, (եւ, խօսքը կ'ուզէ իր զաւկին) եթէ դու ալ «թագաւոր լինելու դժբաղդութեան մէջ գտնուիս՝ պէտք է որ մեմիայն «ժողովաբար երջանկութեանը վրայ խորհիս, ատելութիւնը հեռու «ըտրտովին՝ պէ՛տք է վանես:

«Իմ ծառայողներուն հոգն ու ինամքը կը յանձնարարեմ իմ զաւկին, «անոնք իմ պատճառաւն էր որ դժբաղդութեանց մասնուեցան: Գիտեմ, «իմ պաշտօնեաներէն շատեր ինձ ապերախտ գտնուեցան, սակայն, ես «անոնց ամենուն՝ հողուովս կը ներեմ:

«Կ'ազաչեմ որ պարոնայք Մալէզէս, Թոճնչէ եւ ար Սէզ, իմ լիառատ երախտազիտութիւններս ընդունին. անոնք, որոնք ինձի համար «չարչարուեցան, եւ հոգածու եւ ինամատար եղան ինձ:

«Je finis déclarant devant Dieu que je ne me reproche aucuns «des crimes qui sont avancés contre moi:»

«Կը վերջացնեն խօսքս, խոստովանելով առաջի Աստուծոյ՝ թէ ինձ
«վերագրուած չարիքները՝ և ո՛չ մին գործած եմ:»

Faits double à la Tour du Temple le 25 Décembre 1792

Signé LOUIS

Ստորագր. Լուդովիկոս

* *

Հոս՝ արժան կը համարեմ Գաղղիոյ պատմագրութենէն պատկեր մի
ներկայացնել յաչս ընթերցողաց:

1791 ի Յունիսի 21 ին Թիւլլլլլի պալատէն փախտական՝ արքա-
յական Ամուլը՝ վարէն քաղքին կամուրջին վրայ Սօզ քաղաքապետէն կը
բռնուի: Արքայն և Թաղուհին սոսկալի նախատինքներով նորէն Թիւլլլ-
լլլի կը բերուին, ու պալատը կը պաշարուի:

Այլակերպութեան սիրահար Գաղղիացի ժողովուրդը ևս աւելի
Պրիստոյի, Տանթոնի և Քամիլլ-Տէմուլէնի կրակոտ ճարտասանութիւն-
ներէն վառուած՝ կուզէր որ թագաւորը իշխանութենէն ձգուի և Հասա-
րակապետութիւնը հաստատուի:

Յեղափոխութեան միջոցին՝ Արիսեան դաշտը (Champs de Mars)
ժողովուած կատաղի ամբոխին՝ երբ Լաֆայէդ և Պայլի կը տեսնեն որ
խօսք հասկըցնել կարելի չէ՝ հրաման կ'ընեն ազգային պահապաննե-
րուն որ կրակ ընեն, շատեր կ'սպաննուին ու կը վիրաւորուին. սակայն
ժողովուրդն անդրդուելի կը մնայ:

Իսկ արտասահմանէն՝ Լուդովիկոսի եղբայրը՝ որ Բուօմանսի դուքս
և միանգամայն Արթուայի կոսն ախաղոսը կը կրէր՝ Բրուսիոյ և Աւստ-
րիոյ Տան հետ միանալով Գաղղիոյ ժողովականներուն կ'սպառնայ և իր
եղբայրն Լուդովիկոս վեցտասաններորդն թաղաւորեցնելու համար
բուն հրամաններ կը յուղարկէ, հակառակ պարագային՝ կ'սպառնայ
զինւորական մեծ ուժով Բարիզ քաղաքը պաշարել:

Ստոր վրայ Սահմանադիր ժողովը կը կատղի և հարիւր հազարի
բանակով մը Գաղղիոյ Սահմանադրուիսը կը զինէ: Գաշնակիցները կը
հաննին, պատերազմը կ'սկսի ու յաղթութիւնը Լուդովիկոսի եղբայրն
ու իր դաշնակիցները կը շահին:

Պարտութեան ճախող այս լուրը երբ Բարիզ կը հասնէր՝ յեղափո-
խականաց զայրոյթն ալ չափ սահման չունէր: Թմբուկները կը զարնուին,
ամէն դասակարգի խառնիճաղանձ մը նիզակներով, տէգերով ու գաւա-
զաններով, Bonnet-rouge ք կարմիր դտակներ գլխընուն՝ աղաղակներով
Թիւլլլլի կը հասնին: Պալատին Զուիցերացի զօրականները ամբոխին
կը դիմազբեն, սակայն թաղաւորին գլխածութիւնն չը ներքեր իր զին-
ւորներուն՝ ժողովուրդին դէմ յառաջ խաղալ:

Յեղափոխութեան այս լուրն Գաղղիոյ հարաւային երկիրներուն մէջ
ալ տարածուելով՝ բանտերէ փախտական՝ շատ մը անզգամ մարդիկ
գունդադունդ ճամբայ կ'եննեն Բարիզ:

Շուտ մը, մէկ քանի օրուան մէջ ամբողջ Բարիզը, Բարելոն մը,
խառնակութեան գետին մը կ'ըլլայ. Թնթանօդ մը Օգոստոս 10 ին
կ'որոտայ. զանգակները կը հնչեն, ու քսան հազար աւազակներ սոս-
կալի աղաղակներով կը փութան յեղափոխականներու թափորին միանալ:
Թիւլլլլի այլ ևս չէր կրնար սոկալ, որովհետև Լուդովիկոսի
սիրան էր անիկայ, որովհետև թագաւորը ժողովուրդին հանդէպ շատ
բարեացակամ գտնուեցաւ. իւր զօրականներուն՝ չը թողուց որ ապստամբ-

ՅԵՂԱՓՈՒՄԱԿԱՆՍ ԳՆՏԵՐ

ներուն գէմ կրակը շարունակին և Հապմայ կողոսկնին Մարտիրոս Նա-
հատակներուն պէս Լուդովիկոս իր թագաւորին հետ ամբոխին կատա-
ղութեանը յանձնուեցաւ:

Աներևակայելի լուսանքներով՝ արքայական Ամուլը Թամբլի աշտա-
րակը տարուեցաւ, և ալ այն օրէն ետև՝ կոտորածի և արիան շահատա-
կութիւնները ամբողջ Բարիզը սոսկամով լցուցին:

Մուլթոփիէն, Տանթոն և Մառա, շատ մը երևելի մարդկանց դէմ
վճիռներ արձակեցին, թագաւորներու արձանները կործանեցին, ու
Կիլեօթիներ (*) շատ մը անմեղ ու պատուական գլուխներ սկսաւ հնձել:

* *

(*) Կիլոփին անունով բժիշկը հնարած է սպաննութեան այս գործիքը:

Կռէվընի ստորերկրեայ բաւիղներուն մէջ յեղափոխութեան սարսափն կենդանի՝ կը նկարուէր աչքերուս դիմաց, դար մը առաջուց Գաղղիան տակնուվրայ ընող երևոյթը նորոգ ծնունդ կ'առնէր կարծես յիշողութեանքս առջև:

Կռէվընի Միւսէնին մէջ, վարը՝ խոնաւ պատերուն վրայ, թագաւորին և թագուհոյն շրջանակուած նամակներուն մօտիկ՝ նմանապէս շրջանակի մէջ ազուցուած՝ յեղափոխականն Մառաի հրապարակազիրը՝ հոս իր նոյնութեամբ կ'արձանագրեմք:

LAMI DU PEMPLE

ou

Le Publiciste Parisien

Journal politique et impartial

par M. Marat, auteur de l'offrande à la partie du monteur du Plan de Constitution

Լաթիներէց գրուած Viran impendere vero

LE SOMMEIL DE LA MORT DES PARISIENS

Citoyens, je ne reviens pas sur ma parole si aujourd'hui vous n'avez pas nommé un tribun militaire, non un hypocrite de la cour ou un suppôt masqué de l'ancien régime, mais l'homme du peuple qui s'est le plus distingué par ses lumières, sa prévoyance, son dévouement à la patrie, sa fermeté dans les temps des crises, et si vous le nommez pour autre chose que pour marcher à votre tête et vous marquer le traître à abattre, et je n'ai plus rien à vous dire. En attendant que vous m'avez réduit au silence par votre apathie invincible; mes entrailles sont déçbirées de douleur et mon zèle pour votre salut me presse de faire un dernier effort en votre faveur.

* *

Թագաւորին բանտարկուելէն ետքը՝ յեղափոխական հեղեղը իր պարզութեամբ խօսքին կրակոտ թափովն մղուած՝ մէկ կողմէն դատապարտուած անմեղներն կ'սկսին գլխատել ու միւս կողմէն կ'սկսին անոնց դիպչներուն շուրջը պարել ու երգել, ու հրապարակներու վրայ կրակներ վառելով՝ անոնց միտքը եփել ու ուտել:

Արիւնարբու գազաններ, որ այլ ևս մարդկային զգացումէ զուրկ բոլորովին՝ Միւսապօի ձայնն անգամ չէր կրնար զանոնք ետ մղել իրենց վտանգի ծայրայեղութիւններէն: Ուստի, տաքքինի Լամպալ Իշխանուհոյն (Թագուհոյն սիրելի պատուոյ Տիկինը) գլուխը կտրելով՝ նիզակի մը ծայրը անցուցած՝ բերին թամբլին պատուհաններուն առաջ՝ ի տես թագուհոյն. և թագուհին խոր խոցեցաւ. և թագուհին նուաղեցաւ:

Այս դէպքերէն յետոյ Ազգախումբը Ատենայը Convention Nationale կը կազմուէր. ատենան, որ, թիւիլըրի պալատն ունէր կեդրոն, ուր երբեմն Լուզովիկոսի սէրն ու խաղաղութիւնը հաստատապնդող ատենան կը գումարուէր. ինչ սոսկալի էր՝ այս հակապատկեր:

Ազգախումբը ատենան էր որ կազմեց հասարակապետութիւնը և այլ անկէ ետե բոլոր հասարակաց գրուածները Գաղղիական հանրապետութեան թուականը կրեցին, որուն տարեգլուխն պիտի ըլլար Սեպտեմբեր 22 ը 1792:

Սակայն, Գօնվանսիօն Նասիօնայն հանդարտ չէր. խայթ մը ունէր սրտին մէջ, և այդ խայթն ալ կողանաւոր Լուզովիկոսի կեանքն էր:

Ատենային կատաղի անդամներէն մին Սոնթէն՝ ուղելով թագաւորին դէմ ըրած ամբաստանութիւնը շուտ վճուել. թամբլէն հանել տարով ատենային տոջը քաշկուտեց զայն: Եւ երբ ժողովականներն, թագաւորին՝ իրեն վերագրուած ամբաստանութիւններուն դէմ շատ արդարացի՝ ինքզինք պաշտպանելը կը լսէին, ուղեցին քուէարկութեամբ մահուան դատապարտել զայն:

Եղիւսեան դաշտին մօտ՝ Բլաս-տը-լա-Գօնգօտար՝ ուր հիմակ Լիւքսորէն բերուած Սեսոստրի կոթողը կը բարձրանայ, ճիշդ այդ միւնոյն տեղը բերին գլխատելու Գաղղիական Ազգին առաքինի թագաւորն Լուի:

Իռլանտացի էճուրթ Ֆիրմօն քահանայն զայն խոտովանցուց և թագաւորն կառափնարին բեմին վրայ հետեեալ խօսքերն զրուցելով գլուխը ծոց տապարին:

Ո՛վ Գաղղիացիք, ինձի վերագրուած բոլոր յանձնակներէն զե՛ս կը մնամ՝ ես, կը ներեմ բեամիներու՝ ու կը փափախիմ որ իմ մահը շարիքն հեռացնէ:

Կատաղին Սոնթէն խօսքը կտրեց:— «Ես հոս էեզ հառախօսելու չը բերի՛, բաւ, հապա մեռնելու:»

Թմբուկները զարնուեցան, թագաւորին ձայնը խոփանուեցաւ և Կլյլեօթիւնը սուր մը կռնչալով խեղճ թագաւորին գլուխը մարմինէն բաժնեց: Այսպիսի մտնումը մեռաւ Լուզովիկոս ԺՊ 1793 ին Յունուարի 21 ին, երկուուերութը տարեկան, տանեւիսը տարի Գաղղիայ թագաւորութիւնը վարելէն ետե:

Լուզովիկոսի գլխատութենէն ետքը՝ թագուհին ինդրեր էր որ սուգի հագուստ տան իրեն, ինչ որ մերժուեցաւ: Զուկըներէն բաժնուած տարուեցաւ Գօնսիէրժըռի ըսուած բանտը, հոն եօթանասուերչորս օր հազարումէկ զըրկանքներու ենթարկուելէն ետե յեղափոխականաց ատենային առջևը կը բերուէր դատուելու համար: Թագուհին փոստաբանն անոր ջատագովութիւնն ըրաւ, սակայն կատաղի դատաւորներն ո՛չ ճարտասանութեան մտիկ կ'ընէին և ո՛չ թշուառութեանը վրայ կը ցաւէին. մինչև որ Մառի Անթուանէզ ատանց խռովելու զինքը դատող ժողովին գոչեց:— «Ես քագուհի էի ու դուք իմ քագաւորս մեռցուցիք մայր էի, գաւկըներս ձեռքս խրեցիք, հիմայ առիւնս միայն մնացե՛ր է, փուն սեղր շարշարակնս մի՛ երկընցրնէք:» Արիւնարբու զահիճներուն ուզածն ալ այդ էր, ուստի ՚ի մահ դատապարտեցին զայն:

Աներեւակայելի նախատինքներով Գօնսիէրժըռի բանտէն յեղափոխականներն թագուհին սայլի մը վրայ նստուցնելով՝ տարին գլխատելու հարկը կը վճարուէր:

տութեան հրապարակը: Հոն թագուհուն վերջին խօսքերն ասոնք եղան:— «Ո՛վ Տեր, լուսաւորե՛ իմ դահիճներն եւ շարժե՛ անոնց սրտեր: Մնա՛ք բարով, որդեակի իմ, եւ ձեր հօրը մօտիկը կ'երթաւ:»

Սպանութեան գործիքն երեսունութը տարեկան Մարի Անթուանէզի կեանքն ալ կը հնձէր 16 Հոկտեմբերի 1793 ին:

Վերջապէս յեղափոխականաց Ազգախումբը Ատեանը, ուզելով բարոյականի եւ գիտութեանց ամէն աղբիւրները ցամքեցընել, Գաղղիացիները նորէն բարբարոսութեան գիրկը նետեց: Այդ ատենը Աստուծոյ գոյութիւնը ուրացաւ ու միմիայն ժողովրդին կամքը իբր կրօնք հըռչակեց: Տօները ջնջուեցան, եկեղեցիներէն ո՛ր մէկը քանդեցին եւ ո՛ր մէկը փակեցին, պատկերներն ու սրբոց մասունքները այրեցին ու անոնց տեղ Մառաի արձանները կանգնեցին:

Այս այսպէս տեսց մինչև որ Ռօպէսփիէն ի հաւանութեամբ ատեանին անդամներն Գերագոյն էակի մը գոյութիւնն ու հողւոյ անմահութիւնը հրատարակեցին: Եւ այս օրէնքը հռչակելու համար որոշեցին որ մասնաւոր օր մը տօն կատարուի ՚ի պատիւ Գերագոյն էակին: Այն օրը հանդէսին պարագայը Ռօպէսփիէն եղաւ որ ատեանին ալ նախագահն էր:

Ռօպէսփիէն ի հաւանութիւններն ու հրամաններն ամենուն վրայ տիրապետելու իղձէ մը յառաջ կուգար. բայց ինքն եւս Ռօպէսփիէն խաբուեցաւ, եւ իրեն կործանումն ալ չուշացաւ:

Վերջապէս՝ արհաւրականաց պաշտպանն Ռօպէսփիէն քիչ ժամանակէ մը յետոյ՝ ժողովրդին անէծքներովն ու նախատինքներովը իր ընկերներով ամբողջ գլխատութեան բեմին վրայ սպաննուեցաւ:

Գաղղիան մէկ քանի տարիներ այսպէս՝ շարունակ՝ սհաւոր խռովութիւններու բոյնը լինելով՝ թագաւորականներուն դէմ միշտ հանրապետականք զայրացած՝ Գաղղիան ամբողջ բարբարոսութեան թատերավայր մ'ըրին: Ազատութիւնը սոնակիս եղաւ ժողովրդեան երկու կուսակցութիւններու խաւերուն միջև, մինչև որ Նափոլէոն թագաւորականներուն սպստամբութիւնը զսպելով՝ նոյն ինքն յետոյ ի՛նքն եղաւ Հասարակապետութեան կործանարարը:

Յեղափոխութեամբ թափուած արիւնը՝ Պօնափառթով՝ այլօրինակ կերպով մը եւրօպիոյ վրայ չըջան տունել սկսաւ: Ազգութիւններու՝ օտար թագաւորութիւններու վրայ Նափոլէոնեան արշաւանքն նախճիրներ գործել սկսաւ, մինչև որ հսկայն բանակաց՝ Վաթերլօյի առջև անկաւ, խոնարհեցաւ: Նափոլէոն ինքն եւս խոստովանեցաւ զայս, երբ իր հաւատարիմ զօրավարներուն կ'ըսէր:— «Գիտե՛մ, Աստուած զիս գործիք մը սեղծած է ժամանակի մը համար, եւ ժամանակի մը ետեւ, գիտե՛մ սպակիի մը պէս պիտի փօրե՛ զիս:»

*
**

Կռէվրնի գեանափորներուն մէջ Լուզովիկոս թագաւորին ու Մառի Անթուանէզի նամակներուն ճիշդ դիմացօքը սրմին վրայ՝ յեղափոխութեան ժամանակի հնաւուր թուղթի մը վրայ՝ եռանկիւնի գծուած աչք մի՛ ուշադրութիւնըս գրաւեց, այդ եռանկիւնին ճիշդ մէջտեղը տակէ տակ գրուած կային հետեւեալ բառերը. *Unité* Միութիւն, *Indivisibilité-de-la-République* Հասարակապետութեան Անբաժանելիութիւն, *Liberté* Ազատութիւն, *Egalité* Հաւասարութիւն, *Fraternité* Եղբայրութիւն, *ou la Mort*. և կամ Մահ:

Մառայն իր լողարանին մէջ սպաննող Շառլօթ Գօստէյի մէկ պատկերը աջ կողմըս ցոյցտուն կերպով մը կ'երևնայր, ճիշդ այն տարազովն, որով՝ յեղափոխականաց ատեանին առջևը ներկայացած էր քաջ հերոսուհին:

Պատկերին տակը Շառլօթին ձեռագիրովը երկու նամակներ կը կարդայի՝ որոնց մին Յուլիս 15 թուականը և միւսն Յուլիս 16 ի թուականը կը կրէր:

Առաջին նամակ

Aux citoyens composant le comité de Sureté générale

Puisque j'ai encore quelque instants à vivre pourrai-je espérer, citoyens, que ne me promettiez de me faire peindre, je voudrais laisser cette marque de mon souvenir à mes amis d'ailleurs. Comme on chérit l'image des Mous Citoyens la Curiosité fait quelque fois rechercher ceux des grands criminels ce qui sert à perpétuer l'horreur de leur crimes. Si vous daigné faire attention à ma demande, je vous prie de m'envoyer demain matin un peintre en mignature, je vous renouvelle. Celle de me laisser dernier seule. Croyés je voue prie à toute ma reconnaissance.

CORDAY

Այս նամակու Գօստէյ՝ Հանրային ապահովութեան մասնախումբէն կը խնդրէ պատկերահան մը յուղարկել իրեն՝ նկարուելու համար: Իր նկարովն կուզէ իր բարեկամներուն յիշատակ մը թողուլ, քանի որ այլ ևս սպրեկու համար՝ իր ժամերն վերջանալու մօտ էին, և կը փակէ՝ իր այս նամակն կանխաւ՝ իր երախտադիտութիւնն մասնախումբին յայտնելով:

Երկրորդ նամակ: Մահուրեկն չորս օր առաջ գրուած:

Pardonnez-moi mon cher papa d'avoir disposé de mon Existence sans votre permission; j'ai vengé bien d'in-

nocents victimes, j'ai prevenu bien d'autres desastres le peuple un jour desabusé le réjouira d'être délivré d'un tyran.

Si j'ai cherché à vous persuadé que je passais en Angleterre, c'est que j'espérais garder l'incognito mais j'en ai reconnu l'impossibilité: j'espère que vous ne ferés point tourments en tous cas. je crois que vous aviés des défenseurs à Caïn, j'ai pris pour défenseur Gustave Doulat, un tel attentat ne permet nulle défense. C'est pour la forme. Adieu, mon cher papa, je vous prie de m'oublier ou plutôt de vous réjouir de mon sort. la Cause en est réelle. j'embrasse ma soeur que j'aime de tout mon coeur ainsi que tout mes parens, n'oubliez pas ce vers de Corneille

Le crime fait la honte Et non pas l'Echafaud.

*C'est demain à huit heures que l'on me juge
le 16 Juillet
CORDAY*

Այս երկրորդ նամակաւ Գոտայի իր հօրմէն ներողութիւն կը խնդրէ առանց իր հրամանին շարժելուն համար: Բազում անմեղ զոհերու վրէժխնդիր ըլլալովը յետագայ շատ մի շարիքներու առաջին անունը կը յայտնէ, ու կը յաւելու:

«Սիրեցեալք իմ հայր, եթէ երբէք Ձեզ հաւատացնել կողմէի թէ «Մնդդիս պիտի զնամ, պատճառն ա՛յն էր որ կը յուսայի ծածուկ պահել ձեզնէ գաղտնիքն, սակայն, մտածեցի թէ ասիկայ՝ անկարելի պիտի լինէր: Իբր ձեռակերպութիւն, ինձ համար պաշտպան փաստարան Բնտրեցի կիւսթավ Տուլաթն իմ կատարած սպանութիւնս արդէն՝ պաշտպանութիւն երբէք չ'էր ընդունել: Մնաս բարով, սիրելիք իմ հայր, կը պաշտարամ ձեզնէ զիս մոռնալ և կամ աւելի լաւագոյնն՝ կը փախաբիմ որ Եւրոպիս լինիք իմ բաղդին. պատճառն զայս կ'արդարացնէ՛: Կը զգրկեմ իմ Բոպին զոր կը սիրեմ բոլոր իմ սրտով, նոյնպէս և իմ պարս»

Ստորագրութիւնը զոտարակաւ զտրուած էր և չէր կարողանալ ընթացիկ ընթացքով ընթացնել:

*C'est demain à huit heures que l'on me juge
le 16 Juillet
CORDAY*

Վաղուան ժամը ութին է որ զիս պիտի դատեն:
16 Յուլիսի.
ԳՈՒՏԵՅ.

Այս նամակներուն դիմացօքն անպակեայ ցուցադրուողի մը մէջ Պատուարի, Միռապօի, Մառաի, Ռոպէսփիէուի և կիւսթիւնի զլիստուած դուխներուն կաղապարները ցուցադրուած էին:

Ուրիշ մէկ անպակեայ պահարանի մէջ նաև հարիւր, հինգ հարիւր, յիսուն և քսանըմէկ սակներու թուղթեր, նմանապէս տոմսեր 100, 2000 ֆրանքի: Յետոյ՝ Լուդովիկոս ԺՊ թագաւորին ստորագրութեամբը՝ իրեն գանձապետին (Trésorier) արուած հրամանագիրն

Payez comptant à la D^e de Lanballe surintendante de la maison de la Reine la somme de Douze mille cinq cents Livres, և այլն ստորագրուած Par le Roi

Նմանապէս թագուհւոյն մէկ հրամանագիրն իր (Trésorier généralին թուղթօրէ ժէնէուային) զլիսաւոր գանձապետին. ստորև՝ իր ստորագրութեամբն:

Payez
Mar.e Antoinette

Անոնց քով՝ Թամիլի Աշտարակին հին մէկ (Gravure)ն փորագրութիւնն 1795 ին տպագրուած, որուն տակն ալ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կարդացուէր

Prison de la famille Royale և ճշդօրինակն (Fac-Simie) Մառի Անթուանէզի կապիւն: Աշտարակին փորագրութեանը մէկ քովիկը թագուհւոյն կենդանագիրը կ'երևէր այսպէս նշանագրուած

Pastel falts en 1791 par Kucharsky:

Թագուհւոյն ժամանակակից պատկերահաններէն մին էր այս Բիշարցիին:

*
*
*

Գաղղիոյ արքայական Տան տխուր բոլոր այս յիշատակները աչքիս առջև ունենալով՝ կուէվէնի մանուածատառ լատիղներէն յուսով կը գրնամ: Լուի ԺՊ ի Որդւոյն Լուի Ժէ ի և Մառի Անթուանէզի բանտերը դիմացօքս կէս մթութեան մը մէջէն իրենց լայն սուռերներովը կը խորունկնան:

Իր բանտարանին վանդակին մօտն է որ կ'արձանանայ Գաղղիոյ թագաւորը. իր գիրքը, իր նայուածքն ու շակալու է կարծես՝ սակաւին ա՛յն գրպարտութիւններուն՝ որ անիրաւի ժողովուրդն իրեն կը վերագրէր: Հեզահամարչը էր դէմքն թագաւորին, և ներողամիտ հայեացքներ իր բանտարանին վանդակներէն կ'արձրկէր:

Լուդովիկոսի բանտին կիցն էր թագուհիներ, ուր, խեղճ Մառի Անթուանէզի՝ իբր երկիրքէն իջած մի հրեշտակ՝ արցունքոտ աչերը վեր բարձրացուցած՝ կարծես՝ անմեղ ա՛յնքան գոհերու և նահատակներու մահուանը վրայ կուլար:

Թագուհւոյն բանտին վերի քովին Լաւի ժէի մանուկ թագա-
ժառանգին արգելարանն էր, ուր՝ պատուաւն և աղտոտ անկողնին մէջ
Լուծովիկոս՝ մեռելատիպ վե՛ր ցցուած՝ բանտին վանդակորմը դարձու-
ցած էր իր գլուխն, վանդակորմ՝ ուրկէ՛ յեղափոխականի մը կարմիր
ապարօշն և ցցուած աչերն դաժանօրէն մանուկ թագաւորին ուղղուած
էին: Խեղճ գահաժառանգն անտարակոյս՝ յաճախ իր քունէն՝ յեղափո-
խականներու աղաղակներէն ընթոտ կ'արթնար, սրոնք բանտին
առաջքը գալով՝

Tu dors sale vipere.

— «Ռէն, կը քնանաս զազի՛ր իմ», խօսքերով, կալանաւորը կը խո-
ցոտէին:

Բանտին մէջտեղը՝ դեռնի վրայ ուտելիքի մը աման և սափոր դը-
ուած էին:

Միւսէոնի գեանափորներէն դէպ 'ի ձախ՝ ետև շրջան մի բոլորելով՝
կը հասնիմ Միւսապօի արձանին դիմաց: Հոն յեղափոխականներու ատ-
եանին առջևը անոր բոլոր կատաղիները հաւաքուած՝ զՄատամ Ռօլլան
կը դատէին:

Մատամ Ռօլլան համարձակ՝ զինքը դատող ատեանին առջևը կե-
ցած՝ յանդուգն պատերազմողի մը կերպարանքն առած էր, մագերուն
խոպոպներն ու սերուն վրայ ինկած՝ ա՛լ աւելի շքեղ կը ցուցադրէին անոր
անայլայլ ու անխռով դէմքն, որ, Կիւլբեօթինին առջև իսկ սառուու
մը չ'զգաց ու քաջալի՛ր հանդիսացաւ իրեն ընկերացող միւս դատա-
պարտեալներուն:

*
**

Սոսկումի ու գերեզմանական մթութեան մէջէն՝ ուր աղօտ լամ-
բարներ Կռէվէնի գեանուղիներուն ձեղուններէն կը պլպլան, քայլ մի
ևս յառաջանալով, կը տեսնիմ զՇառլօթ Գօտտէյ, դանակը Մառաի
կուրծքին միսած: Մառաի գլուխն արիւն լուայ՝ իր լողարանին մէկ եզ-
րէն դուրս կախուած կը մնայր: Գօտտէյ վրեժխնդրութեան կարմիր
զոյնովն բռնկած՝ կռնակը Մառաի սենեկին որմին յեցուցած՝ այնայլայլ
բայց զայրազին՝ նայուածքներն Մառաի սենեկին դուռը հասնող յեղա-
փոխականներուն դարձուցած էր: ԶԳօտտէյ կալանաւորելու կուգային
արիւնկղակ գունդ մը յեղափոխականներ Մառաի սպաննութեան սենե-
կին բաց դրանը առջև:

Մառա, ա՛յն արիւնախանձ ժագօպէնն էր որ համարձակեր էր
ըսելու և գրելու թէ՛ Գաղղիոյ խռովութիւնը հաստատելու համար Երկու
հարիւր յիսուն հազար գլուխ կտրելու է:

Շառլօթ Բարիզ գնաց ու Մառաին հետ ուղեց տեսնուիլ՝ անիկայ

ա՛յդ միջոցին՝ սոսկալի բորոտութիւն մ'ունենալով՝ ասնը մէջ լողա-
րանը մտած էր: Շառլօթ քովը գնաց, սկսաւ հետը խօսիլ ա՛յն ժիրօն-
տէններուն վրայ որ իր երկիրը փախեր էին: Մառա անոնց անունները
հարցուց ու վրայ բերաւ թէ «Քիչ ատենէն պատիժին կ'աւանուէ»:—
Բայց դուն հիմակուրնէ առ քու պատիժը, ըսաւ Շառլօթ, և դանակովը
զարկաւ սպաննեց զՄառա, և ըրածն ալ քաջութեամբ խոստովանեցաւ:
«Մէկ մարդ սպաննեցի ըսաւ, հարիւր հազար գլուխ ազատելու համար,
«մէկ չարագործ մը սնանդները փրկելու, վայրենի գազան մը երկիրս
«հանդարտեցընելու համար:»

Ռօպէտիէնի խորհուրդովը Շառլօթ մահուան դատապարտեցաւ,
և Մառաի սպանման վրէժխնդրութեանը համար ժագօպէններն սկսան
արիւնը հեղեղի պէս վազընել: Ո՛ր մարդուն վրայ որ կրնային կասկած
մ'ունենալ, մէկէն բռնելն ու հրապարակը տանիլ գլխատելը մէկ կ'ընէ-
ին: Ասանկով՝ հազարաւոր իշխաններ, գիտուններ, արհեստաւորներ գլ-
խատուեցան, որոնց մէկ հատիկ յանձանքն էր հարստութիւն, խելք
կամ առաքինորթիւն ունենալը: Ինչուան 1793ի Նոյեմբերի երկուքը
հարիւր հազար մարդ բանտերը նետուեցան, և ասոնց տեղ գտնելու
համար բոլոր սրբատները, դպրոցներն, ու վանքերը մէկ մէկ բանտա-
րաններ դարձան:

*
**

Կռէվէնի Միւսէոնին մէջ դասաւորուած Գաղղիոյ յեղափոխութեան
նշանաւոր դէմքերը երբ գիտութեան, արուեստից ու քաղաքակրթու-
թեան անցեալը երբ միտքս կը բերէին՝ կը զարմանայի յոյժ: Կ'երե-
ւակայէի թէ գիտութեան և յառաջդիմութեան մայրաքաղաքը ինչպէս
կարելի էր որ քիչ ժամանակի մէջ արիւնհեղութեանց որրանը լինէր,
ու, իւրովի կը հարցընէի: Այնքանի փափուկ զգացումներով օժտուած
ժողովուրդ մը ինչպէս կարելի էր որ իր արքայական գերդաստանին
հանգէպ այնքանի վայրենաբարոյ և սնողորմ գանուէ՛ր:

Կը թուի ինձ թէ՛ ամէն բան՝ հրը իր ոտնմանը կ'անցնի՝ իր նպա-
տակին ծառայելէ կը դադրի: Այսպէս ալ 1793ի յեղափոխութիւնը Բա-
րեզի մէջ իր գագաթնակէտը հասնելով՝ ընկերական կեանքին ու ար-
ուեստից զարգացման խոչընդոտ եղաւ. կուսակցութիւնները զիրար տա-
պալելու ջանքին մէջ գտնուեցան. ատելութիւնը ծաւալ գտաւ. ազգայ-
նութեան սէրը վրէժխնդրութեան կրակին մէջ քայքայուեցաւ ու լուծ-
ուեցաւ: Ահաւասիկ հետեանքը մարդկային սանձարձակ կիրքին, որով՝
զաղղիական յեղափոխութիւնը ամէն բան իր խօլ արշաւանին մէջ փչրեց,
տապալեց:

1793ի յեղափոխութիւններէն վերջ Նափոյէոնեան յաղթանակներուն՝
երբ պարտութիւնները յաջորդեցին, ժամանակ մը կ'երևի որ ասոնք ուելի՛
խոնարհամիտ ըրին զԳաղղիա, մինչև որ Սրտանի առջև՝ ութսուն աարի
վերջ՝ գաղղիական պարտութեան հետեանօք, նորածնուող Գաղղիան իր
Հանրապետութիւնովը արթնացաւ:

*
**

Կռէվէնի ստորերկրեայ ուղիներէն խոտորեցով՝ քայլերս կը մտրորուին Գրիստոնեայ Հռովմէն առաքելութեան բաւիղներուն մէջ: Այդ բաւիղներուն ամէն մէկ անխնսներու ու խորչերուն ծոցը Հռովմ իր նուիրական թափօրներովը կը պատկերանայր:

Քարապարիակ ձեղուններու աղօտ լամբարներուն լոյսերովը աջ ու ձախ առաքելոյն Պետրոսի քարոզութիւնները կը ներկայանային: Մէկ կողմ Հռովմայեցի տիկնանց ու տղայոց խումբերը Առաքելոյն շուրջը՝ անոր քարոզութիւնները լսելու համար համախմբուած էին: Առաքեալն Պետրոս՝ իր ձեռներն երկինք բարձրացուցած էր: Մանուկ տղեկ մի անդին՝ մկրտութեան ջրովը կը սրբագործուէր, ատդին գեանի վրայ՝ պատանքներով ծածկուած մարտիրոսի մը դիակը կ'երկննար, որուն գլխուն վերև լալակոծ ընտանիք մը գլխիկոր խոնարհած՝ վերջին իր մաղթանքները և արձունքները կը ձգէր աւանդ՝ հանգուցելոյն մարտիրոսութեանը պսակին վրայ:

Թուէ՛ր ինձ թէ՛ ներոնի և Դիոկղետիանոսի ժամանակին՝ արհաւիրները՝ այս ստորերկրեայ ուղիներուն ձեղուններուն վերէն՝ ակունջիս՝ գերանդաղէն կառքերու սրտումներ մը եր բերէին հասցնել ինձ թուէ՛ր թէ՛ Հռովմը բարնկընող Կայսեր կառարշաւին ձամբաները լուսաւորող ջահերը ես կը տեսնէի մէկիկ մէկիկ, քրիստոնեաներ թաթխուած ձիւթի մէջ, և սոցտոաներու վրայ ցիցերու վրայ բռնկուած:

Սոսկուժով պաշարուած՝ երբ քայթ ՚ի քայթ ման կուզայի, աջիս՝ դիմացօքս զոյգ զոյգ երկաթէ վանդակներ կը բացուին: Անոնց ետև լուսաւորուած Կոլոսէոն մը յանկարծ՝ իր բխրաւոր հոնդիստականներովը՝ կիտաբոլոր շրջանակուած՝ յոնկարծ ՚ի տես ինձ կ'երևի: Կարծես թէ դարերու անցեալին կրօնիկեայ ամբարտակը՝ աստուածութեան մէկ գաղտնի հրամանովը պատառուելով՝ տարիներու շեղջակոյտին ետէն նորօրինակ Կոլոսէոն մը ինձ հանդէս կը բերէր:

Վանդակներէն ներս՝ թէատոնին մայտանք՝ կարգ կարգ խաչերու վրայ գամուած քրիստոնեաները շարուած էին. անոնց առջև ընդարձակ կրկէսին վրայ՝ գաղանները նահատակներուն մերկ մորթիները կը յօշտակէին: Սոսկայի՛ էր մարտիրոսներուն մեռելութեան հողեվորը, մանաւանդ վանդակին մօտիկը՝ առիւծի մը թաթեանն տակ կռնակի վրայ փռուած այն կիսն, որուն աչքերը անհեղեղ մը բացուած, կարծես աղիքներուն խորերէն հողին դուրս՝ կոպիճներէն պիտի վիժէր:

*
**

Պ. Կռէվէն, յեղափոխականներուն գաւթիթներուն մօտ հեթանոս Հռովմէն բռնակալութիւններն իսկոտ լարմարապէս կցորդած էր: Կիւլեոթիկի նահատակներն այ տարբեր կերպով մը չ'էինք կարող զանազանել քրիստոնեայ մարտիրոսներէն:

Գիտնափորներու սանդուխներէն վեր ելնելով՝ վերստին Միւսէնին սինազարդ գաւթիթները ժուռ կուզամ:

Փաշտօտայի դէպքին հերոսներն աջ թևիս՝ շողենաւի մը կամբջակին վրայ սեղանի մ'առաջ լուրորուած՝ իրարու՝ գիւանազիտական ու պատեճ ըրազմական հաշիւներ կուտային:

Գօնթ Մառշան, Գաղթիթէն Պառաթիէ, Գօրօնէլ վէնկադ, Գաղթիթէն ժէւմէն և հուսկ ուրեմն Լորա Քիչնէր խմբակը կ'ամբողջացնէին:

Պ. Սիրասար Քիչնէն սեղանին վրայ ծրարիներու քարտէսի մ'առաջ նայուածքն խորունկ սեւեւած էր: Անգլիացի զօրավարին դէմքին վրայ սոցպատի պէս կաղապարուած կրտկոտ ողևորութիւն մի՛ անոր յամառ կամքը կը ցոլացնէր:

ՄԱՐՏՈՒՆՆԵՐ, ԵՆ ԿՈԼՈՍՆԵ

Ասոնցմէ՛ աւելի հեռուն՝ տեսարանն էր եթալպիոյ Մենկիք թագաւորն իր արքանեակներովը ու զինուորներովը շրջապատուած՝ որ իր արքունական Սէտեային վրայ բաղմած՝ Եւրոպացի նշանաւոր այցելուները կը հիւրասիրէր:

Այս ցուցահանդէսէ քիչ մ'ալ անդին՝ Միւսէնին ճիշդ մէջտեղուանքը՝ Գաղղիտիան թէատրոնին ծաղիկները իրենց հանգիստական տաղներովը՝ ողբերգութիւններու կամ գուտաներգութեան տեսարանները կը ներկայացնէին: Հոն էին Սառա-Պէտրոս, Մուսէ-Սիւլի, Գօքնեօր կը ներկայացնէին: Հոն էին Սառա-Պէտրոս, Մուսէ-Սիւլի, Գօքնեօր կը ներկայացնէին արուեստին կատարելութեան ժողովուրդին մաքին և, և այն, որոնք իրենց արուեստին կատարելութեան ժողովուրդին մաքին ու սրտին վրայ մեծ տպաւորութիւններ ներշնչելու աղաւկը եղած էին:

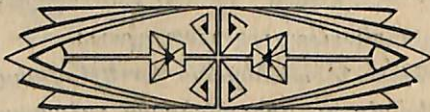
Դերակատարներու արահին մէկ քովիկը՝ չը պիտի մոռնամ նաև յիշատակելու՝ ազակեայ դարակի մը մէջ գետեղուած Վիքթոր-Հիւկօի ձեռքերուն մոմագօծ կաղապարները, անոր ձեռագիրներն, ու գրիչը փետուրէ :

Վերջապէս՝ վերոյիշեալ արահէն եղնելով՝ ճիշդ գիմացօքս Պիտա Թ.ի թափորն իր հետևորդներովը կը ներկայանար : Եկեղեցական Սէտեային վրայ բազմած նստած էր Պապն. ամպնովանի մը գլխուն վրայ կը հովանաւորուէր : Կարտինալներ, կարմիր պտտմուձաններով, պապական Սէտեային առաջքը շարուած էին, մինչ անոնց քովերէն Վատիկանի վինւորներ թափօրը կ'ամբողջացնէին :

* *

Կռէվէնի Միւսէնին մեր այցելութիւնը վերջացած էր : Մուտքին հայելագործ դռներէն դուրս ելայ : Գիշերն արդէն Բարիզը պտտած էր, սակայն ելեքտրական լամպարներ դուրսը՝ պուլլվառ Մոնաստիթը կը շողջողացնէին : այս պուլլվառէն անդին ուրիշ պուլլվառներ լուսոյ հեղեղանման ցայտիւններով երկնակամարը կը ծիրանաւորէին, կարծես թէ նորանշան օդերևոյթ մը Բարիզ մայրաքաղաքին երկինքը լուսով կը բեհեղագործեր : Ժողովրդան անհուն եռուզեռն ու կառքերուն դրփիւնը մթնոլորտին մէջ կը բզզա՛ր :

Ես, օտարականս պանդուխտ, մտո՛յ ելեքտրականացեալ Բարիզին մէջ, ու անոր երկինքը կրակող լուսոյ հեղեղներուն մէջ կորսուեցայ :

ԼԻԻՔՍԱՄՊՈՒՐԻ ԵՒ ԳԼԻԻՆԻԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐՆ

1909 Յունուար 12

Գարձեալ՝ մառտիտուղի առաւօտ մը մշուշներով օթոցուած է : Բարիզի ժխորին հեղեղը ձեղքելով՝ Բօն Սէն-Միշելի կրկնակ կամուրջները կը հաննիմ, ուրկէ՛ պէտք էի Լիւքսէմպուրի թանգարանը գնալ :

Ձիւնը՝ պարտէզներու արօտներու վրայ ու ճամբաները ծածկած էր : Մի քանի օր առաջուց տեղացած ձիւնը ամբողջ ծառուղիները, պարտաներն ու փողոցները իր սպիտակ սաւանովն կը զտրդարէր : Շատուտներուն ջուրերը արձաններու բերնին մէջ սառած՝ աւազաններու վրայ պաղանձաւեայ պոքփիւրներ կը յօրինէին կարծես :

Սէնն իմ աջ թևիս մոխրագոյն իր ջուրերովը կը փրփրար. սառչներու բեկորներու հետ Սէնն իր կամուրջներու կամարներուն տակը կը թաւարուէր : Ձմրան անձրևի և հալած ձիւնի հեղեղներն հեռաւոր լեռներէն Սէնին մէջ թափուելով՝ աւելի արագացուցած էին գետին ջուրերու հոսանքն :

Կ'անցնիմ կամուրջներէն, և Սէն-Միշելի պուլլվառէն՝ կ'անցնիմ Ռիւ Ռասին փողոցն : հին Օտէնին առջևէն հապշտապ կը սահիմ. Օտէնո՛ն, որուն սիւները՝ թէատրոնը բոլորապատկելով՝ ձակասի եռանկիւնն կը գրկէին : Օտէնէն քիչ անդին է որ Լիւքսէմպուրին պալատը իր ընդարձակ պարտէզներովն ու աւազանովը կը տարածուի : Այս այն պալատն է՝ ուր Գաղղիոյ նախկին թագաւորազուհիները կը բնակէին : Վօփրարի փողոցին վրայ Ծերակոյտին՝ Սէնտի պալատն էր, որուն անմիջապէս՝ Լիւքսէմպուրի թանգարանն կը յաջորդէ :

* *

Երկաթեայ վանդակապատ մեծ դուռ անցնելով Միւսէնին պարտէզը կը մտնեմք, պարտէզին մէջ մարմարեայ ու պղնձեայ անդրիներն իրենց քամակին վրայ սառելու մօտ ձիւներուն՝ յետին կաթիլները գետինը կը թափթփէին : Այդ անդրիներէն մին՝ հոն անկիւն մը երկու թշուարներու կծկտած արձանները կը ներկայացնէր, կանգուն՝ իրենց պատուանդանին վրայ : Այդ թշուարներն անշուշտ իրարու քոյր և եղ-

բայր իրարու հպած կը մնային՝ կարծես իրարմով ջեռնորու մէկ նախադ-
գուշութեամբ: Ոտից ցգլուխ պատառոտուն էր անոնց հալաւն, անոնց
հալաւն մարմարեայ, անողոք թշուառութիւնն էր որ հոն իսկապէս ի
հոնդէս կը բերեր և հայողաց սիրտերը կը փղծկեցնէր:

Չմբան արհաւիրներն արդէն մեր շուրջը պատած էին: Լիւքսէմպու-
րի անոնկ կոյր և եղբոր արձաններն զիտելով՝ գիշերաջն՝ Լուվրի և
Սէնի կամարներուն տակը դողդղացող թշուառներն միաքրս՝ կը բերէի:
Արհաւիրներու մէջ արձանացած պատկերներ մ'ալ անոնք էին անշուշտ՝
կծկտած կամարներու սիւններուն տակ: Լիւքսէմպուրի պարտէզին մէջ՝
Le Peuple et le Pleur'ն այս քանդակներն ալ աւելի խորճաւոր կը
պատկերացնէին իրենց իմաստն, ժողովուրդն և անոր Կոճկոճոնքն:

Պարտիզէն թանգարանին մուտքին աստիճաններուն վրայ Յու զէթի
մը պղնձեայ արձանն կոնգուն կ'երևէր, թուրն իր ձեռքին՝ խոժոռա-
ղէմ: Իսկ թանգարանէն ներս մեծ Կալուին էր որ կը բացուէր՝ ու-
տեղ Տանթէի մանկութիւնը մարմարի վրայ՝ կը պատկերանար:
Կարգաւ՝ իրարու ետև հոն կ'երևային. Յովսէփ յեղիպատս, Իսմայիլ
և Ակար, իրարու պլուած: Le Repos Հանգիստը, որ կը ներկայացնէր
կին մը պառկած՝ բողկները զխուն վրայ վեր առած: Արչալոյրը L'au-
rore նմանապէս՝ որ կնոջ մը կերպարանքով կը պատկերանար մարմա-
րին մտրչամակը՝ զխուն վրայ: Գեղեցիկ էր այս շխուածքը և ստեղ-
ծութիւնը բանաստեղծական, նմանապէս՝ Génie gardant le secret de la
tombe ն Գերեզմանի գաղտնիքը պահպանող Ոգին. ստուգիւ գաղտնիք-
ներու կնիքն նա իր ճակատ վրայ կը կրէր. Dans le Rêve ն երազներու
աշխարհները կը բանար: Մարտիրոսը Le martyr ն իր ամբողջ մարմնով
բարէ պատուանդանին վրայ իբր մուկ մը երկնցած՝ իր բոլոր զնդերք-
ներուն պրկուածներովն կրած ամնջանքներուն սառստ ոք մեզի՝ զգա-
ցրնեղ կուտար:

Le Souvenir, Յիշատակն, բնէնդներով պատաստուած կին մ'էր սա,
մայր մը, անարատութիւն մ'որ կը մարմնանայր, որուն զխուն վրայ
երկու ազաւններ տերևի մը ոտն կտուցներովն բռնած՝ Յիշատակին
վարսերուն վրայ կը բերէին գետեղել զնոյն այն ոտան: Քիչ հեռուն,
նախամայրն Եւա, խաբէութեան պառզն իր ձեռքին՝ ապառածի մը
վրայ կանգնած կը խոկայ. անոր ծունգերուն տակ օձին գլուխն է սըմ-
քած: Այս անդրիին դիմաց գարձեայ նոյն Եւան է որ՝ յանցանքէն
յետոյ գլուխն արմուկներուն մէջ թաղած՝ ինքզինքին կ'ափոտտայ, օձն
որ այլ ևս իր պաշտօնն լրացուցած է՝ նախամոր նստած ժայռին տակն
է և տունն միայն ցոյց կը տայ: Կենաց ծառին պտուղն տակաւին
Եւայի ձեռքին մէջն է, և այն ձեռքն է որ կը դողդողայ կարծես յան-
ցանքին ստեղծմաներովը կաշկանդուած: Նախամոր գլուխն ծուած իր
ծունդերուն միջև, վարսերն ևս մերկ սրունքներուն վրայ փռուած՝
արհաւիրները մեղքին՝ կը փռէր կարծես իրեն ամբողջ մարմնայն վրայ:

Լիւքսէմպուրի թանգարանին բոլոր այս արձաններն Գաղղիական
ճարտարագործութիւնը ու գեղարուեստն կը փայլեցնէին: Մարմարներու

կոյտեր, զատ զատ՝ հողի վեհ գգոցմունքը բերած ձգած էին հոնտեղ,
հոն տեղ՝ ուխտիներու կամ անսպասաներու մէջ տնկուած սահմանա-
կոթող նշաններու նման, որոնք ճառնապարհն ու աղբիւրը ցոյց կը տան
յողնած կամ ծորաւած ուղեւորին:

Աստուածաշունչի պատմականը ներկայացնող գաղղիական քանդա-
կագործութիւնն իրեն թերութիւններն ալ ունի: Ինչպէս Յով-
սէփ և ասոր նման ուրիշներ: Իրաւ է թէ հին դարերու ժամանա-
կակից չէին զանոնք յղացող արձանագործներն, բայց և այն-
պէս՝ հին դէմքերու արտայայտութիւններն, հին հոգեբանութիւնն լա-
ուսումնասիրելէ ետև կարելի է միայն անոնց յար հարգատն կաղա-
պարել: Ըստ իս այդ ուսումնասիրութիւնն ժառամբ մը Քեքրոնի՝ նա-
հապետաց երկրին մէջ՝ կարող եմք ձեռք բերել: Քսան տարի առաջ՝
այցեցրած էի Քեքրոն, տեսած էի անոր ժողովուրդները, զխաւորաբար
Արարացին, անսպասի ուղեւորը իր պարգութեան տարազին մէջ, իր
պատմական հովանիին տակ: Տեսած էի հին աւանդութիւնը որդեոց որ-
դի մաւանդող ցեղերը Յուդայի երկրին մէջ. անոնց բարքերը Ենովայէ
ներչնչեայ մարդարէներու պատմականին զանազանութիւնն չէին դնե-
ր. անոնց կերպարանքը, այն կնճիւններն ու այն շնորճքը կը ցոլացնէր,
ի՞նչ որ յատուկ էր Աստուածաշունչի նկարագրականին:

Գաղղիական արդի գեղարուեստագիտութիւնն աւելի՛ Եւրոպականին
փափուկ կամ բուռն զգացումները արտայայտելու ձևուն մէկ յատկու-
թիւնն ունի: Դիցուհի մը պատկեր կամ մէկ արձան, զազղիացի արուես-
տագիտին ամենէն սիրած և կամ ընտրած նիւթերէն մին է: Այս տեսակ
ընտրութիւններն իրեն համար աւելի խանդ կը մատակարարեն, այս ընտ-
րութիւնն զազղիացի արուեստաւորն իր նպտոտակին մէջ չը խաբեր:

* *

Գալով թանգարանին իւզաներկ նկարներու բաժնին, Peste à Rome
ժանկախսն ի Հոռով, գլուխ գործաց մ'է:

Կարմիր պատմութեանով մը երկինքէն հրեշտակ մը իջած՝ ժան-
տախտին՝ մատով մը Հորվմին գուռը ցոյց կուտայ: Փոռու մի վրայ
բացուող այդ գիշերին՝ ժանտախտն մեռելական ցուպով մի կը փութայ
հին քաղքին գոները բողխել: Ներսը՝ դիակները՝ սալայառակներուն
վրայ զիգուած՝ ինկած են իրարու վրայ:

Այս գլուխ գործոցը նշանաւոր պատկերահան Delaunayի Պ. Տըլոնէ-
յի վրձինին հրաշալիքներէն մին էր:

Carmon, Գառմտի կայէնը: Ասոր մէջ կը տեսնուէր նախածոր որ-
դին՝ Կայէն, մարդախոշոջ նայուածքով, խուռեայ իր մազերով, ոճրագործ
իր քայլերով, Արէլի գիակն ետև ձգած՝ սպանութեանը յու-
ղարկաւորական թափօրին առաջնորդ: Ուրուականագէմ կիսամերկ
անձինք Արէլի գիակը պատգարակի մը վրայ բարձած՝ ուսերնուն վրայ
կը կրէին:

Հրաշալի՛ էր մանաւանդ Rouy Hector պատկերահանին Պոմպէա և Հերքուլանուն: Վեսուվին կրակներովը գիշերուան մէջ երկինքին սև ամպերը կ'երեւնան: Նէսպօրի կանայք դաշտերուն վրայ սարսափահար՝ իրարու գիրկ նուազեալ ինկած են, հրարուխին բոցերուն կարմրութիւննովը անոնց մահատիպ երեսները կը լուսաւորուէր, մինչ Վեսուվին մօտիկ լեռնաշղթաները կարմիրով շամիրացած՝ հսկայ զանգուածներու նման կ'աշտարակուէին: Նախոյի ծոցը այս տեսարանի կշտին՝ փրփրուն և լուսաւոր՝ իր եզերքները կ'ուրարակէր:

Le Rêve de Bataillé, Մարտին Երազն, ընդարձակ դաշտերու վրայ բանակատեղի մը կը պատկերացնէր: Զինուորները գետինը պառկած կը քնանային. երկնի ամպերուն մէջ վերը՝ տեսիլքի մը երեւոյթին տակ՝ Նախօրէնին գրօշը իր լէգէտներովը կը ծածանէր: Խարոյկները բանակատեղւոյն վրայ տեղ տեղ կը վառէին. հորիզոնին լուսաւոր գիծերը կարծես հոն հեռուն կը պլպլան: Հրացանները խրձանաձեւ շարուած, և փողերն, թմբուկներ ու դրօշներ անոնց սուխներուն ծայրերէն կախուած՝ պատերազմին գիշերներուն տխուր Երազն էր որ կը բանային:

Paul Leroy, Բօլ Լըրօի La Tisseuse, Ոստայնանկը: Սա կը ներկայացնէր Ալճերուհի մը իր կտաւի ճախարակին առջեւ՝ որ բեհեզը կը հիւսէր: Այդ հիւսուածքին ետեւէն արարուհւոյն դէմքը նուազկոտ կ'երեւէր: Բուն արուեստն հոն էր որ՝ բարակ կտաւատէն կնոջ դէմքն սպիտակ ստուերի մը պէս կ'ուրուագծուէր: Կիտաւորը լուսնի մը նշոյններուն տակ երեւցող դալիպզունակ դէմքի մը նման Ալճերուհւոյն կերպարանքը գործուածքեհեզին ետեւն էր ու կը փայլէր:

Բօլ Լըրօի նկարին կը յաջորդէր Բարիզն ու Սէնը, անոնց գիշերն ու պսպղումները: Սէնի ջուրերուն ստուերներուն վրայ կարմիր ու դեղին լամբարներուն ցորացումը դիւթական իմն երեւոյթով կամուրջներուն կամարներուն ու ծխանքներու վրայ կը փայլաբլէր:

Ասոր կը յաջորդէր՝ Անապատի մը մէջ ինկած ու մեռած ուղտի մը նկարն:

Le Cimetière de St. Privat. Սէն Բոխլաի գերեզմանատունը: Ասի Նէօվիլ Neuville պատկերահանին գլուխ-գործոցներէն մին էր: Այս նրկարին վրայ՝ բոցերու մէջ գաղղիական պատերազմը կը վառի:

Բենիամին Գոնսթանի La Justice de Chérif, աչքի զարնող դոյներով անագին թապլօ մի: Կանանոցի՝ Հարէմի մէջ կարմիր մահը կը ցցուէր: Չանցիք՝ դեռինը փռուած՝ սպաննուած հանրմներ իրենց արեան ճապաղիքներուն մէջ կը լողային:

*
**

Լիւքսէմպուրի՝ ինչպէս և ուրիշ միւսէտններուն մէջ այցելուն երբ իր սիրտին մէջ խանդ ու եռանդ կը կրէ՝ անտարակուսելի է որ մեծ գաղափարներ ստեղծելու յափշտակութեան մէջ չը գտնուի: Նթէ դիտողն արուեստագէտ մը չէ՝ գեղարուեստն անոր՝ թաքուն մէկ սց մի կը պարզուէ. մարդկային կեանքի յեղափոխութիւններուն խորունկը՝ այցելուն՝ ինքնին կը սկսի քայլ առ քայլ թափանցել, կեանքի և զգացման պատմութիւնը՝ բուն իր իսկական գոյներովը մեր աչքերուն կը հանդիպի, և դիտողն ինքն հոն այդ գլուխ-գործոցներուն առջեւ անուղղակի՝ ինքն ևս կը լինի բազդի պատահարներու մէկ պատմաբանը: Համոզումը լուիկ իր դերը կը կատարէ, և ցաւն ու տխրութիւնը, փառքն ու համբաւը, և արհաւիրն ու պժգանքը չարին, ամէնքն ալ հոն ի միւսէտն՝ դիտողի մը հոգիին զգայարանքներուն վրայ ուսման ցող մի կը կաթեն:

Իրիկուն է այլեւս, թանգարանին դռներն պիտի փակուին: Դուրս կ'եկնամ Լիւքսէմպուրէն: Չմրան ցուրտ քամին երեսներս կը կրծէ, կը փութայնեմ քայլերս, փոքր մի ջերմութիւն մարմնոյս ստատրելու համար:

Վերտաին Սէնին կամուրջներն, վերտաին փողոցն Ռիվօլի, Լուվրը, Բալէ-Ռուայեալ, Ռիւ տը Ռիշլիէօ, պատմական և ոսմանթիք բոլոր այս փողոցները քերելով՝ կ'անցնիմ հապշտապ: Ռիւ տը Ռօսսինի, իմ հանգստարանն կը դիմեմ, Ռօսսինի պանդոկն, ուր փոքրիկ իմ սենեակը իմ խոնջէնքն պիտի ամուրէր:

ՔԼԻՒՆԻ ՄԻՒԶԵՈՆՆ

Յունվ. 13

Հին Կելտացիներու ժամանակին գոյութիւն ունեցող շէնք մի կը թուի սա, Քլիւնի կոչուած Մի սիոնն, որ Սորպոնին դիմացօք կը բացուի:

Իտրերու մրուրովը սեւցած անոր պարիսպին հին քարերը գաղղիացւոց բարբարոսութեան թուականները, Կելտացիները մտացս առջև կը բերեն:

Մետասաններորդ ու երկոտասաններորդ դարերու մնացորդ Քրիստոնէութեան արձաններու գլուխներ հոն Քլիւնի խոնաւ գմբէթներուն տակ բացուող վիրապի մը մէջ ջախջախուած կը մնային:

Գեանին տակը՝ հին բանտարան մ'էր անշուշտ այդ վիրապը որ իր անդունդը երկաթէ ժանգոտած վանդակներու հետեւն ցոյց կը տար:

Անոր մէջ՝ թրքական դագաղներու ձեւով կելտական ու հռոմէական գերեզմաններ կարգու քովէ քով շարուած էին: Նորօրինակ Պատթիլ մ'էր սա գուցէ ուր՝ բարբարոսներ ս' գիտէ քանիներու կեանքը հոն շղթաներու տանջանքի տակ մաշեցուցած էին:

Միւսէնէն ներս տանեւելեցերորդ դարու Ֆրաման ճարտարագործութիւններն ի յայտ կուգային. թափու հողերով ու փայտ շինուած արձանիկներ, որոց քանիները սակեղծուած՝ նոյնքական պատկերներ կը ցուցադրէին, ինչպէս Քրիստոսի չարչարանքն ու խաչելութիւնը:

Փրկչի գլուխ մը իր փշէ պատկովը՝ վարպետի մը ձեռագործի արուեստը դուրս կը բերէր: Տասնեւհինգերորդ դարու ձեռակերտ մ'էր սա:

Իսկ Մարգարիտա թագուհւոյն կաղնեփայտէ մտուկն տանեւելեցերորդ դարուն կը վերաբերէր: Տակաւին ուրիշ նոյն ժամանակներու յատուկ՝ շատ մի գործուածներ, Ալէնի յատակներէն գտնուած կապարեայ հաւաքածոներ, արև, լուսին և այլն կարգու շարուած էին ապակեղարակներու մէջ:

Գոթական արուեստով՝ կաղնեփայտէ շինուած ճգնարանի մը եկեղեցիին վանդակորմն իր ծաղկենկար զարդարանքներովը՝ գորգի վրայ հիւսուած պատմական տեսարաններ Ֆրաման կապերտագործութեան նմոյշներէն. 1496ին շինուած Աստուածամէնի մը նկար մօզայիքի նմանո-

ղութեամբ, տակաւին ուրիշ շատ մի առարկաներ, բոլոր այս հնութիւնները մէջէ մէջ բացուող դռներով անջատուած՝ զատ զատ կէս մութ Քլիւնի սրահներուն մէջ դեռեղուած էին:

Տասնեւչորրորդ և տասնեւհինգերորդ դարու սպանիական, գաղղիկան ու իտալական գտակներ, տանթելէ գործուածներ, եկեղեցական հազուատներ, ամէնքն ալ ոսկեթել հիւսուած, և ասեղնագործութիւններ հողագոյն կտաւի վրայ անոնք ևս ոսկեթել և արծաթով հիւսուած, ասպետական կարգին վերաբերող պատմուճաններ, ու կրկայն քղանցքներով վերարկուններ, բոլորն այս՝ հին ճոխութիւններու տեսակին վրայ մեղ գաղափար մը կուտային:

Միւսէնին վերելի յարկն, սաղաւարտներ, զէնքեր, զրահներ ու տէգեր, դանակ, թուր, կայծքարի երկար փողով սարձանակներ փղոսկրի մասնիկներով մոզայիքակերպ զարդարուն, կացին, վահան, նիզակ, բոլոր այս զէնքերը իրենց կարգաւորութիւններով հոն Քլիւնի վերնատան մէջ հնաուր ռազմիկներու զարդարանքները աչքիս առջև կը դասաւորէին:

Կը տեսնայի նաև սջ և ձախ ճենապակի անօթներ, պղնձեայ ամաններ, պարսկական, Պաղատի և Մուսուլի, վենետիկեան, իտալական և ֆրանսական:

Քլիւնի մէջ տարօրինակ կապանք մըն ալ ցոյց կը տային որ՝ *ceinture de chasteté* կը կոչուի: Ասի՝ Աւազոններու յատուկ կապանք մ'է որ՝ պատերազմի գնալնուն՝ ռազմիկ կիներ կը գործածեն եղեր:

Կը տեսնայի նաև վենետիկեան և գաղղիական ապակեգործութեան և ձուլածոյի արուեստներուն նմոյշները. պողամաններ, աշտանակներ, ափսէներ ու ծաղկամաններ, տոնք ալ սեղաններու վրայ դեռեղուած վերնատան մէջ ընդարձակ սրահ մը կը գրուէին:

Մէկ ուրիշ սրահի մէջ նաև Ռօշիրաներու նուէրներովը ճոխացած՝ երբայական թանգարան մը կը բացուէր: Հոն, եսթերի պատմութեան արձանագրութիւնները մագաղաթներու վրայ՝ շրջանակներու մէջ ամփոփուած՝ պատերէն կախուած էին, տառերն հրէական էին ու տառերը բոլորով ապագրեալ շրջանակներն ծաղիկներով զարդարուած: Յուդայի թագաւորութեան դրամներ նաև կարգ կարգ դրուած մէկ կողմ, անոնց կը յաջորդէին տանարանեայ պատուիրանքներն ցուցանող ձեռքեր:

Քլիւնի վերնատան սանդուխներէն իջնելով ցած՝ մտնաւոր մէկ ընդարձակ յարկաբաժնի մը վրայ ալ թագաւորներու և թագուհիներու ոսկեղօժ կառքերու հաւաքածոներուն վրայ աչքերս կը շլանան: Անոնք աւելի նմանողութեան մը կը բերեմ թրքական հին թագաւորներու կառքերուն:

Եթէ մաս առ մաս ուղէի յիշատակել ամբողջ Քլիւնի հնութիւններն, շատ մեծ էջեր պէտք էին գրաւել անշուշտ: Կը փակեմ ուրեմն իմ նօթագրութիւնս և կ'անցնիմ հակիրճ մ'ալ Բարիդի թատրոններու յիշատակութեան:

ԲԱՐԻՉԻ ԹԵԱՏՐՈՆԵՐԸ

Երբ Բարիզի վրայ կը խօսուի անհրաժեշտ և կարեւոր է յիշատակութեան առնել անոր նշանաւոր թէատրոնները, զխօսուողոյնը օրէնան, օրէնա գօմիքն, Թէաթոնը Ֆրանսէն, Թէաթոնը Կէթէն, Օտէանն, և այլն:

Բարիզի մէջ ամէն օր փողոցներու վրայ թատրոններու ազդարարութիւնները աչքերուս կը դիպէին. երբ Պօլսոյ մէջ միշտ կրկնուած օրէնաներու շարք մը խոշոր գրեթով կ'ազդարարուէր, բոլորովին զանց կ'ընէի գնալ թատրոն: Ես արեւելքի զաւակ, սիրտս արեւելքի հին ողբերգութիւնները տեսնելու ծարաւի, նախկին Ելլադայի և Տրովայի յիշատակներովը կ'ուզէի արբենալ, կ'ուզէի հողիս թաղել հին նշանաւոր հերոսներու հողի մեծ և վսեմ զգացումներու խորունկը:

Գրեթէ միշտ՝ Բօն Սէն-Միշէլի կամուրջը անցնելու համար թէաթոնը Փոսանտի առջեւէն էր ճանապարհս, եւ ամէն մէկ անցնելուս՝ աչքերս շարունակ թէատրոնին ցոնցէ վանդակներուն մէջ Ռասինի կամ Գոսնէլի անմահացուցած հելլենական ողբերգութիւններու ազդարարութիւնները կը փնտռէին: Վերջապէս ձմրան մի երեկոյ՝ Թէաթոնը Ֆրանսէի կամարներուն ներքեւէն աճապարանօք երբ Ռիւ Ռիշլիէօ կը դիմէի աչքերուս դիպաւ Ռասինի Անթրոմաք ողբերգութիւնը որ նոյն գիշերն իսկ պիտի ներկայացուէր:

Անթրոմաք, կ'ըսէի իւրովի, Տարտանիւսի Իլիոնը մեզ այս գիշեր պիտի պատկերացնէ, անոր հերոս նահատակները, և Հերմիօն, զուստրն Հեղինէի, և Գլէօն և Կեփիս, Ֆէօնիքս և Պիւրոս և զՈլլրեստես, և 'ի վեր քան զամենայն, Անթրոմաք, Հեկտորի այրին որ՝ Տրովայի պարիսպներուն վրայ բարձրացած իր աղի արցունքներն ու հառաչանքները Աքիլլեւսի և Յունաց բանակներու մարտին գոչերուն հետ խօսուց:

Գօմէտի-Ֆրանսէզի բեմին վրայ ամենէն նշանաւոր դերակատարներն պիտի ներկայացնէին զ'Անթրոմաք: Կ'արթէր ուրեմն այցելել: Ուրախութիւնը սիրտըս ուռցուցած՝ տակաւին Անթրոմաքին հանդիսատես չը մնացած ես զինքս հինն Տրովայի մէջ ներկայ կը կարծէի, իբրև թէ Անթրոմաքին ցաւատանջիկ հառաչները ես ինքն կը շնչէի, կը տեսնէի անոր աչքերը փայլակի, աչքերը՝ որոնք զՀեկտոր կը փնտռէին, և զՀեկտոր չէին գտներ: Զմրան դառնութիւններուն պէս սխրութիւն մը

Անթրոմաքին յիշատակներովը հողիս կը պատէր: Փութացի պանդոկ: Տրովայի պատմութիւնն սկսայ թղթատել, և ճաշելէ անմիջապէս յետոյ՝ նետուեցայ Բարիզի ժխորին մէջ և անոր պուլըլառները ձեղքելով քայլ առի՝ արագ դէպ ի Գօմէտի-Ֆրանսէզ:

Գաղղիոյ այս մեծ մայրաքաղաքին մէջ՝ երբ ոչ բարեկեցիկ հասարակութիւնը ներկայացման մը հանդիսատես պիտի ըլլայ՝ ժամ առաջ՝ թէատրոններու դուռը կը փութայ: Հոն բաժանումներով անշատուած նեղ անցքի մը մէջ ոտքի վրայ սպասելու համար: Այս հապճեպ սպասումը թէատրոններու վերնատուններուն մէջ լաւ տեղ մը գրաւելու փափաքէ մ'է որ յառաջ կուգայ: Այս սպասման կարգերուն՝ Գաղղիացիք queue անունը կուտան որ քսուս կը նշանակէ: Ամենէն կանուխ հասնողը իր ետեւը կը թողու հեազհետէ ժամանողներուն շարադասը որ հետզհետէ կ'աճի ու կը սեղմուի: Կանուխ հասնողներէն քանիներ իրենց սպասման տեղը քանի մը ֆրանքի փոխարէն անցորդներու կը ծախեն, ա'յնպէս մ'որ գնորդ և ծախող երկուքն ալ միանգամայն կ'օգտուին: Ո՛վ գիտէ քանիներ, այս մէթոտով՝ Պուլլեօն Շառթիէի մը մէջ իրենց իրիկ-ո՛ւսան ճաշն պիտի սպասուին մէկ քանի ֆրանքով:

Յուրան, ձիւնն ու քամին երբէք բարիզեան ժողովուրդն իր թատրոնի հաճոյքէն չեն կարող զրկել: Գաղղիացին՝ վայելելու մեծ փափաք մը կ'զգայ երբ ձմեռն բարիզի փողոցները մշուշով և անձրեւով կը լցնէ: Գաղղիացիք Բարիզի պուլըլառներու սալայատակներուն անվերջանալի շարքերուն վրայ անցուղարձի անաղին եւ ու գետի մէջ կը սիրեն միբճուլի. անոնք շրջականերէն զիւզացի թէ զիւզաքաղաքացի կուգան իրենց լուսոյ քաղքին հրճուանքներովը որոբուլի և իրենց Բարիզի հպարտանալ: Ամէն բազը ու մեծութիւն հոն է իրենց համար: Երկինքը հոն գիշերայն ելեքորական հոսանքներու լուսեղէն անդրազարծուներով կարմիրով կը բոնիլի, կարծես թէ հոն երկինքը դալուկ վերջալոյսի մը կրակներուն ցոնած շաւաղուսութիւնովը կը վառի:

Փոյթ չեն ինձ այդ լոյսերն. ես ալ անոնց հեղեղին մէջէն տարուելով արդէն հասած եմ Գօմէտի-Ֆրանսէզի դռներուն առաջը: Բազմութիւն կայ հոն խոնուած. տակաւին կէս ժամու միջոց պէտք էր կալը-ռիի դռներուն բացուելուն. սակայն Queue Բէօին բազմութիւնն կատարեալ և գրեթէ ամբողջացած էր:

Գիշերուան ժամը եօթնուկէս՝ թէատրոնին շուրջ վերնատան դուռները կը բացուին: Ժողովուրդը կարգաւ իր տոմսերն գնելէ ետե պտուակող անհուշներէ վեր կը բարձրանայ խլացուցիչ դոփիւններու մի աղմուկով: Թէատրոնին երկրորդ, երրորդ յարկերու օթեակներն լցուած են և կալըռին մութ հոսանքի մը պէս ժողովուրդին կոհակներն կը բերէ իր բոլորակաձև նստարաններուն վրայ նետել ու դիզել:

Օտարականս ալ իր կարգին մեծ կալըռին մէկ քովիկը բազած՝ իր շուրջը կը հայի: Զած կը հայիմ, ճակտիս դէմ բացուող բեմին լուսաւոր վարագոյրին: Օթեակներու մէջ փափլացող բարիզեան գեղե-

ցիկ սեռը կը դիտեմ. անոնք թիթեռնիկներու պէս կը վխտան. իրենց ծա-
ղիկներու բոցին վրայ տանթէշներու մէջ կ'երերողիան. կապուտաներու,
զարդարանքներու, աչգօլթէշներու հրաշալիութիւնը զիրար կը գերազան-
ցէ, մինչեւ որ վարագոյրին բացման հրամանատար կոչնակը թէստրո-
նին յատակէն մինչև կոտորը ձայն կուտայ: Շարժումները կը դադրին
ուշադրութիւնները գէպ ի բեմ կը լարուին, անշուշտ ներկայացման
հեղինակին և դերակատարներուն համբաւն է որ իր շուրջ բերած էր
զարգացումի խմբակները:

Երաժշտութիւն չը լուռի բնաւ: Մունէ-Սիւլի նախ դարբիններու
գործադուլն պիտի ներկայացնէր, որուն պիտի յաջորդէր Անթրոմաք ող-
բերգութիւնը:

*
**

Վարագոյրը բացուեցաւ: Գառաւորաց ատեանը մէկէնիմէկ հանդի-
սականաց աչքին՝ տեսարանին խորը պարզուեցաւ: Մունէ-Սիւլի իրր գոր-
ծաւոր՝ նախագահին առաջը կեցած՝ կ'սկսի, բայց խօսքով ու ձայնով մը
չէ՛ որ կ'սկսի, հապա, դարձացման, սոսկումի ահաւոր սպաւորութեան
մի տակ՝ գլխու մէկ շարժումով մի՛ Մունէ-Սիւլի թշուառութեան
ոգին նոյն իսկ ինքն է որ կ'սկսի ծննդաւ ծով մի կը ներկայացը-
նէր իր այդ շարժումով: Պահ մի յետո գողդղալով մի կ'սկսէր նա
Ֆռանսուա Գորբէի La Grève des Forgerons Լա Կոեկ սե ֆոնժրոնը.
անիրաւութեան և անարդարութեան չարիքները ի յայտ կը բերէր, դա-
տարի իր քսակը ձեռքը՝ գրկանքներու մէջ թաւալգոր իր ընտանիքը
զպւակները դատաւորաց գթութեանը կը յանձնէր, դատարի իր քսակը
դատաւորաց իրաւարարութեանը նժարին մէջ կը նետէր:

Պաւլօ Մունէ-Սիւլի: Վախժուհի մեայ բաւական տարիքը իրմէն
գլխացմունք ու խոնգ պահանջուցած չէին երբէք: Ետ իրբն մաշած ևւ
գեանաքարչ գործարար մը կեանքի թատերաբեմին վրայ՝ հողին ան-
զուեղներէն՝ իր հողին վայնատաններովը կը խօսէր, հանդիսականնե-
րը կը գրաւէր և անոնց տիրապետելով մը քսակին կիրքերը կը լու-
ցընէր: Փառք քեզ, Մունէ-Սիւլի, իրաւամբ է որ պատուոյ լէգէնի
չքանչանը քուկին կուրծքը կը պարզարէ:

Լա Կոեկ սե ֆոնժրոնի մէջ Մունէ-Սիւլի խեղճակ կեանքին դառ-
նութեանը վրայ կուրար. բացուց իր հետ հանդիսականներուն ընդհա-
նութիւն սիրտը: Մարդ արարածը պահ մը իր հասարակութեան շրջանակէն
զուրք նետուեցաւ ֆոնժրոնով: Ֆռանսուա Գորբէի հեծեմանքներու
երգին տակ Մունէ-Սիւլի ի լուր աշխարհի՛ շատ կենդանի պատկերա-
ցոյց թշուառութեան կեանքը. մեղեքական զանգակի մը վայրենին պէս
արեւուն ցննած լայրերուն մէջը կուրար նա, կուրար կեանքի ունայն
փառքերու յաղթական կամարներուն տակ, փառքեր, որոնք արհա-
մարձանքի չլիմաներ կը հիւսեն թշուառներուն շուրջը:

Ամէն անտա կ'արժէ ուրեմն La Grève des Forgeronsի մէջ զՄու-
նէ-Սիւլի տանիք: Թշուառութեան քողը թափանցել: Կէս ժամ ամ-

բողջ դարձնոցապետը ինքն Սիւլին էր որ խօսեցաւ: Լա Կոեկ սե ֆոն-
ժրոնի տեսարանը ամբողջ կէս ժամ տեւեց, և այն ինչ վարագոյրը
ցած կ'իջնէր՝ բարիկեան ծափահարութիւնները խորհրդաւոր հնչունե-
րով Գոմէտի ֆռանսեղին կամարները կը թնդացնէին. երկիցս և երկցս
իրարու յաջորդող ծափահարութիւնները բեմին վրայ երեւցող դարբ-
նոցապետին մեծ դերակատարը կը շնորհաւորէին:

Վարագոյրը ցած իջաւ:
Վեհափառ մի մեծ շարժում վարագոյրին գոցուելէն ետեւ Մունէ-
Սիւլիի թողուցած սպաւորութիւնը պտտուց թէստրոնին մէկ ծայրէն
միւսը՝ տեղատուութեան մը պէս՝ որ ծովերու անկողինը եզերքներէն
յետ կը քչէ: Համոզողութեան ամենամեծ պատգամն էր որ Մունէ-
Սիւլի պտտուցած էր իր զգացումներովը, իր ներշնչումներովը հան-
դիսականաց սրտին մէջ: Այդ պատգամին առջեւ մոռացութիւնը կը
փչրուէր. անտարբերութիւնը հասարակութեան սե քողին տակ ամշուղով
մ'իր երեսը կը ծածկէր: Մարդն իսկական իր կեանքին վրայ կ'անդրա-
դառնայր պահ մը, և այդ կեանքին զանազանութիւններուն վրայ պրժ-
զանօք կը հայէր: Հետեւեալ օրին անշուշտ ֆոնժրոնի հանդիսական-
ներէն քանինե'ր բարի օրինակ պիտի լինէին մի շատ տարբարղներու
կեանքին:

Ֆոնժրոնէն անմիջապէս յետոյ՝ Ռասինի Անթրոմաք ողբերգու-
թիւնն էր որ կ'սկսէր:

*
**

Անթրոմաք այրին էր Հեկտորի՝ որ Հելլէններէն գերի տարուեցաւ
իր որդւոյն՝ Ասթիանաքսի հետ,

Յոյներն կասկածելով թէ՛ մի՛ գուցէ մի օր Հեկտորի զաւակն Աս-
թիանաքս իր հօր մահուան վրէժն լուծէ՛ Ասթիանաքսն սպաննելու
համար զՊիւրոս կը դրդեն:

Իսկ՝ Ովրեստէս՝ Ակամեմոնի օրդին՝ որ վաղուց սիրահարուած էր
Հեղինէի աղջկանը Հերմիօնի՝ Հելլէններուն զԱսթիանաքսն սպաննելու
զխառնի կուգայ Հերմիօնի իմացրնել:

Պայմանաւ մը միայն Հերմիօն կը խոստանայ Ովրեստէսի կինն լի-
նի ու իր Պիւրոս խոստացեալէն հրաժարիլ եթէ երբէք ինքն Ովրես-
տէս՝ յաջողէր իր սոխուհուոյն՝ Անթրոմաքի օրդին յանձնել Հել-
լենաց:

Ըստ այսմ, երբ Ովրեստէս՝ յուսով էր իր փափանքներուն ու նպա-
տակին հասնելու՝ Պիւրոս զանի կանխելով կուգայ Հերմիօնի իմացընել
թէ ինքն Ասթիանաքսը թշնամեաց ձեռքն յանձնելու յօժար է, պայմանա-
միմիայն՝ որ իր՝ Հերմիօնի հետ ամուսնանալու փափաքն իրագործուի:

Այս ձախողումին վրայ Ովրեստէս՝ թէպէտ կ'ուզէ զՀերմիօն ա-
ռեւանգել, սակայն Հեկտորի այրին Անթրոմաք Պիւրոսի ոտքերուն իջ-
նալով անոր կը պաղատի՝ կամ իր զաւակն փրկել և կամ զինքն ալ իր

զարկին հետ թշնամիներուն ձեռքը յանձնել: Անթրոմաքի աղաչանացը Պիւրոս հաւանելով պայման կը դնէ որ իրեն կինն լինելու հաւանի: Անթրոմաք սա դիտուածով միայն չուզեր Պիւրոսի ընդդիմանալ, որով հեռու Հեկաոորի այրին զաւակն փրկելէ հետո ի մտի ունէր իր կեանքն զրաւելու:

Բայց՝ Հերմիօն՝ տեղեկացած ըլլալով Պիւրոսի՝ առ Անթրոմաք ըրած առաջարկութիւնը, կուգայ կը պաղատի Ուրեստէսի Պիւրոսն ըսպանանել ու իր Վրէժինդիրն ըլլալ: Ուրեստէս կը վարանի: Այս վարանումն պատճառ կ'ըլլայ որ Հերմիօն իր իսկ ձեռքն զՊիւրոս սպաննելու դիտումն խոստովանի՝, որով՝ յայնժամ՝ Ուրեստէս Հերմիօնի խնդիրքն ընդունելու հաւանութիւնն ցոյց կը տայ: Այս միջոցին է որ վրայ կը հասնի Պիւրոս և կ'ազդարարէ թէ Անթրոմաքի վրայ ունեցած իր սէրը զինքն երդմնազանց կացունելու դատապարտած է: Լսելով զայս Հերմիօն՝ իր կատաղութիւններն ու աւնէքները Պիւրոսի գլխին կը տեղայ:

Հուսկ ուրեմն Պիւրոս՝ Մեհենի լազնին առջև ո՛չ թէ Ուրեստէսի ձեռքն կ'սպաննուի հապա գունդ մը Հելլեններէ. և Ուրեստէս՝ փութալով Պիւրոսի մահուան լուրը Հերմիօնին աւետել, կուգայ՝ և միեւնոյն ժամանակ իրեն մատուցուած խոստումին կատարումը կը խընդրէ: Հերմիօն, զՈւրեստէս կը մեղադրէ, և բացարձակ անոր կը խոստովանի՝ թէ՛ որքան որ իր շրթունքն Պիւրոսի սպաննուիլը(*) իրեն հրամայած էին, սակայն և այնպէս՝ իր սիրան երբէք չէր յօժարեր անոր մահուանը, մա՛հ, որ անտանելի էր իրեն համար: Զայս ըսելով, յառաջ կը նետուի Հերմիօն և զՈւրեստէս դաշուհանարելով ինքզինքն ալ կը սպաննէ անոր գլխին վրայ:

Ահաւասիկ ամբողջ նիւթն Ռասինի Անթրոմաք ողբերգութեան:

* *

Գօմէտի-Ֆուանտէզին զանգուկներն վերստին՝ դաւիթներէն մինչև վերնատուն ձայն կուտան. հանդիսականներն պտոյտի սրահներէն կը փութան իրենց օթեակներն ու թիկնաթոռներն դրաւել: Վարազոյրին ետեւէն խուլ թոփիւն մը հանդիսականներուն միջի շշկոցը կը լռեցընէ, և, վարազոյրը կը բացուի:

Հելլենական հին տարազներով մէկիկ մէկիկ կ'սկսին բեմին վրայ երևան զալ Անթրոմաք և իր հերոսներն, գուսաներգուհիներն, ու հոմերական դարն ու բանաստեղծութիւնը Ռասինի ամենապերճ ոտանաւոր հիւսուածքներովը կաղապարեալ:

Մատամ Պառթէ *Palme academique* Բալլ ագուսկիի արժանացած մեծ դերասանուհին էր որ ստացած էր Անթրոմաքի դերն, և մատամ Սըկօն-Վէպէր *ruban-violet* Կապոյս-ժապաւեհի պատուանշանովը զարդարուած՝ Հերմիօնի դերն կ'ստանձնէր:

(*) Պիւրոսի քէ Հերմիօնի եւ քէ Ասքրոմակայ ըրած նոյն միեւնոյն առաջարկութիւնները տարօրինակ կը թուին ինձ:

Աքանչելի ներկայացուցին Տիկնայք դերասանուհիք իրենց հարազատ դերն և կրնամ ըսել թէ աւելի՛ ա՛նոնք էին որ մեղի՛ Անթրոմաքին մէջ՝ հին դարերու ժամանակին մօտեցուցին: Իսկ, Պարոնայք դերասաններն, ո՛րքան որ առողջանութիւնին յատակ և իրենք կուսողուն, սակայն ակնածանօք կուգամ յայտնեշու թէ՛ անոնք ա՛ւելի՛ զաղղիական ողբերգութիւն մ'էր որ կը ներկայացընէին իրենց բովանդակ շարժումներովը և խօսուածքովը և շեշտերու հնչիւններովը: Հելլենական հին առնական բարբերն անշուշտ՝ իրենց մասնաւոր մէկ եղանակն ձեն ու կաղապարը պէ՛տք է իրենց մէջ ամբողջացուցած ըլլան:

Կարելի է որ հոս դերասանուհիներու մասամբ իմ կարծիքս դիտողութիւններու տեղի՛ տա՛յ, սակայն, եթէ չեմ սխալի՛ր՝ զաղղիոյ իգական սեռի զգացումները միշտ՝ շատ աւելի համապատասխան և համերայն գտնուած են հելլէն իգական սեռի սիրտի և հոգիի զգացումներուն հետ, որոնք փափկութիւնը, նրբութիւնը, և քնքուշ ճաշակը իրենց բոլոր կատարելութիւններովն ՚ի վեր կը հանէին:

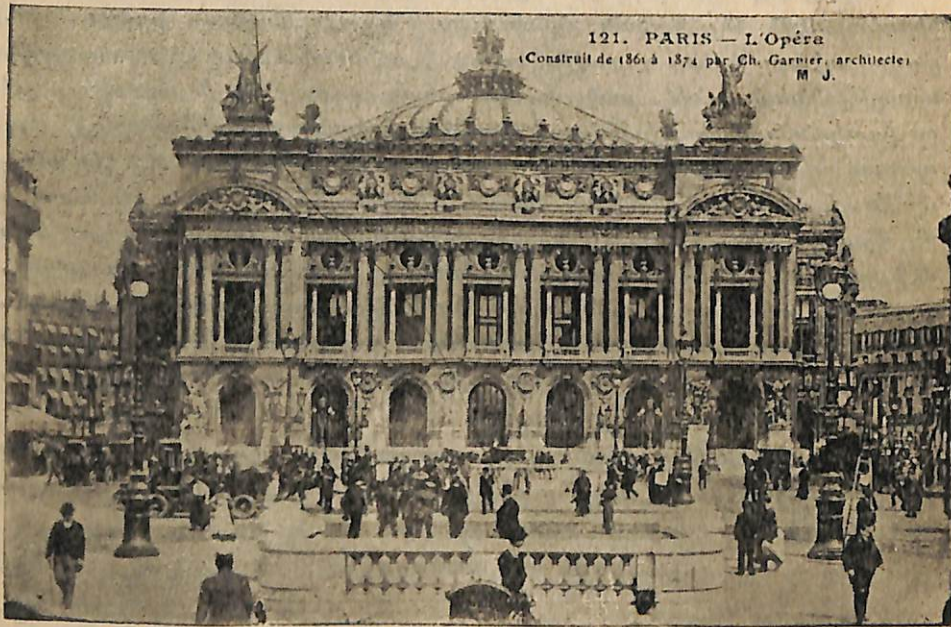
Գաղղիացի այր դերակատարներն Անթրոմաքի նման ողբերգութիւններու մէջ՝ հելլէնական հինաւուրց զգացումներու բովէն անցնելու պէտքը իրենց զօրովիզ պէտք է ունենան: Իգական սեռը իր նրբութիւններն ունի՛, սակայն, առնական զգացումներն ալ պէտք չէ՛ որ իգականին նրբութիւններուն հետ համահաւասար ընթանան: Այդ պարագային՝ ներկայացումներն ամբողջ միօրինակութեան մէջ կը սեղմուին, և հանդիսականներու միտքն վերջիշումներու լայն ասպարէզի մը վրայ չը կեդրոնանայր. ներկայացումին ճոխութիւնը մերկութեան մէջ կը մնա՛յ, ու հետևանքն սա՛ միայն կը լինի որ թատրոնի սիրահարներու երևակայութիւնն աւելի հեղինակին տաղանդովն ու խօսքեւորովը միայն կ'որոշուի: Նկարագիրներու քաղցի մէկ պակաս մը՝ մեծ պակաս մը կը լինի, և միտքերը զուրցուածքներու միօրինակութեան մէջ կը յողմին ու կը չարչարուին:

Յորոշական թատրոնի այցելու օտարականի մը այս դիտողութիւնը չեմ կրնար կարծել որ տարբեր մեկնութիւններու տեղի տայ մանրազննին քննողի մը համար:

ՕՐԷՌԱ

Ամէն Բարից այցելուներ Օրէոսին յիշատակը վառ կը պահեն : Օրէոսն զգացումի կատարելութեան մեծ ուսումնարանն է : Մարդ արարածը հոն կը կրթուի, բուն իտէպը, գերազանցը և վսեմը հոն կ'ըմբռնէ :

ՕՐԷՌԱ

Օրէոսն իր ճառուղիին *avenue* ին զիմաց՝ յաղթական իր ճակատին ու կամարակապ իր սիւներով լայնատարած նստած է իր հիմերուն վրայ : Անոր հսկայ մարմինն կտրծեն յայտնի կ'արդարացնէ Օրէոսին մէջ ներկայացուցուած տեսարաններուն մեծութիւնն և զերակատարներուն արժանիքն :

Իբրև այցելու Ֆրանսական մեծ ոտանակն՝ ուղեցի տեսնել Օրէոսն : Երկու շաբթի մը մէկ գիշերին՝ Աստուածներու վերջալոյսն *Le Crépuscule*

des Dieux ն պիտի ներկայացուէր : Կանուխէն գնած էի տոմակս որովհետև ինչպէս յիշած եմ Բարիցի մէջ եթէ անուշաղիր ըլլամք այդ մասին՝ բա՛ցը կը մնամք, և կամ թէ *quene* ի անտանելի սպասումին ենթակայ կ'ըլլամք :

Չորրորդ վերնատան մուտքի տոմակն ձեռքս Օրէոսի մեծ դրան սանդուխներէն վեր կ'եղնեմ : Թէտարոնին ներքին դռներն բացուելու համար տակաւին քառորդ ժամ մի սպասել պէտք էր մարմարինն չքեղակերտ դաշիճին մէջ՝ ուր տեղ կ'սպասէին Բարիցեան ընտանիքներ ու պարոններ ամէնքն ալ շքեղապէս արդուզարդուած :

Երբ ժամը ութ կը հասնի, մեծ *escalier* ին դռներն կը բացուին : Սպասող ժողովուրդն կարգաւ Օրէոսէն ներս կը մտնէ, և խաչաձևեալ և լայնարձակ մարմարինն սանդուխներէն բարձրանալով իրեն տոմին յատկացեալ բաժանումներուն մէջ կը սուղուի :

Eescalier ն հիանալի էր, ճարտարապետական տեսակէտով ամբողջ Օրէոս մը կ'արժեք այդ *Eescalier* ն (էսքալիէն) . ելեքարական լոյսերն հոն այսելուին աչքն կը զազտացնէին, առատազլին և սիւներուն ոսկեղօծութիւնն մեր տեսութիւնը կը շրայնէր :

Երբ շէնքին ներքին ճարտարապետութեանը վրայ գմայլած՝ արըշիւ՝ չորրորդ վերնատունը հասած էի, տոմի թիւս ցոյց տուի հոն սպասող առաջնորդող օրիորդաց, որոնք ինձմէ վերաբեռն խնդրելով՝ ցոյց տուին ինձ քովընտի բացուող դռներու շարքի մը մէջ մտար մը, ուրկէ ներս անառախկ Օրէոսի մեծ կիսարդարակն, որ պայտի մը ձևով կ'ընդարձակուէր և երկու կողմէն բեմի մեծ վարագոյրին եղերքներուն մօտիկը կ'ամփոփուէր :

Ոսկեղօծութիւն մը իմ շուրջ ամեն տեղ կը փայլարդէր : Ելէքարական լոյսերը կը ցոլային : Ատտիճանաւոր նստարաններու շարակարգը հետզհետէ բազմութիւն հանդիսականաց զբաւելով՝ Բարիցեան ժողովուրդին ճոխութիւնովը կը փողփողար :

Չանդակները ձայն տուին, ճիշդ ժամը ժամուն՝ Օրէոսի ազգարար նշանը արուեցաւ, ճակատէն բացուող վարագոյրը մեծափարթամ շարժումով մը վեր ծալուելով՝ կրկին մի ուրիշ վարագոյր յետ կոյս բացուեցաւ :

Տեսարանը մթութեան մէջ վերջալոյսը կը ներկայացնէր, և զիչերը, ու զիչերէն յետոյ Արեալոյս : *Les crispuscule des Dieux* ն տեսարաններու ու ոգիներու յաջորդութեանց շարք մի կը ներկայացնէր զիւրական կրակներ, լիճեր, անտառներ, յաւերժանարներ ջրերու մէջ կը լողային . Գերմանական զիցարանութիւնը հանդիսականներուն վրայ արծիւի մը թևերը կ'առնույր որ ճախրատայ՝ Եունիֆրատի լեռներէն՝ ծիւծի մը թևերը կ'առնույր որ ճախրատայ՝ Եունիֆրատի լեռներէն՝ հեղեղաանները և հեղեղաաններու վրայ կախուած ապառաժները կը ձեղհեղեղաանները և հեղեղաաններու վրայ դադար առնելու համար : Քէր կ'անցնէր մթապատ հորիզոններուն վրայ դադար առնելու համար : Երկու հարիւր երաժիշտներ օրէոսի երաժշտութիւնն հիանալի էր : Երկու հարիւր երաժիշտներ օրէոսի

մեծ շէնքին կամարները կը դղրդեցնէին, և մերթ անուշ սիւքի մը նման և կամ մեղուններու քաղցր բզզիւններուն նման հարիւր քոսն ջութակներ վակնէրի մեղեդիները կը հնչեցունէին: Վակնէր հանդիսա- կանաց հոգւոյն վրայ աներեւոյթ աշխարհ մը կը ցոլացնէր, այնքան թովիչ ու հրապուրիչ: Վակնէր մեղի՝ մեր մէջ՝ իր ստեղծագործութեան նման կը ներկայանար բոլորովին աստուածացեալ ու գերահրաշ:

Իերակատարներն ամբողջ՝ ջութակներուն ձայնովը երգատույն- թեամբ կ'երևէին բեմին վրայ, ամէնքն իրարմէ գերազանց, ամէնքն իրարմով կատարեալ: Յատակ, ջինջ, և խորունկ էին անոնց երգերուն հնչիւններն բոլոր: Բեմին վրայ երևցաւ Տիկնայք և Պարոնայք Աստու- ածներու վերջալոյսի օրէնաին մէջ աննման և անթերի կը կատարէին իրենց բոլոր դերերն: Անոնցմէ շատեր Պատուոյ Լէզէոնի պատուանշանովը գնահատուած՝ իրաւամբ էր որ Օրէնաի մէջ անոնք մէկ մէկ ասող կը փայլէին:

Յետ աւարտման ներկայացումին՝ բոլորովին գոհ սրտով կը մեկնէի Օրէնաէն. ինձ նման հարկաւ շատեր ներկայացման մեծ տպաւորութե- ամբը վառուած՝ Հռենոսի Աստուածներով հովանաւորած էին իրենց հոգին:

Բարեգի Օրէնաի մասին՝ պատմուածին նայելով՝ Գաղղիոյ Կառա- վարութիւնն է որ անոր տարապայման ծախսերն փակելու համար ներ- կայացումի հասոյթներուն պակասը կ'ամբողջացրնէ: Միմրայն դերակա- տարներու համար տարեկան վճարուած դուժարը՝ հարիւր հազարնե- րու կը յանգի:

CONCERTS COLONNE

ԳՕՆՍԷՌ ԳՕԼՕՆ

ՇԱԹԸԼԷԻ ԹԱՏՐՈՆԻՆ ՄԷՋ

Սիրահարուած վաղուց՝ Լորտ Պայրընի Չայլտ Հարրլային՝ գնացի լսել Գօնսէն Գօլօն միևնոյն Հեղինակին Մանֆրէտ ողբերգութեան նուա- զահանդէսը: 1909 Յունուար 31 ին պիտի ներկայացուէր այդ հանդէսը Շաթըլէի թատրոնն, ուր Մունէ-Սիւլլիւ Մանֆրէտի դերին մէջ Լորտ Պայրընի Մուսաներն 'ի հանդէս պիտի բերէր:

Մէնի աիանց վրայ Շաթըլէի թէատրոնն Սառա-Պէոնաոի թատրո- նին ճիշդ դիմացօքը ընդարձակ շինուած մ'է բարձրայարկ: Անոր բեմը մեծ է և տարածական, և տեսարաններն են ճոխ ու շքեղ: 1909 Յուն- ուար 31 Կիրակի կէս օրէն ետև կը փութամք Գօնսէն Գօլօն: Հանդի- սականներուն ժխորը Շաթըլէի կամարներուն տակ խոնուած մեծ տա- րուբերմամբ կը զեռայր. կը գնամ ես ալ թաղուիլ հոն այդ ժխորին մէջ, սպասելով որոշեալ ժամուն՝ վերնատան դռներուն բացումին:

Երբ ազդարար նշանը տրուեցաւ, մուտքն ա'լ ազատ էր: Բազմութե- ան հեղեղովը գրկուած՝ երրորդ յարկը կը վերելակեմք: Ակնթարդի մը մէջ կը տեսնեմ թէատրոնին ամբողջ նստարանները խուռնեկրամ հան- դիսականներով ծածկուած. Օթեակներն ու Բառթէսը իրարու յաջոր- դող ժողովրդեան կոհակներովը կ'եռայր ու կը զեռայր:

Բեմին վարագոյրն բոլորովին բացուած՝ երկու հարիւր յիսուն երա- ժիշտներ իրենց ջութակներովը դոյն այդ բեմը կը ծածկէին, ուր Միւ- սիւ Գօլօն պիտի հրամայէր այդ ամենուն:

Երբ Գօնսէնի բացման ժամն կը հնչէր, երաժշտութիւնն սկսաւ նախ՝ Պէթհովէնի, Շումանի և Վակնէրի մեղեդիներով: Սոյն այս պահուն հանդիսականաց շշուկն յանկարծ երաժշտութեան ձայներուն դէմ կասե- ցաւ, ինչպէս՝ կոհակներու շառաչման ձայնին դէմ ծովերու մէջ ապա- ուսթի մը վրայ՝ աղիոնները կը կասին: Անշարժութիւն մը կը տիրէր, և Մանֆրէտ ողբերգութիւնն այդ անշարժութեան ծոցէն ծաւալ փալլակե- ներու նման շուրս կուգար:

Մեծ երգահան Շուժանի երաժշտութեամբ՝ թաւ ջութակները, և փոքր ուրիշ հարիւրէ աւելի ջութակներ իրենց գեղգեղանքներովը խորհուրդներու և սիրոյ գեփիւռի մը միջնորդութիւն մէջ կը թրթռային կարծես, որով և ես՝ այդ ժամուն՝ խորհրդաւոր գաղտնիքի մը աներևոյթ թևերովը յափշտակուած՝ և ես ինքն թե կ'առնուի յանրաւութիւն՝ Պայունի մը հողին սիրտը մխրձուերս համար:

Ոգիներու փայլակները կը ցորային աչքերուս դիմաց. այդ փայլակներով լուսավառուած Լորս Պայունի սնամանկ երգին Առաջին Տեսիլն կը բացուէ՝ ր կապուտերանց:

Պատմենք ուրեմն նիւթը Մանֆրէտին:

Մանֆրէտ նախ՝ տեսարանին վրայ Տարրներուն Ոգիները իրեն կը կանչէ: Բորբորային ընկձուած է նա սիրոյ խայթին տագնապներովը:

Չուրին, օգին, հողին ու կրակին ոգիները խուճար խուճար կուգան Մանֆրէտի հարցընել իր խնդիրքը:

Մտացութիւնը ես կը խնդրեմ՝, կը փնտռեմ՝ կը գոչէ Մանֆրէտը:

Ոգի մը իրեն ձայն կուտար: Ո՛չ, կարելի չէ՛ ա՛յդ: Եւ, Մանֆրէտի կրկին թախանձանքներուն վրայ դոյն այդ ոգին՝ անոր սիրուհւոյն կերպարանքովն է որ յանկարծ կ'երևի, սիրահի մ'որ Մանֆրէտ կորսնցուցած էր:

'Ի տես այդ Սիրուհւոյն՝ Լորս Պայունի Հերոսն զնէ ճանչելով՝ ազդակ մի կ'արձրկէ. բայց ստուերն ակնթարդի մը մէջ յանկարծ՝ Մանֆրէտի աչքերէն կը խոտոփի՝, կ'անհետի՝:

Մանֆրէտը մոխրնարար գեպին կ'ընայ և անէժքներով իր յուսահատութիւնը կ'ողբայ:

Երկրորդ Տեսարանին՝ Պէճնետն Արպանները կը բայցուին:

Մանֆրէտը բնութեան Մուսային զիմուճ կ'ընէ, Արպեայց Պարիկն իրեն կը կանչէ, որ հեղեղի մը յարուցած ծիածանի մը ներքեւէն՝ հոն իրեն 'ի տես կ'երևի:

Մանֆրէտը Պարիկին՝ սրբապիղծ իր Սէրը կը խոտոփանի՝, ու կը խնդրէ անկէ՝ վաճակ լողոր այն Չար Ոգիները որ զինքն կը հալածէին այն օրէն 'ի վեր՝ երբ իր անտեղ Սիրուհւոյն արիւնք թափած էր:

Բնութիւնը: Ո՛չ, գայլ չե՛մ կարող կը պատասխանէ:

Մանֆրէտը յայնժամ՝ Ոգին իր մօտիկէն կ'արտաբռէ՝:

Երրորդ Տեսարանն է Եռանկիրտուի կատարներն, Լորս Պայունի Հերոսն այդ սարերու բարձունքներէն անցունդի մը եզերքը կախուած՝ կուգէ ինքզինք մոծուան գիրկը յանձնել ու գլորուիլ խորխորաւ: Բայց, քարայծի որսորդ մի վրայ կը հաննի, Անոր ձեռքերէն կը բռնէ ու մահու ընէ կ'ազատէ: Մանֆրէտը՝ անէժքներ կը տեղայ իր այդ ազատարարին՝ որ զինքն կեանքին դռներուն առջև կը բերի կը հասցունէր:

Երկրորդ Արարուածն է Արիմանի պալատն: Անդունդին Ոգիներն 'ի տես կուգան, որոնք՝ սանդարամետագան երգերով իրենց վեհապետը կը փառաբանեն:

Մանֆրէտ Արիմանին հանդէպ կանգնած չը խոնարհի՛ր երբէք անոր առջև. միմիայն՝ կը խնդրէ՝ անորմէ՝ իր Սիրուհւոյն ողին դուրս կանչել և բերել իր մօտը:

Արիմանի մէկ հրամանին վրայ Ասթարդէն կ'երևի. բայց, սա՛ ևս Մանֆրէտի հարցումներուն չը՝ պատասխանէր: Վաղուան օրի՛ն միմիայն՝ վաղուան օրը՝ քուկին չարչարանքներուն վերջը պիտի տեսնա՛յ, կ'ըսէ՝ և կ'անհետի հրաժեշտի Ողջոյնը տաշով:

Մանֆրէտ յայնժամ՝ ցնձագին՝ չնորհակալ ըլլալով՝ Արիմանին՝ իր հողուոյն խորը կը պահէ Ասթարդէին աւետիսն, մինչդեռ խաւարի Իշխողին 'ի պատիւ՝ անդունդին Ոգիները ներկայ չեն դադրի՛ր բնաւ իրենց փառաբանութիւնները հնչեցնելու:

Երրորդ արարուածն Մանֆրէտի դղեկին սրահն է որ կը պատկերացնէ: Հոն Մանֆրէտ՝ մայրամուտի արևուն՝ իր հրաժեշտի Ողջոյնները կ'արձրկէ՛. հոն, միևնոյն սրահին մէջ Սուրբ-Մաւրտի երեցն 'ի տես կուգայ, և կը ջանա՛յ Մանֆրէտի հողին Ատուածոյ հետ հաշտեցնել. բայց Մանֆրէտ անասան, դժոխքին ստորտփներէն ալ անվրդով՝ Ատուածոյ պաշտօնեայէն հեռի՝ երկնային աղօթքներու խունկին՝ առանց մրմունջ մ'իսկ խառնելու՝ կը մեռնի՛ դատապարտուած:

*
*
*

Լորս Պայունի ողբերգական այս բանաստեղծութիւնը երևելին Շուժան եղանակի առած է: Շուժանի երաշխութիւնն Մանֆրէտի մէջ՝ ինչպէս կ'ըսեն, ալեծուփ ովկէանմէ, որ իր եղբերքներն առանց ողորկութիւն իր մէջ կը կործանի ու կը փշրուի:

Մանֆրէտն շատեր ընթերցած ունին. և ես՝ նոյն ինքն զՊայուն Մանֆրէտի մէջ կ'երևակայեմ իրբև վայրենի Ովկէան մը ունացող, որ ինքն իր մէջ կը կործանի բոլոր իրեն բողոքներովը:

Պայունի հողին իր ցաւերուն որոտումները կը գուռայ Մանֆրէտին մէջ, և գաշխարհ կը դատապարտէ, հոն՝ երջանկութիւնը չը գանկուն համար:

Սակայն, Ալպիոնի այս մեծ բանաստեղծն երջանկութեան բու՛ն խոչալը սրբազործեց: Իր սիրտը բոցավառող Ազատութեան Սէրը Մորայի պատերազմին՝ Չատկական փառաւոր օրի մը՝ սնամա՛նութեամբ պատկեց անոր ձակաոր: Ռազմին մէջ Սուլիօղներով չըջապատուած՝ Պայուն իրեն հողին աւանդեց: Նախախնամութեան գաղտնիքներուն որորբանն էր որ կը թեւածէր նա: Մինչ ցայտօ՛ր Աթէնք Ողիմպեան Արամաղայ տաճարին շուքին տակ Պայունի յիշատակն կը յաւերժացնէ՛: Անոր մահարձանը Չարիտնի հրապարակին վրայ ելլալայի ծունդին կը հանգչի՛: Օտարական անցորդը յարգանքով մը կ'ողջունէ՛ այդ Յուշարձանը, որուն տակ ոսկի տառերով Յուլիանուս առ Պայուն (Ելլաս թօն Պայուն) վերնաղերը կը կորդացուի:

ԲԱՐԻՁԻ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ^(*)

1908 և 1909 լրացող ձմեռին՝ Ֆրանսական մեծ ոստանին մէջ ապրեցայ ես ալ իբրև պարզ թափառաչըջիկ մը: Դիտեցի հոն երկինքը, գետը, հրապարակները, պողոտաներն ու ժխորը: Վաղուց ըսած էին ինձ թէ՛ հիանալի՛ է Բարիզը: Գնացի՛ տեսնել այդ մայրաքաղաքը: Անոր ահաւոր Լափիւրինդոսին մէջ կեանքի արհաւիրակի պատկերներ զիս արամտութեամբ լցուցին. կեանքե՛ր, որոնք գիշերներու մթութիւնովը թևեր կ'անուռն իրենց փապարներէն դուրս:

Օրուան և ցերեկի խոնջէնքը թօթափելու համար՝ Բարիզին թափառակոտները՝ գիշերուան մթութեան մէջ՝ միայն կուզեն լայն ու ազատ շունչ մը առնուլ: Անոնց կեանքն ալ մառախուղ մ'է որ տենդագին՝ կը սահի՛ կ'անցնի՛ այս ձմրան մառախուղին պէս, որ կ'իջնէ մայրաքաղաքին վրայ:

*
**

Ո՞տարական, անցուղարձի պողոտաներուն վրայ, հսկայ շէնքերու սիւնաշար կամարներու տակ, այն ստուերներն որ աչքիդ կը դիպին և տեսութիւնդ կը մթազնե՛ն, այն ստուերներ տխուր կեանքի ուրուականային զանգուածներ են, որոնք քայլերուդ առջև իրենց յուսոյ պարն պիտի դան բոլորել: Աղաչաւոր է անոնց հառաչանքն, անոնց հառաչանքն սիրտերու խորն կը խոցոտէ:

Օտարակա՛ն, թափառականներու են այն խմբակներ, որոնք սա լամբարներով լուսագիծ պողոտաներու երկայնքն ի վեր հոս ու հոն կը դեգերին. հրաւերի կոչ մ'է որ կ'ուղղեն քեզ անոնք այն արտամանոյ ձայնով՝ որ մերժուած կոյսերու հոգեբանութեանն յատուկ է:

Երբ կեանքի և ունայնութեան մութ դաղտնիք մը, պայտոսի մը և կամ հրապարակի մը մէջ անկիւնէն սպրդելով՝ դա՛յ քուկին ձակտիդ ու հոգիիդ վրայ ո՞ անցորդ, իր թշուառի պատանքը թոթուել, այն

(*) Օտարականք:

ատեն Բարիզի բոլոր լոյսերն ճամբուդ վրայ պիտի նսեմանա՛ն և պողոտաները իրենց գեհնային խորունկութեամբը թշուառներու կեանքին լուսամուտը քեզ պիտի բանան:

Ո՞վ է որ այդ խորվիրապային մութին մէջէն՝ կէս գիշերին՝ ձայն կուտայ տխուր աղերաներով՝ իր ճամբան մոլորած անցորդը հալածելով:

Աղջիկ մ'է այն հազիւ տասնեւեց տարեկան դեռ մատղայ դեռ քնքոյչ, սակայն կեանքին փոթորիկը դեռ նո՛ր է որ փողոտեր է անոր հոգւոյն առագաստը: Չմրան տխու՛ր այն գիշերին՝ նա անկողին մը կը խնդրէ վարսնոտ անցորդէն, և անցորդն եթէ երբէք թև տայ անոր՝ անոր անունդ, և հայթայթէ անկողին, հապա վաղուան օրին՝ ՚ի գիշերի ու՛ր պիտի օթեանի այդ աղջիկին, լիուած ու չարչարուած այդ աղջիկն: Փողոցներն են անոր տունը, փողոցներն անոր աշխարհը, ու գիշերն ու զրկանքը անոր սարսափներուն գեհէնը:

Եթէ պոռտախօս մարդիկ բռեն ինձ թէ աղջիկներն են որ սիրող են իրենց դժխեմ ու թափառ կեանքին, ի՞նչպէս կարելի է մտաբերել թէ աղաչաւոր մը կրնա՛յ սիրող ըլլալ թշուառութեան: Եթէ տևական բաղդի մը յոյսն կամ ակնկալութիւնն է որ զանոնք փողոցներու սալաշատակներուն վրայ կը նստէ՛, պէտք է նկատի առնել թէ նիւթական այս աշխարհը զաղաչաւորն յոյժ նուստ կը գտնէ ու չ'ուզեր անոր ընծայիլ տևական ապաստարան ու օթարան: Խնդրողը կը դատապատուի՛, ակնկալողը ծաղու առարկայ կը լինի. մատղայ աղջկան մը հոգին փողոցային ծանականքներու ենթարկուելովն արդէն՝ փչրուած ու ստորնոցած կը նկատէ իր անձն:

Ուրեմն, գեանաքարչ այդ արարածներն ի՞նչ ակնկալութիւնով է որ Բարիզին փողոցները կը թափառին: Այդ պատանուհիներն իրենց թշուառութիւնը ամոքելու յուսով միայն հրապարակ կը նստուին: Եթէ առարկեմք թէ ծուլութիւնն է բուն իսկ պատճառ որ զիրենք կեանքի գձուձ աստիճաններուն վրայ կը բերէ՛ կը հասցունէ՛. այդ մասին՝ մեր արամաւրանութիւնը իրականութենէն դատելով ամէն բան, աշխատանաց մէջ վարձատրութեան անբաւականութիւնը կը գտնէ միակ պատճառ իրարու յաջորդող չարեաց:

Ի՞նչու աշխատաւոր մը յօժար չը լինիր իր ստացած վարձատրութեան՝ երբ իր յառաջ բերած արդիւնքին փոխարէն բաւարար Մխիթարութիւն... մը չը գտնէ՛: Ի՞նչու. անոր համար որ՝ աշխատաւորը իր ամբողջ մխիթարութիւնը, իր ուրախութիւնը, բաւարար գնահատումին մէջ կը փնտռէ. որովհետև, ինչպէս երկրագործը իր քր ինքին արդիւնքը ցանքերուն ծլելուն և ծաղկելուն դիրկը կը յանձնէ, ու անոնց բարգաւաճումովը կը գնահատուի՛, նոյն և նմին մայրաքաղաքներու մէջ աշխատաւորը իր աշխատութեան բարգաւաճումովը սլիտի գնահատուի՛: Այդ բարգաւաճումն գործաւորի մը կեանքին ապահովութիւնովը կը մարմնանա՛յ:

Եթէ երբէք առարկուի՛ թէ խնայողութեան լումնն արգասաւորող

ընկերութիւններն 'ի Բարիդ ստատորոգ են գործաւորական դատակարգի ձգտումներուն. բայց և այնպէ՛ս՝ բաւարար վարձատրութիւն մը միայն պիտի կրնայ զաշխատաւորն առաջնորդել իր իննայողութեան լուծման նետելու ընկերութեանց սնտուկին մէջ, 'Քրիստոսեան տաճարի ափսէջին մէջ տնանկ ազքատին ձգած մնացորդ լուծային նման:

* * *

Տնաս սիրոյ լեզուն, աւա՛ղ, Փրանսայի մէջ, շատ կանուխ՝ պատանկութեան հետ ծագում կ'առնէ, կ'արթննայ. շատ դժուար է ուրեմն Բարիդեան կեանքի կափառնաուովն մէջ ընտրել ընտրեալ մը ընտրելի մը համար: Տնաս սէրը փոքր ժամանակի մը համար սիրոյ լեզուն հազիւ՝ կրնայ ըմբռնել և ալ անկից յետոյ սիրելիներ այլ ևս իրարու համար իրարու մէջ ապրելու գոյութենէն կը զրկուին: Ամէնէն արգահատելին, ամէնէն սոսկային Բարիդի թափառականներուն խմբակներն են. որոց՝ ամէնքն ալ՝ հարազատ սիրոյ տգիտութեամբն... գլորուած՝ նետուած են ազտելի միջնորդարի մը մէջ, մայթերու վրայ, ուր տեղ օրէնքը ազաշուարութիւնն ու մուրացկանութիւնը կը դատապարտէ: Դատապարտելի չէ՛ն միթէ այդ թշուառութիւններու իւրաքանչիւրին շարժառիթներն...:

Ռիւ տը Ռիվօլի, լայնօրէն երկնցող այդ պատմական փողոցին մէջ՝ կէս գիշեր է: Խորհրդաւոր մէկ գնացքով՝ լքուած սոուեր մը՝ ճամբան մոլորողի մը քովիկէն կ'անցնի, լուրջ հրաւէր մը կը կարգա՛յ անոր, ու այդ հրաւէրն իր կուշտին կուզէ մօտիկցընել անցորդն այն, մի քանի խօսքերով փաղաքել զայն, ընկերակից լինելու համար միասին դէպ 'ի մի պանդոկ: Հոն տեղ թշուառ կեանք մը մի վայրկեան՝ պիտի սմքի վերմակի տակ՝ գիշեր մ'ամբողջ պատասպարուելու համար...:

Չուրա ձմեռին սարսուռներէն վայրկեան մը դերձ այդ խեղճ աղջիկն կամ լքեալ կինն առտանդական՝ պանդոկի մը սենեկին մէջ՝ իր մարմինը պիտի ջեռուցանէ: Իրեն ընկերողին ամենօրինակ հաճոյքները պիտի գոհացնէ: Իր մարմինը վաճառ պիտի դնէ սպանդարանի մը մէջ 'ի ցոյց դրուած վաճառքին նման՝ զոր գնողին լուծման կը լափէ՛, և, աւելորդ ոչինչ կը թողու անկէ՝ թէ ո՛չ մարկ և ցաւատանջիկ հօգի մը նժդեհ հէ՛ք այն աղջկան:

Պուլըվառ Սէն-Միշէլ՝ գիշերայն՝ հսկայ շէնքերու քարերէն դուրս պոծող շուք մը վարանտո կ'երերայ, անոր շարժումը լիովին՝ անխօս լուկ՝ սոսկումներու կեանքին պատմութիւնն է որ կը պատկերացընէ. անոր շարժումը ամբողջ պաղատանք մ'է որ տարակոյտի պատանքովը կը դողդղայ: Այդ ստուերը վերջապէս տճապարանքով անցնող օտարակա-նին առջևը կուգա՛յ. մոհարձանի մը պէս կը կանգնի անոր դէմ ու կը հեծեծա՛յ. հառաչանքը անոր՝ եղանակ մ'ունի իր մէջ անհուն վշտի և ցաւերու: Ես աւելի՛ կը նախընտրեմ այդ գիշերուան համար քանի մը Փրանք ափին մէջ դնել այդ հէ՛ք արտարածին՝ փոխանակ ընկերելու իրեն:

որովհետև նա ընկերակցի պէտքը չունի՛, հապա՛ մամռնային՝ զոր պիտի տանի փշրել նոյն գիշերն իսկ հացագործին կրպակը իր նօթութիւնը յագեցընելու համար: La noire misère, այնպէ՛ս կը կոչեն Գաղղիացիք թշուառութիւնը, և աչքերնին կը գոցուի՛ սոսկումով մի՛ երբ այդ բա- ուր կ'արտասանեն:

Հապա ի՛նչ լեզուով, որքանի՛ բուռն արցունքներով, անունը, պատկերը կուզէ՛ք որ տամ չլմորած այն տղեկին որ՝ Սէնի կամուրջին մօտիկը Բօն-Ալմայի վրայ՝ չլմորած՝ զաշխարհ յուսահատութիւնով մի կը դիտէ: Խեղճին մարմինը ցուրտին՝ բարակ հագուստի մը տակ կը սրտ-փայ: Չայն չունի՛ նա, աղօթք չունի՛, պաղատանք չունի. բերանը կնքեալ գերեզմանի մը պէս փա՛կ, նայուածքներովը Սէնին հոտանքը և այդ հոտանքին նման իր շուրջ պտուտկող մարդկանց եռուղեուր կը դիտէ. զրկանքին արցունքը անոր աչուքները լցուցած է ափսոսանքի սարսուռով. բիբերը տղեկին մուրական կը դտունան. աշխարհին սար-սափովն արդեօք Ստեղծողին պատկերն է որ նա կ'ուրանա՛յ, Սէնի կամուրջին այդ տղեկը, ըսէ՛ք ինձ, ձայն տուէ՛ք ինձ, ո՛վ բաղդի մը-րիկովն հալածական, ո՛վ խաժամուժ քարիդեան մայրաքաղաքին: Խեղճ տղեկին համար՝ բոլոր հմայքը Բարիդին՝ Սէնի հոտանքին հետ թաւալուող ստաներու կոյտերուն և կամ՝ մշուշին նման ետեւ ետեւ իրարմով՝ կը հա-լածուին, զանգուած մը կը կազմեն անոնք իրարմով՝ բանակատեղիի մը վրայ դիզուած դիակներուն նման:

Երկինք, մի՛ թողուր իմ արցունքը, տպառած սիրտերու առջև, որովհետև, ահաբիօրէն պիտի փշրուին անոնք. կարծր սիրտերու ծա-նականքն իմ սիրտը պիտի յօշոտէ, և արիւնի պիտի փոխակերպէ այն արցունքն որ աչերէս կը թռչի: Հովերը հիւսիսին, քամիները ձմրան արցունքն որ աչերէս կը թռչի: Հովերը 'ի տես՝ այդ տղեկին: Իմ նայ-աչերս միտաբնցին Բօն-Ալմայի վրայ 'ի տես՝ այդ տղեկին: Իմ նայ-ուածքն հոն ձուլուած. անոր ձորձովն և ես ինքս պարուրուած՝ թշուա-ռութեան նոր մէկ բեկոր մ'ալ ես կը լինէի ձայնակից տղեկին: Աշխարհիս վրայ ամէն բանի երես դարձուցած այդ խեղճ տղան զաշխարհ կ'արհա-մարէր. ամէնքն ալ անոր թշուառութեանը մէջ մի՛ գուցէ արհ մարտըր կ'արհամարհէին: Հովեր գուք հիւսիսի, փարատեցէ՛ք այն պղնձագոյն մա-ռախուղը որ Բարիդին միջնորդարը կը պատէ...:

Ալմայի կամուրջին վրայ երերողացո՛ղդ հէ՛ք աղայ, դարձի՛ր ինձի, և ըսէ ինձ քու անունը. քու բոյնը, քու գաղտնիքը, քու աղօթ-քը մանկական, եթէ ունի՛ս աղօթք չթուենքներուդ վրայ: Շրթունք-ներդ բառ մի թո՛ղ թոթովն ինձ, բառ մի յայնտութեան... որպէս զի լեզուս քուկին հոգին թարգմանէ՛:

Ալմայի կամուրջին վրայ դողդղացող մանուկն անհուն տրամու-թեամբ մի կունակն ինձ կը դարձընէ ու կը հեռանայ գլխիկոր՝ իր յու-սահատութեանը խարակներուն վրայ գնալ խարխափելու համար: Այնչո՞ք ովկէան մը այն տեղ կը փրփրա՛յ, ա՛յն տեղ փշրուած կեանքե-րու դամբանականն է որ ալիքները կը կողկողան. այն տեղ մանուկը

իր յուսախարութեան սեպածև ազաւածին վրայ պիտի նստի. ամբողջ զինք չըջապատող տարրներն ալ, ովկիանն ալ, իբր իր յուսախարութեան անտուածները այն տեղ մերկութիւնը կեանքին պիտի պատմարանեն իրեն:

Կէս գիշեր է:

* * *

Չուրտ հովին անձրևին տակ սա քաշուած փողոցին մութ անկիւնը մարմին մը կը ցնցուի չորցած ոտի մը պէս: Արաչի (*) մը apache որդեգիր աղջիկ մ'է սա արդեօք, և կամ թէ սա ալ տառապանքի մէկ բեկորն է որ քամին հետ այդ կէս մութ փողոցին անկիւնը թև կ'առնու աջ ու ձախ՝ պատէ պատ զարնուելով:

Արաչի մը յարձակումն անիրէպ է. անիրէպ նաև անոր հարուածն. զո՞ն անոր հարուածին տակ կը դիականանա՞յ. փոյթ չէ՛ կ'իթէ աւարն լինի վախ և ոչինչ. կողոպտիչն սպաննելէ յետէ իրեն աւարը պիտի գրկէ. զարնուողը մեռած է. խոտտովանութիւնը դիակին հետ կը թաղուի՛:

Գաղղիոյ կառավարութիւնն այս չարագործ լէգէոները որոնք 30,000 կը հաշւուին՝ հարածելու համար՝ 3000 ի մօտ ոտականներ կազմած ունի: Ասոնք շուներով ու հեծելանիւններով Պէրսիայէ միշտ խուզարկութիւններ կը կատարեն մայրաքաղաքին մէջ: Շուները իրենց հոտառութիւնովը՝ Արաչի մը որջն կարող են երևան հանել. սակայն ոտականներու հետապնդումն ալ իր կասկածներուն մէջ կ'ուռան մ'ուսնենալու է յանցաւորն կալանաւորելու համար:

Բարի՛զ ամէն դասակարգի համար շատ մի հարստութիւններ, ճախութիւններ, փառաւորութիւններ ունի՝ ՚ի ցոյց: Ամէն դիտող Բարիզի մէջ՝ կը կարծէ յինքն գրաւել Սիրոյ և Բաղդէ աշխարհ մը. այդ աշխարհը մարդուն մէջ Բարիզով կը կերպարանաւորի, կը ձուլուի, կ'ամբողջանա՞յ, վայելքին և գեղեցկութեան իտէալովը. և այդ աշխարհը կ'ուզուի ձեռք բերել, ու ոչինչ չը խնայուի՛ր դայն վայելելու համար:

Թշուառական մը իր վատ գործերուն համար խաիր երբէք դրած չ'ունի. խղճմտանքը անոր սրտին մէջ կապ և գեր չ'ունի. նոխազն անար հողուոյն մէջ ներումն, քաւարա՞ն չ'ունի...:

Ո՞ճիրը վայելողէն կը բառնայ վայելքը: Մարդասպանն իր ձեռքովը կուզէ լուծել բազդին նախանձը, և այդու՝ վայրագ միխթարութիւն մը կ'ունենայ, ու կը կարծէ վայելողին բազդին տիրանալ զանի սպաննելովը. կը կարծէ Բարիզի բոլոր հաճոյքները իրեն գրաւել մոլորամիտ իր յոյսերովը. փոյթ չէ՛ կ'իթէ տուօրեայ և վաղանձիկ լինին անոնք, փոյթ չէ՛ կ'իթէ որ մը վերջ կապանքն ու բանտն իր այդ յոյսերն արգելափակեն:

Ո՞վ մեծը փրկիստիպայ, շատ ճիշդ էին քու խօսքերն, որով դարեր առաջ Աթենայի ժողովուրդն զգաստութիւն կը հրաւիրուէ՛ր: Գոն պէտք է լինիլ քիչով՝ աւելի գերբնական եւ ասուածային լինելու հաճար:

(*) Արաչ: Ֆրանսայի մէջ յերկակներու մեծ ընկերութիւն:

ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՏԻԺԸ

ԿԱՄ

ԿԻՒՅԼԵՕԹԻՆ

Ֆրանսայի Հանրապետութիւնը 1909 տարւոյն սկզբնաւորութեան հետ մահուան պատիժը վաւերացուց: Երեսփոխանական ժողովին մէջ ընդ երկար ժեծուած հարց մի վերջապէս լուծուեցաւ, և Կիւլյեօթին և Տէյալէու երեւան հրապարակ եկան մահուան պատիժը գործադրելու համար:

Ի՞նչ իրաւամբ արդեօք մարդասպաններու համար որոշուած մշտնջենական բանտարգելութեան օրէնքն փոփոխութեան ենթարկուեցաւ: Նախապէս կապանքն ու թիապարտութիւնն մարդասպանի մը արժանկատելով դատաւորներն արդեօք խարուած էին իրենց որոշմանը մէջ: Ոճրագործն արգելանքի չարչարանաց ենթարկելով՝ զանի քաւութեան դուռը բերելու հնարն չէ՞ր միթէ:

Բոլոր այս հարցումներն իրենց արդար և աննպատակ կողմերն ունին: Տարապայման բարկութեան նոպայի մէջ կատարուած ոճրագործութիւն մ'իր ներքի պայմաններն ունի՛ անչուչդ: Բարկութեան նոպայի մէջ եթէ ընդունիմք որ միտքն գործելէ կը դադրի, պէտք է ընդունիլ նաև թէ ենթական մի տեսակ յիմարտութեան մի զո՞նը կը լինի տ'ուանց իր կամքին:

Եթէ երբէք կողոպուտի մը անյաջողութեան մասնուելուն՝ աւազակ մի ամէն բան զոնէ՛ իր նպատակին հանելու համար, յայնժամ իր այդ ջանքն, այդ ժեպտն, մարդասպանութիւնն առ ոչինչ համարելովը, յանցանքին մեծութիւնն պիտի արդարացնէ: Մարդկութեան հանդէպ նախատինք մ'է անիրաւ ոճրագործութիւնն, և Կիւլյեօթինն է որ անչուչդ պիտի սրբագործէ այդ նախապինքն ու ամօթը:

Բողո՞ք մը կայ սակայն սոյն վճռոյն հանդէպ որ կ'ըսէ:
«Մովսիսական և այլ օրհնէն:»

Ապա ուրեմն, տւական բերդարգելութիւնն ու կապանքն ի՞նչու

չ'ունենան այն զօրութիւնը, որով՝ մարդասպան մը դարձի պէտք է գայ իր յանձանքն քուերով...: Բանտարգելութիւնն արդեօք ոճրագործի մ'իր արգելարանէն խոյս տալու միակ հնայն չէ՞ միթէ: Ո՛ր չարագործն օրհնեալ պիտի համարէ իր բանտային տանջանքները ու չը պիտի ուզէ փրկուիլ անոնցմէն:

Ոգինքրու մարմին առնելուն նման՝ բանտերէ փախտողական ոճրագործը կենդանեաց միջև պիտի գայ շրջան բոլորել, ալ աւելի զայրագին, ալ աւելի սանձակատոր, որովհետև, մշտնջենական բանտարգելութեամբ փախուստի հնարաւորութիւնը իրեն արգելք մը չ'ը պիտի լինի վերանորոգել ա՛յն չարիքը՝ որ նախապէս՝ պէտք էր զինքն կուսափնարան առաջնորդել:

«Արդեօ՛ք մշտնջենական բանտարգելութեան կուսակիցներն, ինչպէս «Մաթէնի խմբադիր Սթէֆան Լօզան կը գոչէ՛», արդեօք պատասխանատու «չը պիտի՞ նկատուին սոսկալի այն հետևանքին՝ զոր մարդասպանին փախուստը պիտի պարաստէ ընկերականութեան խաւերուն միջև...»

Մարդասպանութեան զողորելի իրականութեան առջև՝ ինչպէս ծանօթ է, կէտ մը միայն օրէնքին գործադրութիւնը կը կասեցնէ: Ա՛յն է Տարակոյսը. ապացոյցներուն անգօր լինիլը: Առ այս՝ կալանաւորման դէպքերն ու պարագաները շատ ժամանայ կարող են հաստատել ապացոյցները. ապացոյցներէն կը բղխին մանաւանդ թաքուն ճշմարտութիւնները:

*
**

1909 փետրուար ամսոյ մէջ էր որ Բարիդի մէջ Հանրապետութեան նախագահ Պ. Չալիէօի ինդիլը կը մատուցուէր մահուան պատիժը բարեփոխելու համար՝ որ արդէն գործադրութեան դրուած էր: Այդ կոչն տեղի կ'ունենա՛ր ա՛յն ժամանակ՝ երբ ամբողջ Գաղղիա իրազէկ էր արդէն աւազակ Բօլլէ եղբայր գլխատութեան՝ որ կատարուեցաւ Պէթիւնի մէջ:

Արժան է ուրեմն հոս պատմել եղելութիւններն, անոնցմէ՝ խորհրդածութիւններ մէջ բերելով:

*
**

Այն ինչ 1909 Յունուար 11 ին չորս մահապարտ եղբայրները կուսափնարանին մօտ բերուեցան, կէտ առ կէտ անկարելի պիտի լինի մեզ նկարադրել անոնց կրած արհաւիրքն. մի միայն բաւ կը համարեմ հետևեալ հարցերով Բօլլէներու հողերանական տեսակէտն պարզել, որով կարելի պիտի լինի մեզ թաքուն մի քանի ճշմարտութիւններ երևան բերել:

Յունուար 11 ի լուսնալու առաւօտն մահապարտութեան վճիռը երբ կուզան իմացընել Պէթիւնի բանտին ոճրագործներուն, մին անոնցմէ՝ կ'սկսի դառնապէս լալ, միւսն կը գունատի. սոսկու՛մն միւս երկու ընկերները կը պաշարէ:

Ի՞նչու ուրեմն այդ արցունքներու բողոքն մարդկային արդարութեան հանդէպ. ի՞նչու այն միւս մեղսակից եղբոր դէմքին այլափոխութիւնն 'ի լուր կիւլլեօթինի...:

Սոսկալինն Աբէլի դուինն անգամ մահուան մենքենային առջև՝ ունեցա՛ւ այն արհաւիրքի ցնցումն, որով՝ ակնթարդի մը մէջ նոյն ինքն կարողացաւ չափել իր յանցաւոր մահուանը աղէտին մեծութիւնը. նոյն ինքն Աբէլ կրցաւ խորունկը թափանձել իր զոհերու խորանին վրայ իր զոհուելուն արարողութեանը:

Ըստ՛ք ինձ, կ'աղաչեմ, ո՛րպիտի միթիւն անդունդներէ դուրս կը պրծի Աբէլի մահուան սոսկումն 'ի տես կիւլլեօթինի. արեան ճապաղեաց չուգինքնն ո՛րպիտի տխուր գոյներով կը նկարուին աւազակապետին աչքերուն առջև: Ժանադէմ՝ զարհուրանքն այն անչուղ Աբէլի տեսողութեանը առջև՝ հսկայ կարիճի մը կերպարանքն առած էր, որ իր սև թաթերը կը շարժէր անոր երևակայութեանը միջնորդութիւն մէջ:

Արդարև՛, այս այսպէս է, և այսպէս պէտք է լինի:

Ոճրագործին արցունքները փաստ մ'են հաստատական, մշտնջենական բանտարգելութեան յուսախաբութենէ՝ մի կը բղխին անոնք. հակահարուածն են անոնք այն արտատուաց, որ Բօլլէներու զոհ հէք աղջկան աչքերէն կը թռչէին: Այդ աղջիկը աւազակներէն վայրկեան մը շնորհ կը խնդրէր աղօթելու համար, և այդ վայրկեանն աններելի վայրագութեամբ մի գրացան իրմէն: (*) Ո՛րպիտի դառն հեզութիւն...:

Այդ հեզութիւնն ուրեմն մահուան գործիքին առջև պէտք է փչուի:

Աբէլ ու իր արբանեակներն երբ կիւլլեօթին կ'առաջնորդուէին, երբ հազարաւոր դիտողներ հոն Պէթիւնի հրապարակն լցուած էին, Աբէլ չր կարողացաւ զսպել այն խորունկ մռնչիւնն, որով իր վերջին նախափնքն կուղէր ժայթքել մարդկութեան երեսին: *Tas de Fainéant!* Ծոյլեր ու Դասակապորտներ, գոչելովն: Եւ Աբէլի այս կրկին հեղնանքն բացաղարձութիւն մի չէ՞ր արդեօք ընդդէմ մարդկային ունայնամտութեան և քինախնդրութեան: Աբէլ իր վերջին վայրկեաններուն ի՛սկ կուզէր վրէժը լուծել իր մահուանն հանդիսատես ամբոխէն: Բայց, իր մարդասպանութիւնն ալ միթէ ունայնամիտ քինախնդրութիւն մ'է ատելութիւն մի չէ՞ր աշխարհի առջև:

*
**

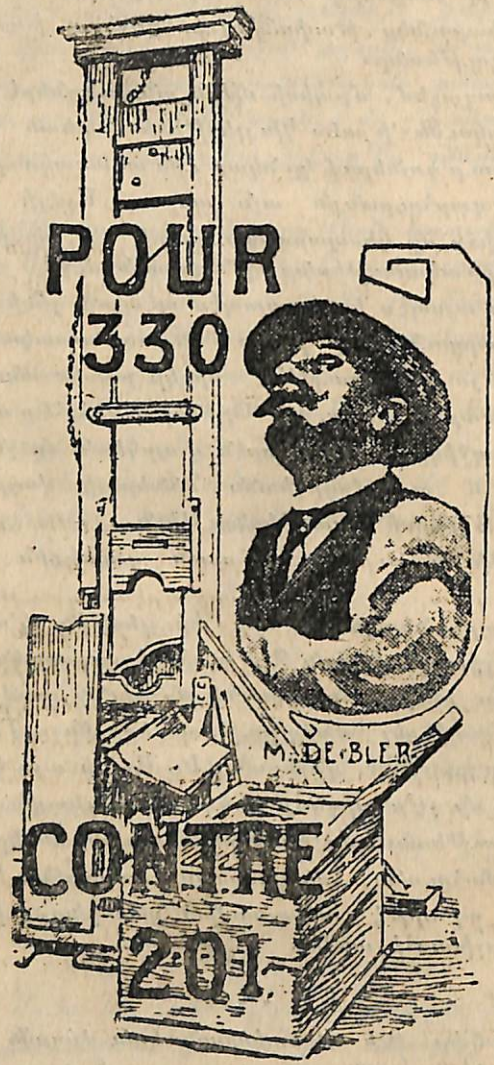
1908 Դեկտեմբեր 8 ի Երեսփոխանական ժողովն ի Բարիդ՝ 201 ի դէմ 330 քուէով մահապատիժը վաւերացուց: Հակառակ կուսակցութեան մէջ բերած փաստերն չը կրցին արդարացուցիչ պատճառ մ'ըլլալ մահապատիժի վճռոյն դէմ: 201 ձայնի փաստերուն զխաւորագոյնն էր,

Դատապարտեալին անմեղ լինելովը, զխատուելէ ետև, այդ անմեղութեան օրագրուելուն անհնար դատուելը: Սակայն, դատարանի մը վճիռը, ամէն դէպք, ամէն պարագայ երկար քննութեան բովէ անցնելէ

(*) Հապա՛ բաղոտամար՝ ո՛րքանի դժուակ էին այն վայրագութիւններ, որոք գործուեցան տառապեալ Հայ ազգին վրայ, Արեւելի խորիքը, ուր գունդագունդ ընտանիքներ՝ արար տարուելով իրենց բոյնն գրկուած կը շարժուէին անխայ:

ետե կ'որոշուի: Քինախնդրութիւնն հոն դեր մը չը կրնար ունենալ, քանի՛ որ բու՛ն յանցաւորին արարքն է որ կը վնասուի և խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ:

Բազում ոճրագործներու գլխաւորագոյն մէկ գէնքն է հարցաքննութիւններու ժամանակ իրամէ տարբեր իրենց խոստովանութիւնները

201 և 330

Նախադասին գիտողութեանը ենթակայ եղած միջոցին՝ անոնցմէ խուսափելն: Հարցումներու ճնշման տակ դատապարտեալ մը՝ իր նախնական խոստովանութիւններու ուրացումն մէջտեղ կը դնէ՛: Կալանաւորմանը յուզումն մէջ, այս ի՛նչ դէպքն այն ինչ պարագան չը կարենալ յիշելն իրեն զօրավիզ ասնելով, հարցաքննութեանց հալածական տարափէն

ճողոպրելու կը ձգնի: Սակայն, ՚ի Յրանսա, կը պատահին նաև մարդասպաններ որ՝ իրենց պարծանք կը համարեն խոստովանի՛լ իրենց ոճիրը Ատեանին առջև: Այդ խոստովանութիւնը, Ատելութեան, վրիժու և չար իղձի մը յագուրդ տալու փափաքէ մ'է որ ծնունդ կ'առնու: Բայց ինչպէս Նեոնն ՚ի լալիւն շարժեցաւ, երբ զինքն սպաննելու համար իր վրայ գրո՛հ տուին թշնամիներ, նոյնպէս և մահապարտն ՚ի լալիւն պիտի շարժի մահուան գործիքին առջև լռիկ իր արցունքներն կուլ տալով:

Արդ, այլօրինակ կերպով մի ևս պարզեմք մարդասպանութեան խնդրոյն էական կէտերն:

Մի գուցէ մարդկային կեանքի անհատական կամ դասական զանազանութիւններն են որ սպաննութիւններու և կողոպուտի կը լինին միա՛կ պատճառ. մի՛ գուցէ մարդուս զրկեալ վիճակն է որ կը լինի շարժառիթ ոճիրին: Բժշկութիւնն սակայն՝ իր զանազան տեսակէաներով կ'ընդունի՝ քե՛՛ Ռեազորժ մը ՚ի բնե Ռեազորժ կը ծնի՛: Մեծ դեր մը կը կատարէ սակայն՝ ա՛յն շրջանակը, որուն մէջ մարդս կ'ապրի ինքն. պէտք չէ՞ ուրեմն վատ շրջանակներու բոյնը քանդել, մարդուս ցկարագիրը քայքայող պատճառներն արմատախիլ ընել:

* * *

Մարդասպանն, ա՛յն է որ՝ իր դատապարտութեան վճիռը իր ձեռքին տակ կը կրէ: Ռճրագործին ձեռքին մէջ փայլատակող գէնքն է որ անոր՝ մահուան վճիռը կուտայ, անոր վրէժխնդրութիւնը և միևնոյն ժամանակ անոր աւարն է այդ գէնքը: Մարդասպանն և ո՛չ մէկ հրամանի և ո՛չ մէկ օրէնքի կուղէ անտալ, առանձնութիւն և մթութիւնն իրեն ընկեր ու առաջնորդ՝ իր մեղապարտ քայլերովը նա կ'ուղղուի գիշերայն հոն՝ ուր անիրաւ մամոնան և աշխարհիս երջանիկները կը բնակին: Թիւ՛ր կարծիք, որ սխալ համոզում մի գոյացուցած է չարագործներու մտքին մէջ:

Կա՛նգ առ դու հոն, ո՛վ մարդասպան, երբ կողոպուտի մը, սպաննութեան համար նպատակդ ՚ի գործ պիտի դնես. կա՛նգ առ և առկախ թողի՛ր քու ձեռքին մէջ քու գէնքն վրէժխնդիր. որովհետև, մենք ա՛մէնքս ալ թշուառներ ու ապերժանիկներ ենք աշխարհիս վրայ:

Թշուառական մ'է նոյն իսկ ինքն Աբէլ, որ իր վերջին շունչն Կիւլեօթինի դանակին տակ արձրկեց: Այդ շունչովն Աբէլ իր յետին վայրկեաններուն՝ հեռուեալ խոստովանութիւնն էր որ կը զբուցէր Դահիճին: «Կը ցաւիմ իմ կնսջս եւ զաւակներուս վրայ, եւ անհուն մարմով մը կ'գգաւ անոնց մասին: Չեմ պարծենար բնաւ այն արարներով, որոնք իմ ռոնիւրներն յայցնի կ'ընեն ...»

* * *

Մարդասպանն անաւասիկ՝ իր զոհին տաջ կոնգնած է. դիակ մը ոտքերուն տակ արեւնի մէջ կը լողայ. անոր աւարն է այդ դիակն. անորմով՝ չարագործն մի պա՛. ինքզինքն աշխարհիս Միաբեման Տէր կը կարծէ, և Կիւլլեօթին և Կառափնատ նոյն պահուն՝ և ո՛չ մէկ թուանշանի մը արժէքն ունին իր համար:

Ժամանակը կը սահի, և ժամանակին հետ մարդասպանին յոխորտանքն խաբուսիկ՝ կ'անցնի՝ կ'անհետանա՛յ: Այլ ևս արդարութեան հարածող ստուերն է որ իբր ոտիս՝ չարագործին մէն մի քայլին դէմ պիտի արձանանա՛յ. այլ ևս Աստուած մը այդ ստուերով պիտի մարմնանա՛յ, և այդ Աստուածը ոճրագործին սիրտին վրայ պիտի դնէ յանցանքն իր անաւոր գոյներովը: Զայրոյթ և Սոսկումն այդ սիրտի մէջ հիւսիւսի և հարաւու հողմերու նման իրարու հետ պիտի ընդվզին, և վերջապէս Սոսկումն պիտի յաղթահարէ՛ ընտ թեան:

Պ. Տէյպլէն, նշանուոր դահիճն, իրաւա՛մը է որ կը վկայէ թէ՛ Մահուան գործիքին առջեւ ոնրագործերու քաջարտութիւնն հազուադէպ է:

Դատապարտեալ մ'արդէն քաջ կրնայ գուշակիլ իր մասին օրէնքին վճիռն երբ յանցանքն դործած է: Ի՞նչու ուրեմն տատամսիլ: Զինքն այն որ ձեռացը մէջ կը շողա՛յ, ի՞նչու իր (փրկութեանը) համար իբրև գործիք չը ծառայէ՛: Եթէ երբէք Կառափնատը ոչինչ երկիւղ կրնայ ազդել չարագործի մը, ի՞նչու ուրեմն չը զրաւեր իր կեանքն արդարութեան տապարէն խոյս աւրու համար, երբ այդ տապարն արդէն իր դէմն ցցուած կանգուն կը տեսնա՛յ: Արդարե՛ւ այս օրինակ կենսադրուութեան մը պարագային է որ՝ մարդասպան մ'իրաւունք պիտի ունենա՛յ գոչելու Կիւլլեօթինն թո՛ղ կորնչի: Կիւլլեօթինն սարսափ մը չ'է մեզ համար...:

Սոյն տրամաբանութեամբ, ուրեմն, քաջ՝ պիտի կրնամք երեւակայել թէ՛ մահուան երկիւղն է որ իր դերը կը կատարէ մեծ յանցաւորին սրտին մէջ: Նա կուզէ ապրիլ ուրիշներուն կեանքը բառնալով, որպէս զի կարենայ վայելել ա՛յն՝ ինչ որ իր սեպհականութիւնը չ'է՛: Այս տրամաբանութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ ուրեմն Դասարկութիւնը չարին հոգեբանութեան. այս տրամաբանութիւնը երեւան կը բերէ եպերեղի Անձնախրութիւն մի, որոյ խարիսխն արդի ընկերականութեան Այլանդակութիւններուն մէջ փնտռելու է:

Պարզեմք ուեմն մեր գաղափարներ:

Մարդկային կեանքի աղանդակութիւններ և մոլութիւններ

Անհասական բացառութիւնն է, Անձին եսը

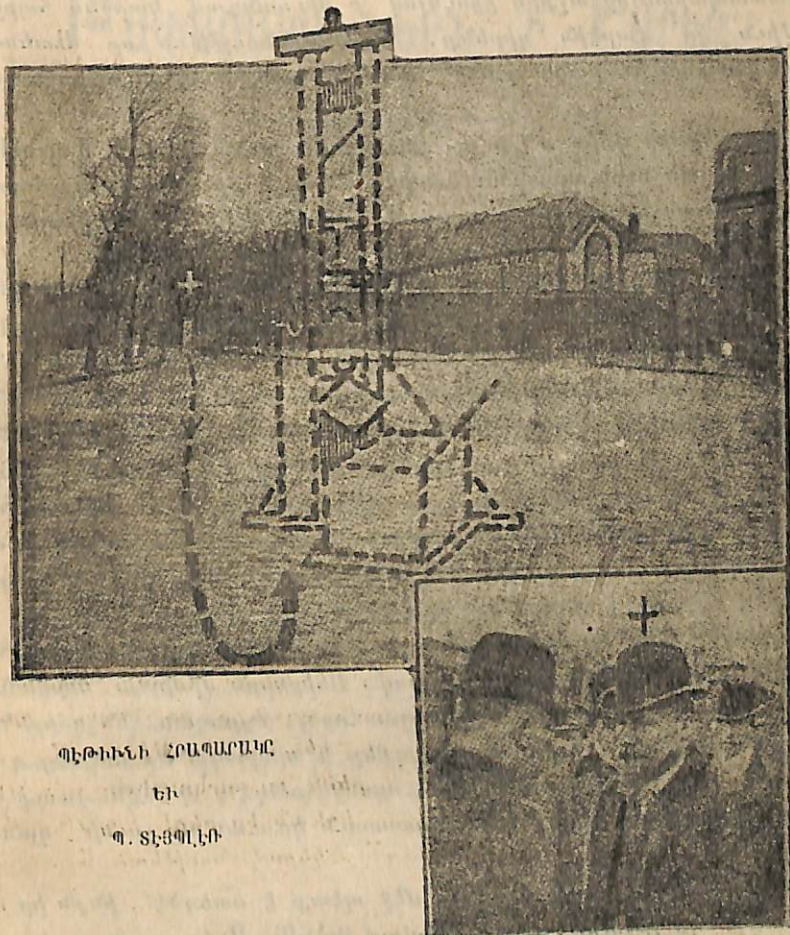
և... Ոնրագործութիւնն անոր հետեւանք, Ոչնչութեան արգասիք

Փիլիսոփայք, Մարգարէներ, Հոետորներ քանինք, շատ ստոյգ՝ վարդապետած են մարդուս վայելից փափաքներուն Զափ մը Մահման մը, որովհետեւ, ի՞նչ որ կայ և կը մնայ աշխարհիս վրայ, ա՛յդ մեր սեպհականութիւնն լինելու սահմանուած չէ՛ ընաւ:

Նոյն իսկ Սէրը, մարդկային կեանքի այս լուսեղէն ծիածանը, պիտի կորսնցնէր անշուշտ իր բոլոր հրապայրն ու բերկրանքն երբ ամէն

Զափ և Մահման առ ոչինչ համարելով սանձարձակ դէպ ՚ի Նպասակ մղուէ՛ր...:

Սիրոյ մեղմ և անոյշ Զեփիւռին դգուանքն ևս աւելի կը նախընտրեմ, որով՝ պիտի բացուին իմ առջև լուսոյ նորանոր հորիզոնները, հաւատարմութեան տապարէզը: Դոյն այդ սիրով՝ արի՛ և հաստատուն եռանդ մի մեզ պիտի բերէ՛ հասցունէ երջանիկ օրերու բողբոլ մը յիշատակաւորանին առջև ուր մարդկային կեանքը իր յողթանակաւը պիտի պարծի:

ՊԵՐՍԻՆՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱՆԸ

ԵՆ

Պ. ՏԵՅՊԼԵՆ

Դոյն այդ սիրով՝ իմ հողին պիտի գնա՛յ լողալ անսահման երանութիւններու ծոցը, որոնցմով պիտի փայլիմ և ես իբրև աստղ առաւօտու:

Պէթիւնի բանտին մէջ Բօլլէ եղբարց նակասափիւր անոնց կեանքին ոչնչութիւնը կը մարմնացընէր...:

Անոնք աակաւին անգիտակ իրենց մահավճռոյն՝ լուովի՛ իրենց ազատութեանը և կամ փախուստի օրին կ'սպասէին:

Մի՛ գուցէ այդ թշուառականներ իրենց բանտին շրջափակին ետև, գե-

բազոյն իրենց լուսթեանը մէջ, անտրտում և անտարբեր, ապառնի ծի-
ծաղաղէմ օրեր մը կ'երազէին, որով այլօրինակ աշխարհ մը պիտի
պարզուէր իրենց համար բանտին պարիսպներէն դուրս:

Բայց այդ լուսթիւնը Բօլլէ եղբարց, բանտին կիսալոյս կամարնե-
րուն տակ, 1909 Յունուարի 11 ին՝ սոսկումի և դարձուբանքի կը փոխ-
ուի: Օրէնքին տրամադրած պատիժը Մահալվիոն անոնց կ'ազդարար-
ուի. և ահա յայնժամ՝ անցիալ սճիրներ չարագուշակ կերպարանքի մը
տակ դատապարտելոց աչքին ցցուելով 'ի միւսանդամ կարծես հարցա-
քննութիւն կը վարէին զիրենք, հարցաքննութիւն որ Ատեանէն
մինչև բանտարան եւ բանտարանէն մինչև կիւլլեթիւն պիտի առաջնորդէր
զիրենք:

Աստուածային վճիռ մ'է ս'ա. Յանցանքն գործուած իսկ վայրկեանի՝
իրեն ընկերացած ունի պատիժն: Յանկարծա՛ւատ է որ կուգան կը հասնին
աներևոյթ պատուհաններն. հարուածին ո՛ւսկից զայն և ու՛ր գնալն մեզ
անձանօթ կը մնայ. պատիժի ենթական յայնժամն է որ ինքն իր վրայ
կ'անդարդառնայ. յայնժամն է որ իր մոլորութիւններն հրէշային ձև և
կերպարանք կ'առնուն իր աչքին, և զԱստուած յանկարծուտ Գահիլնի
մը փոխակերպուած կը գտնայ կիւլլեթիւնի գերաններուն առջև:

Մե՛, այս խորհրդածութիւններն ամբողջելու համար ուրեմն, 'ի մի՛
հաւաքեմք ընկերականութեան կարգերն. հեանքի պայմաններու մէջ
մեր բոլոր կրից, զգացմանց Չափ մը Սահման մը դասաւորեմք, դաւա-
նի՛մք թէ ինչ որ մեզ բաւական է սպրուտի համար՝ դո՛հանալ մեզ ան-
հրածելա է. բովանդակ կատարելութիւնը մարդուն՝ ճշմարտութեան ար-
գասիք Արդարութեան կը բղխի, և արդարութիւնն է որ ամէն թերիք կը
բառնա՛յ:

Կը փակեմ կեանքի պայքարին այս կնճռալի հանելուկը, մարդկային
արդարասիրութեան հրուէր կարդալով: Ոճիրներն միմիայն սպանութ-
իւններու կարգին մէջ պէտք է՛ դասաւորել, այլազան են ոճիրներն,
ընկերական կեանքի մէջ մի շատ դէպքեր և պարագաներ առանց դաւի
սպանութեան մէկ մէկ ոճիրներ են, որոնց հանդէպ օրէնքն լուսթեան
կը դատապարտուի՛, որովհետև հաստատուն կռուան մը չունի՛ զանոնք
պրպտելու:

Օրէնքը. ժողովուրդն ինքն իր մէջ պէտք է ստեղծէ՛, ինքն իր ան-
ձին դատախազը լինելով. ահա յայնժամ Օրէնքն Աւետարան մը կը լինի
մեզ ամենու՛ Աւետարան մի փրկութեան:

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆՆԵՐՆ 'Ի ԲԱՐԻԶ

Լրագրութիւնն է որ Ֆրանսական մայրաքաղաքի մէջ ժողովրդեան
թերութիւնները կը ձաղկէ. լրագրութիւնն է որ մասնաձեռն կ'ընէ վի-
րաւորեալին վէրքը և անոր դարձանը կը հետախուզէ: Գաղղիացոյն
անձնական արժանիքը լրագրութիւնն իր կոչելով բարձր կը բռնէ, և
Գաղղիացին հնազանդելով այդ կոչելուն՝ ճշմարտութեան համոզումով
կը ջանայ իր թերութիւններն որբազրել:

Մատաղերամ օրիորդներ որոնք գիւղերէ ու գիւղաքաղաքներէ Բարիզ
կը նետուին իրենց բազմը շինելու մեծ յոյսերով, կը շառագունին ամօթով՝
երբ փողոցի մէջ լեզուի անամօթ յարձակումներու ենթակայ լինին.
երես կը դարձնեն անբարոյ շաղակրատութեանց, և մտովի կ'անիծեն
անչուչդ այն Բարիզը որ լուսոյ քաղաք կը կոչեն շատեր:

Սակայն ամէն բան խաբուսիկ է և անցաւոր. այդ օրիորդներն ալ
մի օր գուցէ՝ փողոցներէն պիտի ժողովեմք, իբր մեր հաճոյքները գոհա-
ցնող առարկաներ. օրիորդնե՛ր, ամօթի մերկութեան մէջ, զ'որ ո՛չ գիշերը
կրնայ պատանքել և ո՛չ հաղուստը կրնայ սքօղել:

Երբ Բարիզ կը գտնուէի ծանօթութիւն ունէի ազքատ գործաւորի մը
ընտանիքի հետ. այդ ընտանիքը կը բնակէր Աբաթըմանի մը ամենա-
ստորին յարկը սենեակ մը, որ խոնաւ էր ու մութ. այդ սենեակին մէջ
կային խեղճ գոյքեր, հինգ դաւկըներով այր մ'և կին հոն իրենց զուխը
պարտրկած էին. հայրն ամէն օր աշխատանքի կը գնա՛ր. բայց վարձատ-
րութիւնն էր վտիտ և անբաւական:

Վերջապէս, գործաւորին կինը կը հիւանդանայ. փոքրիկ զաւկը-
ները խնամքի կը կարօտին. հիւանդը օդ կ'ուզէ. ընկուլութիւնը տեղա-

փոխել պէտք է: Գործաւորը կ'իջնայ դուռնէ դուռ մի քիչ օղաւէտ սենեակ փնտռելու համար: Աբաթը մաններու դռնապաններ որոնք սեպ-հականատէրերու ներկայացուցիչներն են գործաւորը կը հարցափորձեն: Ամուսնացած ես, զաւակ ունի՞ս, քանի՞ ին զաւկերներդ:

Երբ կ'իմանան թէ հինգ զաւկերնորով հայր մ'է ընակարան փնտռողը, երես կը դարձնեն, սենեակ չ'ունինք պատասխանը ամենուն բերանն է: Իրողութիւնն ցաւալի. մերժումն տարօրինակ: Այդ Աբաթը մաններու դռնապանուհիներէն քանինք արդէն չորս հինգ զաւկի տէր՝ իրենք իսկ նոյն միւսնոյն Աբաթը մաններու յարկին տակ կը ընակէին, ի՞նչ որ Մաթէն դիտողութեանց առարկայ ըլլաւ, հանրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով այդ գործաւորի ընտանիքին:

Մի ուրիշ ընտանիք, մայր մ'իր երկու աղջիկներով՝ քաջուած մէկ փողոցի մէջ՝ գեանայարկի վրայ խեղճ ընակարան մը վարձած էր: Խեղճուկ Շըմինէ մը մէկ կողմ հոն սենեկի պատին կաթնած էր:

Մութ էր սենեակը, լոյս կը վառուէր հոն գիշերին և ցերեկին, և լոյսն ալ զատ իր մասնաւոր վճարումն ունէր օղային կաղի ընկերութեան: Աղջիկները դուրսը օրականով կը գործէին, օրականով աշխատող մ'ալ անշուշտ իր օրականը պէտք է մտածէ՝ հապա հետեւեալ օրին՝ եթէ գործ չը կա՞յ՝ խեղճ աշխատաւորն ի՞նչ պէտք է ընէ:

Հայ բարեկամներէս մին մերթ օգնութեան կը համներ այդ ընտանիքին. սակայն բարեկամիս ալ տպրուստին միջոցները չէին ներք աւելի առատ օգնութիւններ բաշխելու այդ խեղճ ընտանիքին: Չուրտ մէկ իրիկուն ձմեռուան, անոնց կ'այցելէ իմ բարեկամն: Մայր և աղջկունք երեքն ալ ծունգ ծունգի Շըմինէին մօտ հաւքըտուած կը գտնէ՝ Օղային կաղի մը կտուց կիսաբաց՝ սենեակը տարտամ կը լուսաւորէ. սենեկին մէկ անկիւնը լրագիրներու դէղեր կոյտ մի կը ձևացնեն: Շըմինէն կը վառի, բայց ո՛չ հանքային տծուխով, հապո՛ւ լրագիրներու խրճաններով: Բարեկամըս հոն ամբողջ ընտանիքը կը բարկէ, և ամենուն մէկ մէկ կը հարցունէ եթէ երբէք նոյն օր աշխատութեան մը ձեռք տուած էին: Խեղճերն այդ օր աշխատանքի գնացած չէին. որովհետեւ այդ օր գործ չը կար իրենց համար:

Հարցուցէք այժմ թէ այդ ընտանիքին հայրը, ու՞ր էր, վախճանած էր ու՞ր կ'ապրէր, և եթէ կ'ապրէր, ի՞նչու իր ընտանի յարկին տակ չէր գտնուեր:

Բոլոր այս հարցումներ իրենց բացատրական պատասխաններն ունին:

Այդ երկու պատանի աղջիկներուն հայրը մեռած չէր, բայց Կիսաբարեկամի մը Demie-Mondaine թեւերուն մէջ կ'ապրէր: Այդ հայրը ընտանի յարկ չունէր, որովհետեւ իր ընտանիքը որբապղծար էր: Իր բոյնին մէջ իր հողիին հողիները տպրեցնել ոճիր մ'էր այլ ևս այդ հօր համար, քանի որ Տրմի Մոսիկի բազուկներուն մէջ կը գտնուէր:

Այդ հայրը սակայն, արդար կը համարէ՞ր արդեօք իրեն կեանքը դաւաճանող կնկան մը ոճրագործութեանը ենթակայ ըլլալ. կնիկ մ'որ գիտէ՞ր թէ այդ հայրը զաւկերն ունի իր ետին և թէ այդ զաւկերնորը Գաղղիոյ որդիքը լինելու սահմանուած էին:

Օր մը ժուռնալներու à Travers Parisի ցոնկին մէջ հանրութիւնը պիտի կարդայ անշուշտ սիրոյ խաբէութեան զո՞հ այդ հօրը կապարի գնդակով մ'իր գանկը ջախջախելն:

* *

Գիշեր մը պուլըվառ տէ գիթալիէնի վրայ ժուռ կուգամ. ինքնաբերաբար յառաջ կը գնամ, և կը հասնիմ Բօթթ-Սէն-Մարթէն: Լա Ռընեսանս La Renaissance թէատրոնն ճիշտ գէմս իր լուսաւորութեանը մէջ կը պսպրար: Այդ գիշեր վիրաւորեալ քոչուցն Ուազօ Պիսսէի ներկայացումը պիտի արուէր, որուն տառերն երեքտրակուն լուսով թէատրոնին ճակատը կը զարդարէին: Եւրոպական ժամն ութն էր և բազմութիւնը Լա Ռընեսանսի մուտքին երկու թեւերուն վրայ խանուած էր: Ինքնաշարժ կառքերն հետզհետէ կը հասնէին, որոնք Ուազօ-Պիսսէի հանդիսականները կը բերէին թէատրոնին դռներուն առաջը: Չուրտ էր գիշերը, հետաքրքիրներու բազմութիւնն խանուած՝ կարեւորութիւն չէր տար ցուրտին. ամէն կողմէն Օթօներէն դուրս վիժող Բարիզի գեղուհիներուն և ճոխ կապուստներուն հրապոյրներով՝ դիտողները կ'արբեանային: Մոյն այս ողբերկութենէն հմայուած՝ քայլ առի յառաջ և ուղեցի տոմսակ մը գնել ներհայացման հանդիսատես ըլլալու համար. հնարը չը կար. տոմսակներն ամբողջ վաճառուած էին: Կանգ առի պահ մի ինձ հետևողներու նման, և սկսայ ինքնաշարժերէն դուրս ելնող հանդիսականներն դիտել:

Լա Ռընեսանսի մուտքին առջև բազմութեան մէջ քովիկս Գաղղիացի այր մ'և կին մը կեցած՝ անոնք ալ ինձ նման թէատրոնին այցելուները կը դիտէին, և այս ինչ կամ այն ինչ կառքերէն դուրս կ'ընող Պարոնը կամ Կինը մասնանիջ ընելով իրարու կ'ըսէին:— «Ահա, ա՛լ ասուսնացեալ մ'ե, բայց իր կիցն չե՛ իր ընկերակիցը, կը տեսնա՞ս Վուի՛գ, կիսաբարեկամի մ'ե այդ ընկերակիցը. անհամար պշտակ կա՛յ Քաբուլն անոր դեմքին վրայ: Սա մեկ ուրիշը, երկուրդ մի, երբորդ «մի կըսէ կ'ինն, դառնալով իր ամուսնոյն, ասոնք ալ կիսաբարեկամներ «եմ յայցնի կամ ծածուկ: Ահա կուգան, կը գան քեաւրոնին ծաղիկներու վր արբեալու մեղուի նման:

Ուշադրութիւնս լարած՝ անոնց մօտիկ կ'ընէի, և կ'ըսէի իւրովի, երբ հոս այս քեաւրոնին առաջ այսպէս սիրաբուծներու ուր կը հանդիպինք, հապա՛ ամբողջ Բարիզը անոնցմէ քանի՞ հազարներ իր մէջ կը բովանդակէ: Եւ զայս երեւակայելով, կ'ափսոսայի սիրոյ պատրանքներուն վրայ, և կ'ըսէի դարձիւյ իւրովի: Տարօրինակ՝, տարօրինակ՝, բուն սեր, վրայ, և կ'ըսէի դարձիւյ իւրովի: Տարօրինակ՝, տարօրինակ՝, բուն սեր, հարազատ սերը միթէ տեսակ ունի՞: Այսպէս խաղախուած պէտք է լինի

սերք: Արուես մ'ե արդեօֆ սերք, որուն յեզուն մեզ բոլորովին քաֆուն կը մնա՛յ...: Այս քսաներորդ դարուս, այս դարգացեալ և քաղաքակրթեալ դարուն, ի՞նչ բան կրնայ արշարացընել բաղդաւորութիւնը կեանքին: Անհատն իր խաչուած սիրովն իսկ իր անձը խարել կ'ուզէ, և խարուելովն կ'ուզէ մխիթարուիլ: Երևակայեալ սիրոյ յոյսը, նորանոր ենթադրութիւններով մեր մէջ մարմին կ'առնու. սիրոյ շարժառիթ եակի կնոջ՝ թաքուն նկարագրի երևոյթներէն փոխ կ'առնուի այդ յոյսն: Սակայն՝ այդ պատիւր երևոյթներն իսկ երբ մեզ խարեն դարձեալ ընկճուիլ չը պիտի ուզեմք բնաւին. ինքնին՝ արմատացած սիրոյ վերակենդանութեան նշոյլ մը մեր մէջ բոցն պիտի արգասաւորէ, բայց բոց մը ափսո՛ս դալկազոյն որ ծիւրունն է կեանքին, և որ մարդկային դէմքին վրայ պիտի նշողէ: Զի հոգին, ինչպէս Մ. Չէրազ(*) կ'ըսէ, մարդկային դէմքին վրայ կը պարգե իւր վերջալոյս, որպէս արեւ, որ բարձրագոյն կիսարին կը պանե իւր յետին նաճանջներ:

* * *

Եթէ ինձ հարցընելու ըլլան, ի՞նչպէս կ'ըմբռնես ու կը տեսնես Բարիքը, պիտի պատասխանեմ: Սքունչելի՛: Ձերեկը իր գործօնութեան չըջանին մէջ կը տեսնեմ Բարիքը՝ որ կը մրրկի, այդ մրրկը ոսկիի գետերը իրեն կը յանկուցանէ. և դիչերը, լուսոյ քաղաքն գեղեցկութեան իբրև չաստուած, արիվն և շուայտութիւնն է որ կը փայտայէ: Բարիք ուրախութիւն, կայթիւնք կը սիրէ. հոն՝ ուր տեղ ողբը կա՛յ, Բարիք երե՛ս կը դարձունէ:

Թշուառութեան ստուերը սակայն՝ Բարիքի լոյսերուն վրայ քող մը վարագոյր մը պիտի ծածկէ: Օտարականին աչքին՝ այդ լոյսերը կը մըթընան... և երբ թշուառ կեանքին արհաւիրքը կուգան ցնցել մեծ մայրաքաղաքին մթնոլորտը օտարականին հանդէպ:

Մնա՛ս բարեա՛ւ, քաղաքդ հրաշալիքներու, ո՛ր Բարիք, քու հրապարակներովը, քու պալատներովը, քու էլիզեօնը, քու լուսաւորներուդ մնա՛ս բարեաւ: 1908 էն 1909 լրացող ձմեռին՝ օտարական մը քու ընդարձակ ոտանը սպառնութեամբ, և դարմացմամբ բոլորելով, քեզ իր մտղթանքները կը հասցունէ:

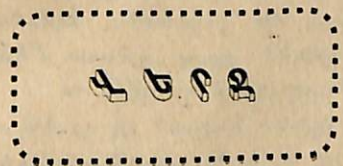
Մնա՛ս բարեաւ, ո՛ր հրապուրիչդ քաղաք. հաճոյքներու հոտանքը դու յափշտակելով կը տանիս մինչև կեանքին եզրը. քու բովանդակութեանը մէջ մարդս խաղաղիկ մը կ'ըլլայ, երիտասարդը փոթորիկ մը, և ծերուկը աղա՛յ մի...: Երիտասարդը գեղեցկին սիրահար՝ կիրքին մորակովը քու հոտանքին կը հետեի՛. երիտասարդը խելայեղ՝ կը գնայ զարնուիլ ա՛յն ժայռին՝ ուր ծովերու կապոյտին յաւերժահարսերը սիրոյ խաբուսիկ քրքիջներով՝ կը կանչեն ու կը վերականչեն մոլորական երիտասարդը, թերևս նախասակ մը սիրոյ:

Ո՛վ քաղաքդ փարթամութեան, կեանքի ձանձրոյթին քոյր պատառ պատառ բզկրտուած՝ քու հոտանքին յանձնեցի...: Թշուառներուն ձոր-

ձողն էի ես պարուրուած: Հիւկօի քուառները գրկած էի սիրտիս վրայ, ու այդ քուառներով կը տարուէի հոտանքին հետ կեանքիս հետ յուսահատութեան ամիերու վրայ(*)...:

Մնա՛ս բարով, մեծդ քաղաք, ողբիւր Ֆրանսայի: Երկիրը արեւելքէն լո՛յս տեսաւ քեզմով, երկիրը արեւելքէն քեզմով ուրեմն թո՛ղ պանծայ: Նախ քան զգարս թէպէտ Արևելքն Արևմուտքին ճառագայթեց իր լոյսերը գիտութեան, դարերէ յետոյ այժմ Արևմուտքն չէ՞ որ Արևելքին կ'անդրադարձնէ իր փոխադարձ ճառագայթները:

Քու անդրադարձուցած գիտութեան ցոյքերն, ո՛ր Ֆրանսա, թող այսուհետև փայլին միշտ արևելցիին գործնականովը. քու գիտութեան ցոյքերովը միշտ ցանկալի՛ է տեսնել Քեզ նոր հարսնութեան մը շքեղութեան մէջ: Դափնինե՛րգ, խաղաղութեան գափնիներդ տարածուին՝ թող Ազգերու համերաւութեան վրայ, որպէս զի, քո բարի այդ նախանձովն ո՛վ Ֆրանսա՝ մարդկութիւնն վառուած, սիրայօժար իր գրկախառնումներովը գրեզ որդեգրելով, մարդկութիւնն փառքերու պարծանքին կատարը թևակոխէ՛:

(*) Որքան ատեն որ օրհններու և բարքերու բերումով բնկերային դատապարտութիւն մի կը մնայ, որ քաղաքակրթութեան ծոցին մէջ դժոխքներ կ'ստեղծէ արուեստականօրէն, և երկնային ճակատագիրը մարդկային ճակատագրին հետ կը խառնէ, որքան ատեն որ սա՛ երեք խնդիրները անլոյծ կը մնան, որոնք են մարդու վատրարացումը՝ ջբաւորութեան երեսն, կնոջ անկումը՝ անօրութեան պատճառաւ, որքան ատեն որ աշխարհիս վրայ տիրեն տգիտութիւնն ու բշուառութիւն, քուառներու նման զիրքեր անօգուտ չեն կրնար ըլլալ:

ՀՕԹ-Վ.Ի.Լ. ՀԱՌԻՁ 1862

(*) Մինաս Չէրազ, Հայ տաղանդաւոր գրագետը:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Մեր այս մատենին վերջարանին մէջ փափաքելի է ինձ սակաւիկ մ'ալ քննադատը լինել մեր Բարիգի գրուածքին: Նախ՝ ընթերցողները պիտի ներեն անշուշտ գրաբառի խառնուրդ իմ գրուածոց կապակցութիւններուն: Ատի՛ իմ մէջ արթնցած ճառակն է, որ սիրահար է՝ Մկրտիչ Պէշիքթաշեանի (*) գործերուն, առնց մէջ աշխարհարառին ներ գըրաբառն է որ հաշտ կ'ընթանայ: Տեղ տեղ թէպէտև շարադասութեանցս մէջ իրարմէ անջատ դադափարներ փոխանակ բացորոշ լինելու՝ կապակցութիւն մի թաքուն դուրս կը բերեն. սակայն, չէ՞ մի որ միտքն իր խորքերուն մէջ բազմակողմանի խորհուրդներով կը հետախուզէ ամէն զողտնիքներու պատճառները. բայց վերջ՝ ի վերջոյ դարձեալ՝ գաղտնիքն գաղտնիք կը մնայ...:

Այս մատենիս մէջ քերթողական յիշատակութիւններս աւելի՛ հին բանաստեղծութեանց կանոնին հետեւելով՝ մի՛ գուցէ արդի գրականութեան մէջ սարսամ երևի՛ն ատոնք, բայց, ներելի պիտի լինի անշուշտ մեզ յիշել, թէ՛ նորք չե՛ որ հիմը կը կաղապարէ. հասցա՛ միշտ հնոյն հետեւող արդի գրականութիւնը իր հակիրճ ասացուածքներով՝ մի գուցէ ուզած է ամփոփել քերթողութեան թռիչքն իր մէջ, և կամ աւելի պարզն ըսելով, արդի գրականութիւնն իր ընդունարանին մեջ սեղմուած փակուած է, հուրն ՚ի ստուի կը վառի, շոգին իր կափարչի եզերքներէն կը պոռթկայ...: Բարբերու նկարագիրներու վատթարացումն է այդ ծածկարան կափարիչն: Արդի գրականութեան մէջ ինձ ա՛յնպէս կը թուի թէ ներշնչումներու խորութիւնն ու տարածութիւնն աւելի՛ Ռումանթիք պատմական ձևով մի կ'ուզուի դուրս բերել, շատ աւելի հաճոյակատար առնելու համար գրուածք մի ընթերցողաց աչքին, և մի՛ գուցէ շատ աւելի արդատաւորելու համար համոզումը ճեմարտին ընթերցողաց մտքին մէջ:

Ուրեմն, ներելի պիտի լինի՞ արդեօք մեզ դիտողութեան առնել Ռումանթիք ի դերն բանաստեղծականին հետ, պատմականն, անուբանալի՛ է անշուշտ՝ թէ՛ մտքին վրայ աւելի կը գործէ, և մտքն սրտին կը տանի համոզումը իր զանազան գոյներով, միշտեւ քերթողական մարդուս բովանդակ հողիին մէջ կ'ստեղծէ բարիին ներշնչումը, որ աւելի զօրա-

(*) Հայ նշանաւոր քերթող տասնեկնորորդ դարու եւ իմ վաղամտիկ իօրերոր՝ արքունի ճարտարագետ Պալեան Յակիբ Պէյի ամենեւ սիրելի մեկ բարեկամն:

ւոր՝ կերթայ իշխել իմացականութեան վրայ: Այս օրէնքով մարդս իր մարդկային նկարագիրը կը կրթուի, առանց մտքին միջամտութեանը՝ հոգիովն ու սիրտով մտքին միմիայն միջնորդելովը:

Ուրեմն, ներշնչմունք քանի որ ինքնին կը պատմաբանեն ամենայն եւամարտութիւն ներկի չը պիտի լինի արդեօք անոնց պարբերներն մեզ զօրավիզ առնել. և սրտով զարգանալու համար հարկ չը կայ միթէ դիմել երբեմն ա՛յն տեսակ հեղինակութիւններու, որոնք իրենց նկարագրակա- նին մէջ իրենց Մուսաներուն բարբառովը բարձր զգացմունք և ըստայնմ խորհրդածութիւնք կ'արտայայտեն: Ինչպէս, Թասոս իր Նուսաղնմ Ա- զաիսեալին մէջ, ինչպէս Միլթոն իր Դրախտ Կորուսեալին, ինչպէս Շա- յթագիան իր Մարտիրոսներուն մէջ(*): Հաճոյալի է ինձ փոխանակ միմիայն պատմականով իմ միտք զբացընելու քերթողականով աւելի՛ պարարիկ ու փաղաքել իմ սիրտ:

Ես կը սիրեմ Բերթոլդական ռեով երկարապատում բանաստեղծութիւն- ներն Հոմերոսի, ես կը սիրեմ հովիւի մը հիւղակին մէջ, հայրենի վա- ռարոնք տնջն, լսել Ողիսականին երգերը, չնչել Բենեյուպէի արցունք- ները. ու Ողիսական արդարացի վրէժխնդրութիւնք...: Ես կը սիրեմ Թօրկուատօ Թասոսի հետ Հելիոսի բարձունքներէն Մուսաներուն դափ- նիները ժողովել, և Շաթոպրիտնի հետ Մարտիրոսներու Ովսաննան եր- գել. Անիբալթն լուսոյ աշխարհ գլորել...:

Երբ Բարիկ կը գտնուէի, Սոփոկլէսի Ելեքորա ողբերգութիւնն կը ներկայացուէր Թէաթրը տը Կէթէի մէջ: Հազարուոր տարիներ առաջ ո՛վ կրնար երեւակայել թէ Յոյն երեւելի ողբերգակն ՚ի հանդէս պիտի գայր Ֆրանսոսի մայրաքաղաքին մէջ դարուոր տարիներէ վերջ: Նշա- նաւոր հեղինակութիւններն փճացումն չ'ունին. անոնք գարնան եղանա- կի պէս իրենց գարունն ունին, իրենց ծլիւն ու ծաղկիւն, և իրենց պտ- զաբերութիւնը:

Եւրիպիդէս, որու հեղինակութիւններն դարեր առաջ շատ մի քն- նադատութիւններու ասպարէզ տուած էին, Եւրիպիդէս սակայն՝ մարդ- կային զգացումներն խիստ ընտանի ու հարազատ ներկայացընելովն, փառքով պատկուելու արժանի սեպուած էր նո՛յն իսկ զինքն քննադա- տողներու կողմէն: Եւրիպիդէս իրողբերգութիւններուն մէջ իբրև կեն- դանի հայելի կը պատկերացընէր մարդն իր բովանդակ զգացումներովը: Յոյն մեծ Ողբերգակն խո՛րը կը թափանցէր մարդկային կերբերուն, և անոնց բոլոր հանգոյցները մէկիկ մէկիկ և խնամով իրարմէ բաժանելով, մարդն իր իսկական կաղապարին տակ իր ճարտարի ուրազովն կը ձեւ- կերպէ՛ր ու կը սրբագրէ՛ր:

Բուն քերթողութիւնն ինձ ա՛յնպէս մը թուի՛ թէ իր մէջ Կարգ Սահման չ'ունի: Հոգիի ներշնչմունք իրարմով շաղկապեալ, իրարմով հետզհետէ կ'երկնեն զգացումները, բարոյականն ու կեանքին փիլիսո-

(*) Արդի ժամանակներու՝ այս օրինակ հեղինակութիւններ բառերական բեմի վրայ իբր ող- քերգութիւն ներկայացընել արժան եւ կարեւոր է:

փայտութիւնը: Արուհոտակութեանց միջնորդութիւն մէջ խորասուզուելու ընդթն չունի՛ն անոնք. բոլորովին ջինջ և յստակ կը պարզեն անոնք ա՛յն ամէն ինչ որ ճշմարտութեան բովէն կը բղխի, հոգիի խառնարանէն կը վիժի, անոնք կը դատափետեն անիրաւութիւնը մարդկային հպար- տութեան...:

Ներկայ մեր այս դարին՝ քերթողական զրականութեամբ է որ ա- լելի սիրտերը պիտի փաղաքչուին, նկարողները պիտի յղուին, և դէպի պարսականութիւն պիտի ունենամք հակում մի անվարան: Սոյն այս զրականութեամբ պիտի յստակ ու պայծառ որոշեմք ընկերական խաւերու ամէն մութ անկիւններու խորքն թաքնուած զազանիքները, և պիտի ջանամք դարման մը տանիլ մարդկային ցուերու նիւթապէս և բարոյապէս:

Նոխոսնն ու Ատելութիւնն մինչև երբ, և Զրպարտութիւնն Ատե- լութեան միշտ ընկեր՝ մինչև երբ մեր ընկերական հիմերը պիտի քայ- քայեն, մինչև երբ անձնատիրութիւնն թաքուն մի ամբարտաւանու- թեամբ համերոշխութեան կարգերը պիտի քայքայէ: Մինչև ո՞ր խաղա- ղութիւնը չը նորոգուի՝ մարդկանց դիակոյտը միշտ յաջորդական դիա- կոյանք պիտի պատրաստէ՛: (Պատերազմներն են որ խաղաղութիւնը պիտի բերեն) և սակայն խաղաղութեան արշալոյսը տակաւին իր հորի- զոններուն խորը կը քնանայ:

Արժան է ինձ յիշատակել ուրեմն: (*) Զինուոր էի ես ու պատե- բազմի ծառայող, բայց ոչ՝ պատերազմը սիրելու համար զինուոր, հապա՛ Դաղդիոյ դրօշակին ծառայելու համար զինուորագրուած էի Մարսիլոյ մէջ: 1899 Թրանսիլիան Անգլիական պատերազմին՝ Ալճերիոյ Osmar Լէգե- ոնին մի պարզ Ֆանթասինը Fantassin ե՛ս ուլ հրացանն ուսիս՝ ունե- ցա՛յ իմ զին որի կեանքն Սիաի-պէլ-Ապէսի աւազուտ անապատներուն վրայ, ուր կատարեցի այդ պաշտօնն ամենայն խղճմտութեամբ:

Կ'արժէ՛ ուրեմն հոս գանց չ'ընել իմ զօրանոցի կեանքի զրուազ- ներէն մէկ քանիններն, որոնք իմ սրտի վրայ բառական մեծ տպաւորու- թիւն մի ներգործած են:

Առաւօտ մը երբ արթնցանք, մեզ գուժկան եղաւ թէ մեր Տիվիզի- օնի Division ընկեր՝ զինուոր Ֆորսէր մեռած է Ֆիլվոլը ԹիՖօյիի հո- գեվարին մէջ: Նոյն օր մեր ամբողջ Տիվիզիօնն En grande Tenue, (**)

(*) Վերջաբանի մէջ առիթ մ'է ինձ Գաղղիական բանակի իմ կեանքն ալ պարզի յայտ ըն- քերճողաց, ինչ որ մասամբ մը կրնալ վերաբերի գրքի մեկ քանի գլուխներու պարունակութիւն- ներուն:

(**) Համազգեստեալ:

աղօթքը երգեց մեռելին վրայ, ու մենք զանի գերեզման իջուցինք հողը վրան թափելով: Հողին հետ մեր արցունքները թափուեցան այդ մեր սիրելիին գերեզմանին վրայ: Մղոններով հեռու՝ իրենց հայրենիքէն Պեղ-ճիքացին կամ Գերմանացին, Ալղասցին կամ Չուիցերացին, Փորսթէրի գերեզմանին առջև մութ հեռանկար հորիզոն մ'անշուշդ կը տեսնային՝ երբ արցունքներն անոնց կը նշմարէի: Անոնք անշուշդ մեռնողին մօրը հետ իրենց մայրերն ալ կը յիշէին, կը յիշէին թէ միշտ մտնն իրենց ոտքերուն առաջ՝ շատ կանուխէն իրենք ևս՝ բազդակից պիտի լինէին Փորսթէրի, հեռու՝ հայրենիքէ, հեռու՝ սիրելիներէ: Ախ, հայրեր, մայրեր, ու քոյրեր, գիտցած եղիք, զինւորին արցունքները սովորական արցունքներէն չ'են: Զինուորը, արցունքներ ալ ունի թաքուն իր սիրտի մէջ, որոնք մահուան ժամուն դուրս կը պոսթկան (տնապատներու միայնութեան մէջ կորսուող մահամերձ ուղևորին հառաչանքներուն նման): Հառաչանք մի նաև իմ սիրտը փեռեկեց Փորսթէրի գերեզմանին վրայ. ափրիկեան երկնին արևովը փողփող ամպեհն աշնանային՝ կարդացի՛ն իմ այդ հառաչանքը, նախախնամութեան գիրկը տանելով իմ արտասուաց Մարգարեական սաղմոսերգութիւնը:

*
**

Բանակին մէջ ամէն զինւոր, կը սիրէինք զիրար, բացառութիւններն քիչ էին, իրարու մեր սիրտը կը բանայինք, իրարմով կը մխիթարուէինք: Կը մտածէինք թէ մենք շատերս օտար՝ իրարու՝ էինք բազդակից. հետևաբար խտիր չը կար մեր մէջ: Գաղղիացին Ֆիկիէ, նոյնպէս զինւոր ինձ նման, մասնաւոր դուրբուրանք մ'ունէր իմ վրայ, կը հովուէր, կը պատասպարէր զիս, մեծ հոգի մ'ունէր Ֆիկիէ՛, այդ պատուական տղոն եղբորմէ մ'աւելի՛ էր ինձ համար: Լուրջ էր նա և մտածկոտ, ու իր հոգիին խորքը կը բանար իր լրջութեամբն անխարդախ, իր ընկերներութեամբն անխարդախ, Ֆիկիէ՛, Ֆիկիէ՛, այս մատենոյս մէկ անկիւնը քու իշատակն իմ մահէն ալ յետոյ անյնջելի՛ պիտի լինի, քու անունը կարդացի՛ ու պիտի կարդամ ես սպառնիս հողով տարիներուս մէջ. և եթէ երբէք միջոցն մեզ իրարմէ հեռու կը պահէ՛ ա՛յնքան աչքելի այդ միջոցն կը մօտենայ յիշատակին թևերովը, որոնք քուկին ճակատը կը գգուեն ու պիտի գգուեն խանդաղատանքի ու սիրտայ գորովներովս:

Զինւորութեան մէջ մասամբ մ'ալ սիրած էի ունենալ թևիս տակ նշանաւոր պատերազմներու դրուագները. Տուրնոս հանդէպ Ենէասայ. Հեկտոր ընդդէմ Աքիլեոսի. սիրած էի զՀոմերոս իր Ելիականով, և վերգիլիոս իր Ենեականով, մին որ իբրև մայր իր մուսաները և սիրտերը կը գգուէ, և միւսն իբրև հայր իր աստուածները Ոլիմպոսէն իջուցնելով իբրև հայր մարդկային զգացումները կը կրթէ ու կը հովուէ:

Երեկոյէն անմիջապէս յետոյ գիշերին՝ երբ մեր Division Տիլիգիոնի մէջ մեր կարճ հանգիստի ժամերն կը հասնէին, իմ խորհրդածութիւնն-

րով կ'զբաղուէի, զինւորական կեանքին գաղտնիքները կը քրքրէի: Շուրջս կ'առնէի շատ ժամանակ նաև իմ ընկեր զինւորներն, իմ Սիմֆօնիօնն կը լարէի մեր ճաշի սեղանին վրայ: Իմ Սիմֆօնիօնն կը գեղգեղէ՛ր Վակնէրի, Շուրֆօֆի և Վէնտիի անմահ հեղինակութիւններուն կտորները: Խորհրդաւոր և անշուշդ՝ իմ ընկերները գլուխ ծած՝ ինքզինքնին ամփոփելով՝ մտիկ կ'ընէին Սիմֆօնիօնի ձայնին, կամ թէ աւելի ճիշդն ըսելով, իրենց հոգիի խռովքներն Վակնէրի կամ Վէնտիի մեղեդիներուն գերկը կը քնացընէին: Անոյ՛ք երազները զինւոր իմ ընկերակիցներուս միտքը կը պաշարէր. անոյ՛ք երազները մի այլօրինակ հրճիւ կուտային անոնց, երազնե՛ր, որոնք զինւորի դադարի ժամն տարիներու կը վերածեն: Այդ դադարն այն ամենաիրկարար հանգի՛ստն է, որուն քողջրութիւնը զինւոր մը միայն կրնայ զգալ ու ըմբռնել: Օրուան ամենայն ժամ, ամէն բոլակ, Օտար Լէգէոնի զինւոր մը շարժման և խաղաքի մէջ է: Գոսլիկ sp պարայիտի Corvée de Bataillon, կանս sp Բոլիս Գարդե Դե Բատայիտի մանօւրե Էֆֆեռսիս Լայն, մշտական պարտաւորութիւններն են զինւորի մը համար: Կ'ըսուէր թէ գերմանական բանակի մէջ ծա՛նր էր զինւորութիւնը, գաղղիականն ալ չէր ուզեր յետամնաց լինել գերմանականէն, իր զինւորներն Ռօպիւստ Կարիճ առնելու համար:

Երբ մեծ Մանէօվուի մը համար պատրաստութիւններ կ'ըլլային, զօրանոցն ամբողջ տարբեր երևոյթ մի կ'առնէր: Կարծես թէ պատերազմի մը կոչն յանկարծուտ օղբերկոյթի մը նման մեր պաթայիտի միջոցը լորտին մէջ փայլակներու ցորմունքն կ'առնէր. ամէն զինւոր իր կազմածներուն մօտ իր կացինն, իր պոսթիկներն, իր հրացանն, իր հագուստներն, աճապարանքով կը վերցընէ՛ր: Գափօնալները Caporal Տասնապետները, ամբողջ մեծ հրամանի մը զսպանակն էին կարծեօ. աջ և ձախ իրենց ստորադաստներուն թերութիւնները կը ձաղկէին. կազմ և պատրաստ կուղէին առնել զանոնք. ի պարտականութիւն կուղէին վարել զանոնք. կը սաստէին, և սաստելով մասնանիշ կ'ընէին այս ինչ զէնքին, այն ինչ հագուստին սխալ մէկ տեղաւորումը. Սաֆ-սկ-գ-էբօլն զինւորին տունը, պատասպարանը, վրանը կը լինէր այլ ևս: Փողահարներն ու թմբուկները կըր զօրանոցի հրապարակին վրամ Պարայիտներու համարմբուկի կոչին նշանը գոռացընէին՝ այլ ևս զինւորը բան մը չ'ունէր իր սիվիլիօնին մէջ, ամէն բանէ հրաժարած՝ հրամանին պիտի վազէր և նպատակը պիտի գործադրէ՛ր:

Փողահարները ձայն կուտան. գունդերն ահա բոլակի մը մէջ հրապարակին վրայ մեծ հրապարակէն դուրս, ամփոփ՝ սեղմ զանգուած մի յօրինելով, այլ ևս բանակն Մառօի հրամանին կ'սպասէ:

Armes aux épaules! en avant! Marche!
Հրամանատարներուն ձայնն է որ կը գոռայ:
Marche militaire Մառօ Միլիթիո
Գիտնալ պէտք է թէ ի՛նչ է Մառօ Միլիթիոն:
Մառօ Միլիթիոն զինւորին բաժանումն է իր աշխարհէն, զօրանոցի

բոյնէն, ուր զինւորը զինւորով՝ մտանաւ որ հայրենիք մը կը կազմէ հոն : Պատերազմի շունչ մ'ունի Մառ Միլիթրոն իր մէջ . փոթորիկ մ'որ աշնան տերևները ծառերու տատրէն յտիշտակելով կ'առնուէ՝ կը սառնի : Տասնը ինը օր գնացք, մերթ անձրևի տակ, (*) սիոֆօններու տակ, կայծակներու և փայլակներու տակ, բանակը որ կը շարժի, իր խաղացքին մէջ փոթորիկին զէմ փոթորիկ մ'ալ նոյն ինքն բանակն է : Թնդանօթներ, հեծելազօրքեր, հեռակներ իրենց գունդերով, դաշտերը, լեռնադաշտերը, աւազուտ դերբուկները քերելով կ'անցնին . և իրենց հեռքերը ակօտներ կը պեղեն ճամբաներուն վրայ : Կուգայ վայրկեան մ'որ բանակն ամբողջ իր զինւորական երգովն գնացք կ'առնու :

*C'est le beau régiment qui part clairons sonnans ;
La foule viennoise et s'amasse pour saluer les combattans
Ratapaplan ! Ratapaplan !
La musique magnifique de fierté remplit les coeurs ;
Chacun pense que la France verra ses enfans vainqueurs .*

Հազարաւոր շրթունք Մառչի երգն կը հնչեցնեն . երեսուներկու քիւ ծանրութիւնով բեռնաւորուած զինւորի սիրտին մէջ այդ երգն տարօրինակ կոյով մ'ու եռանդ կը ներշնչէ . . . : Գիշերը մթութեան մէջ մթութեան ծով մ'է որ՝ բանակը յաւաջ կը խալայ . ցերեկը, սուխնորու փայլատակմամբ գետ մ'է արծաթափայլ՝ այդ բանակը, որ կ'ընթանայ այգիներու ընդարձակ դաշտորաններուն ճամբաներու ուղիներէն . թուի՝ թէ երկնային տաճարի գմբէթին տակ ամբողջ գունդը իր անդրադարձումներով երկնքի և բնութեան հետ հորանացած՝ աներևոյթ շղթայով մի միութեան կապը կը հաստատէ Հաստչին անիմոնալի խորութիւններուն ծոցը . . . :

Մառ Միլիթրոն կը օրուան մէջ ընդարձակ տափաստանի մը վրայ դադար կ'առնու , այն ստեն , ժամանակի մը համար բանակը իր ընթացքը կը կասեցնէ . հրացաններ մէկ կարգի վրայ գետինը խրձանտձև կը շարուին , և փողեր ու թմբուկներ անոնց ծայրերէն կը կախուին : Ձինւորն այս դադարին մէջ իր հանդիսան ունի . իր գօտիի սափէն իր գալօրայ ծխախոտն հանելով կուշտ մը կ'սկսի ծխել . և հայրենի երգեր մը մտաւով թաքուն visionի մը տեսիլի մը մէջ կը կարծէ տեսնել իր հայրենեաց հորիզոնին մայրամուտը : Ձինւորին հայրենի երգը օտար հողի վրայ այն անպատմելի հրճուանքն ունի իր մէջ , որով՝ հողեկան անիմանալի գորութեամբ միջոցին հեռաւորութիւնը պարապուրեան մէջ կը փշրուի , և հայրենիքը իբր հայելի պայծառ , նորափթիթ իբր ծաղկատան՝ կուգայ զինւորին սիրտն ու հոգին զաղտացնել յիշատակի աղանակերպ սրբամարտի թեւերովը :

Մառ Միլիթրոն իր այս դադարէն յետոյ ընդարձակ տափաստանին վրայ իր մեծ Մանեօլոն կ'սկսի : Հրամանատարները իրենց ձիերուն վրայ գունդերուն մէկ թեւէն միւսը թռիչ առնելով հրամաններ կը գուռն : Հազարաւոր զինւորներ , և հեծելազօրք և թնթանօթներ արձակ ա-

(*) Անապատի հողմն .

պարէզին վրայ կ'սկսին խաղացք առնուլ : Յանկարծ հեռակաղօրաց գունդ մը իր մեծ դանդուածէն բախուելով եռանկիւնի, բառանկիւնի և սրածայր բաժինները կը յօրինէ . յանկարծ այդ լճացեալ ամփոփոյքներն իրենց թեւերը քայքայելով՝ ՚ի մի կը ձուլուին , և հեղեգի մը գնացքն կ'առնուն . բանակին հասանքն այլևս լայնօրէն իր ուղիներն թաւարկով կ'երթայ թշնամի բանակին ժայռերուն զէմ վարնուիլ . սուխնորու ցու՝ մունքներէն փայլակները դուրս կուգան , սուխններու շարժումներէն կրկնանդրադարձ շառաւիղներ կը ցոլցան :

Տասնէինը օր Մառ Միլիթրոն , աւազներուն անապատը , գիշերները՝ աստղներուն ցումանց տակ , և սարերու վերելմունք , և երբեմն շանթ և անձրև մեր գլխուն վերև , անա ասոնք են զինւորին կեանքին շարժական յորերը , որոնք աներևոյթ գերեզմաններու առջև կերթան հանգոյց բոլորել :

Վաթէրոյի Հայլանցը (*) զինւորին նման զինւորը իր երգն ունի պատերազմին մէջ , իր երգն Հայրենի , որ գեր ՚ի վեր քան զամենայն կապարներու տարափին տակ իսկ իր խոզացքն կ'առնու դիակներու անդատանին վրայ :

Ձինւորին երգը , հոգիի աղիքներուն անիմանալի թելերէն խուսափող այն մեծ հեղինակութիւնն է որ կը գլէ կ'անցնի բոլոր միւս երգերը աղեխարշ . զինւորին երգը իր Յաւիտենական Ովաւնան կը փառաւորէ աղեխարշ . զինւորին երգը իր Յաւիտենական զուրջ համախմբելով . Ո՛հ , իր սիրելիները միշտ աներևոյթին մէջ իրեն շուրջ համախմբելով . Ո՛հ , այդ երգերը իմ շրթունքներն ալ բռնկեցուցին , արցունքներ տալով իմ աչքերուն , արցունքներ , որոնց գաղանիքը Աստուած միտիայն կրնար կտրդալ . . . :

* *

Ո՞վ եմ ես , և ի՞նչ կարող եմ լինիլ կեանքի խառնաշփոթութեան տայ մեծ կափառնաւորին մէջ , որու՝ քսաներորդ դարու աշխարհը կը կոչեմք : Ո՞վ եմ ես , չնչին հիւլէ մը , մանանեխի հատ մը , որ զրպարստութեան մուրճին տակ կը փշրուիմ . կ'արհամարհուիմ ստրկօրէն . կ'ալտաւարեմ և ես այս աշխարհը շփոթութեան , Բօն-Ալմայի կամուրջին տղեկին նման , զոր յիշատակած եմ գրքիս մէջ :

Ես ինքզինքիս կ'անդրադառնամ , և ինքզինքիս կը հարցնեմ : Ի՞նչ պատճառ գիտ կը թելադրէր Ֆրանսայի որրոնը իմ այս գրքովս ՚ի հանդէս բերելու : Արդեօք Ֆրանսայի մասին մասնաւոր համակրական սիրոյ փափաք մ'էր որ ինձ թռիչ տուած էր Ֆրանսայի ծոցն սպրդելու , հոն քրքրելու Գաղղիական երեք խորհրդաւեաններուն աստիճան : Կը մտածեմ կը խոկամ ու կ'ըսեմ : Կայր ժամանակ մ'որ Ֆրանսա աշխարհին՝ իր մարդասիրութեան օրինակները գործնականօրէն արդարացուցած էր , միւնչև նոր Աշխարհ արձագանք գտած ու բեղմնաւորուած էրն Ֆրանսական

(*) Վաթէրոյի սկոփոնական գորագունդին այն գինորը որ պատերազմին շարժի միջոցն բերակի մը վրայ նրտած՝ և իր հովուատիկը բեկն տակ առած հայրենի լեռնային եղանակները կը նուագեր , որ նուագելով ինկաւ կապարներու տակ անշնչացած՝ իր հովուատիկին հետ :

մեծ իտէալներն: Ֆրանսայի լուսոյ շառաւիղներն տակաւին մարած չ'են անշուշտ. կայծեր պիտի արտադրեն անոնք ընկերականութեան միջոց ըրտի բոլոր խաւերուն, հիւլէներուն հետ շփուելով անոնք:

Դրեթէ դար մ'ամբողջ գաղափարներու աշխարհն յեղափոխող մեծ բանաստեղծն Հիւկօ, իրաւամբ կ'ըսեմ, իր թուաւորումն մէջ իր որորանը Բարիզը պատկերացրնելով, հանուր աշխարհին՝ խիստ յստակ ներկայացուցած է զՖրանսա իր զանազան գոյներովը. Անցեալին և ներկային բաղդատութիւնը կը թողում ընթերցողացս, և այդ տեսակէտով՝ անոնց առողջ դատողութեանը և արամախոհութեանը կը յանձնեմ տանկին ներորդ դարու մեծ գէմքին Հիւկօի հետեւեալ տողերը:

«Սամբակը Բարիզը կ'արսայայտէ, եւ Բարիզն ալ զաւ-
«խարհ կ'արսայայտէ, որովհետեւ Բարիզ ամբողջութիւն մ'է:
«Բարիզ մարդկային սեռի ձեղումն է: Այս անագին ֆաղաք
«մեռած բարեքու եւ կենդանի բարեքու համառօտութիւն մ'է:
«Ո՛վ որ Բարիզը կը տեսնայ, բոլոր պատմութեան տակ, երկինք
«եւ տեղ տեղ համեստօրութիւններ տեսնել կը կարծէ: Բարիզ
«ունի Կարիթօլ մը որ է ֆաղափայտներու խորհրդարանը, Բար-
«թենոն մը որ է Նոքր-Տամ, Մօն Ավանքէն մը որ է Սէնթ-Լեն-
«թուանի արուարձանը, Ասինարիօմ մը որ է Սորպօն:

«Բարիզ Դեղփիսի պէս կ'անաբեկի ուրուականին փայ-
«փլուն իրականութիւններէն. սեղանները դարձնել կուտայ
«Տօսօնի պէս որ եռօսանի աթուները դարձնել կուտար:
«Բարիզ անուանարկ կիներ գահը կը բազմեցնէ նիւթ նախկին
«Հոովմին պէս որ պողոնիկ մը կը բազմեցնէ:

«Բարիզ կ'իբիտ, հանճարները հոն կը փայլատակեն, չա-
«բագործները բարեբասօրէն կը յառաջանան: Բարիզ բնա՛ւ
«սահման չ'ունի: Ո՛չ մէկ ֆաղաք ունեցած է այն սիրապետու-
«թիւնը որ երբեմն կը ծաղրէ իր լուծին ներքեւ հնազանդող-
«ները: Բարիզ *orlesif* հաստատելը բաւ չը համարե՛ր՝ այլ *l'osua*
«նաեւ կը հաստատէ. *l'osua* հաստատելն ալ բաւ չը համարե՛ր
«եւ *univernit* ալ կը հաստատէ: Բարիզ եթէ սիրք ուզէ՝
«կրնայ ապուռ ըլլալ երբեմն այս շուքութիւնը կ'ընէ. այն
«ասեմն սիեզերք անոր հետ ապուռ կ'ըլլայ. յետոյ՝ Բարիզ կը
«զարթնու, այերը կը շփէ ու կ'ըսէ: Մի՞թէ ապուռ եմ, եւ ֆան
«ֆան կը խնդայ մարդկային սեռի երեսին: Ո՛հ, ի՛նչ հրաւա-
«լիք է այսպիսի ֆաղաք մը, մարդ կը զարմանայ տեսնելով թէ
«այս բեզդութիւնն ու ծաղրածութիւնը միասեղ կ'ապրին. թէ
«այս ամէն վեհափառութիւնը անհանգստութիւն մը չկրե՛ր

«այս ամէն ծաղրելի նմանութիւններէ: Բարիզ բացարձակ
«զուարթութիւն մ'ունի: Իր զուարթութիւնը շարժելն է եւ
«զաւեշքը արեւայական գաւազան մը կը կրէ: Իր փոթորիկը
«երբեմն դէմքի ծռումէ մի կ'արսադրուի: Իր պայթիւնները,
«նեանաւոր օրերը, հրաւակերները, սֆանջելիները, դիւցազ-
«ներգութիւնները սիեզերքիս ծայրերը կ'երթան, բայց ի՛ր
«լորձուկ խօսքերն ալ կերթան նոյնպէս»:

Հիւկօ այսպէս կը պատկերացնէ տանկութիւններորդ դարու Բարիզը. Բասնէրրորդ դարու Բարիզն ալ միթէ առաջնորդն շարունակութիւնը չէ՞. Ամէն ծագում միթէ իր յաշորդութեան մէջ պիտի ծնողին սերմը չը կրեր միթէ, և անորմէ բխած երևոյթներն ալ *origine* Օրիգինէն բոլորովին տարբեր՝ զարտուղի՞ պէտք է նկատել արդ՞աք:

Արտաքուտս դիտող մը, նորանշան *phenomène* Ֆենօմենի մը մօտ դիտողէ մ'աւելի՛ տակելի յստակ չը պիտի կարենայ արդեօք ըմբռնել ու տեսնել այդ երևոյթին բոլոր մանրամասնութիւնները. ինչպէս 1908ի Բարիզը (*) իմ աչքերուս փայլահասցաւ իր հրաշալիքներովը և միւսնոյն ժամանակ իր այլանդակութիւններովը:

Չարմանք իմ և Բարիզին միջև կեդրոնացած՝ միփոփօրիք խոշորացոյց մի կազմեց. իմ մէջ հեղձեմէ վիժող միւսնոյն զարմանքին թափովն կարողացայ երեւոյթն չըջապատող ու կազմող տարրներն իրարմէ բաժանել, պատճառներուն խորաթափանց լինել, մարդս իր իսկութեանը մէջ մ'ունել, տարօրինակութիւնը օրինաւորէն բաժանել, բարիզեան հոսանքին կառէն սափորներ շինել, ողորմութեան ու զթութեան միւսնոյն նեկտարը անոնց մէջ ամփոփելու համար:

Բնադատեմք մեր այս գիրքը իր քափառականներով. անոր շարունակութեանը էջն ալ զարձանեմք և աչքէ անձնեմք մեր (մոլորումներ): Ի՛նչ հետեւութիւն կարելի է յառաջ բերել: Ֆրանսայի արեւն ի՛նչ օրինակ ծագումով Բարիզը կը լուսաւորէ. անոր մայրամուտը ի՛նչ օրինակ լուսաւորութիւններ կը դիպէ իր հորիզոններուն շուրջ: Ես ինքս չնչին մի հիւլէ իմ տեսութիւններէ՞ մէջ խարուած չե՛մ միթէ... իմ տեսութիւններն արդեօք պատրանքին գիրքը նետուելո՞ւ են, այդ պատրանքն եղբակացնող նորանոր նեմարսութիւնները ի՛նչ օրինակ զաղանիքներ երեւան՝ պէտք է դուրս բերեն:

Ինչ կը նեանակէ Բարիզը(**) իր քափառականներուն մէջ խորհրդածութեանէ մ'աւելի՛ հոգիի մը հառաչանքն է. այդ հառաչանքը կը գնա՛յ կը սուզի մտքին խոռոչներուն մէջ, հոն օձապտոյտ քայքայելով դետինը, կը փչրէ՛ հողը ազամանդն ու ոսկին դուրս բերելու համար...:

(*) Առաջին անգամ կը որ Բարիզ կ'այցելի:

(**) Գրական ու ներդրական իմ փանթի պատմութիւնը մինչ ցայսօր միտ լարիւ եմ գրադոմ: Իմ գրածներն միտ արժանի ենքալայ, երգերն իմ մէջ խեղճ են. գրածներն դեղը բոցերուն գիրկն են լանճած մոխի՛ր ցամաք եւ անոնց վրայ. մտացութիւն քաղած եմ զանոնք: Նոյն իսկ իմ եսն ալ կուզեմ որ մտացութիւն քաղուի, բայց Բարիզը երբէ՛ք չեմ ուզեր որ փափանայ, այս գիրք կ'արժէ ուրեմն յետակուի:

Փոթորին հեղեղներէն գլորուող կոպիճներուն հետ ցեխով ու ա-
ւաղով չաղախուած այն զնդիկներն են, որոնք, հեղեղին հետ կը թա-
փուին խորխորատ մուացութեան վիճ թաղուելու համար:

Մանթուայի սոխակն Վիրգիլիոս՝ դարերու խորքերէն մեզ ձայն
կուտայ: Աղիքսն ու գիւղացին ցեխով պասասուած աղամանդն ու ու-
կին են, որոնցմով պալասներ կարող եմք հասնել:

Թումբե՛ր հաստատեմք այդ գանձերը ժողովելու համար, ակնածա-
նօք, գուրգուրանքով, զիրան ու ցեխը այդ զնդիկներուն խուերէն բա-
ժանեմք: Աղամանդն ու սոխին չքեղապէս թող երեւին: Թո՛ղ յղկուին
այդ գանձեր իմասուրեան խարսնցովը, և ա՛հա պիտի ունենամք մեծ
օժիտը մարդկութեան՝ որ իմասուրեան հետ փառեր պիտի հարմնացնէ,
և զարգացումը կատարելութեան հետ պիտի հաշտեցնէ:

2013

793

2013

